

*«Шаҳидлар хотираси» хайрия жамғармаси
«Мерос» халқаро илмий-амалий экспедиция
хайрия жамғармаси*

Тарихнинг ҳасратли саҳифалари

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2006

Масъул муҳаррир:

филология фанлари доктори,
профессор **Наим КАРИМОВ**

Тарихнинг ҳасратли саҳифалари. – Т.: «Шарқ», 2006. 231 б.

XX аср Ўзбекистон тарихининг муҳим саҳифаларидан бирини аср бошларидаги маърифатпарварлик ҳаракати, шу ҳаракат иштирокчиларининг миллий мустақиллик йўлида олиб борган фаолияти, 1918 йилда Туркистон мухторияти ҳукуматининг тор-мор келтирилиши билан мамлакатимизда бошланган советларга қаршилик кўрсатиш ҳаракати, шунингдек, 30-50-йиллардаги қатағон воқеалари ташкил этади. Ушбу китобдан ўрин олган мақолалар ана шу муҳим тарихий воқеаларнинг илмий талқинига бағишланган.

Мазкур китоб олий ўқув юртлари тарих факультети талабаларининг жорий рейтинг синовларига ҳамда битирувчиларнинг битирув-малакавий ишларини бажаришлари, Давлат аттестация синовларига тайёрланишлари, магистрлик диссертацияларини бажаришлари ҳамда амалий машғулотларни ўтказишларида ўқув-методик ва илмий материал сифатида хизмат этиши мумкин.

МУҚАДДИМА ЎРНИДА

Муҳтарам китобхон!

Қўлингиздаги китобни ўқишга киришишдан аввал қуйидаги фикр-мулоҳазаларимиз билан танишиб чиқасиз, деган умиддамиз.

Ўз-ўзини англаш ва билиш учун ҳар бир фуқаро, энг аввало, ўз тарихини пухта ўрганмоғи зарур. Бу нарсанинг тарихий зарурият эканлиги Президентимиз Ислон Каримов томонидан неча бор таъкидланган ва республикаимиз ҳукуматининг қатор қарорларида бу ғоя ўз ифодасини топган. Мустақиллигимизни мустаҳкамлашнинг муҳим маънавий омилларидан бири халқимизни ўз тарихи тўғрисида ҳаққоний, илмий билимлар билан қуроллантиришдан иборат. Бу масала ҳозирги босқичда, чиндан ҳам, умумдавллат аҳамиятига эгадир.

Ўз ўтмишини, ўз миллатининг тарихини билиш ҳар бир юртдошимизнинг ички маънавий эҳтиёжига айланиб кетгани равшан. Бу эҳтиёжни қондириш Ўзбекистон тарихчилари янги авлодининг муҳим ва долзарб бурчи бўлиб қолди ва улар мустақиллик йилларида шу йўлда эътиборга лойиқ ишларни амалга оширдилар ва оширмоқдалар. Аммо шу нарсани унутмаслик зарурки, миллий тараққиётнинг ҳозирги босқичида тарихимизнинг бир қанча муҳим саҳифаларини янгидан ёритиш ва ёзиш керак бўлиб қолди. Шу вазифани ҳал этишга астойдил киришганлар сафида Андижон давлат университети Ўзбекистон тарихи кафедрасининг профессори, тарих фанлари доктори, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими Рустамбек Шамсутдинов бошчилигидаги бир гуруҳ олимлар, яъни биз, каминаи камтаринлар ҳам бормиз.

Халқимиз, энг аввало, ёш авлод онгида миллий истиқлол ғояси ва мафкурасини шакллантириш, улар маънавиятини юксалтиришда, уларни оташин ватанпарвар инсонлар қилиб тарбиялашда Ўзбекистон тарихи фанининг аҳамияти беқиёсдир.

Президентимиз Ислон Каримов таъкидлаганларидек, фарзандларимизни озод ва демократик Ўзбекистоннинг муносиб ўғил-қизлари қилиб тарбиялаш масаласи маънавият соҳасидаги ишларимизнинг асосий йўналишини ташкил этади. Шу боис Ватан тарихини ҳар томонлама чуқур ўрганиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Боғчалардан тортиб олий ўқув юртларигача бўлган таълим-тарбия тизимида мазкур фанни ўқитиш муҳим сиёсий вазифа сифатида қаралмоқда. Шундай экан, Ватан тарихи бўйича кенг китобхон-ўқувчилар оммасига мўлжалланган илмий-оммавий адабиётларни нашр этиш мақсадга мувофиқдир.

Китобхонлар эътиборига лутфан тақдим этилаётган **«Тарихнинг хасратли саҳифалари»** деб номланган тўплам китобхонларнинг тарихимизнинг кам ўрганилган, кўпинча ёмон ният билан қасддан бузиб ёритилган муҳим саҳифаларини ўрганишларида, янгича англаб олишларида ёрдам беради, деган умиддамиз.

Шуни қайд этиш жоизки, мазкур китобдан ўрин олган илмий мақолалар Ўзбекистон, Россия Федерацияси ва Украина архивларида сақланаётган материаллар асосида ёзилган ва бу материаллар узоқ йиллар

мобайнида махфийлик тамғаси остида сақлангани учун тарихчи олимлар назарига тушмасдан келган.

Китобдан ўрин олган мақолалар республикамизда нашр этилаётган газета ва журналларнинг саҳифаларида турли вақтда дунё юзини кўрган ва сўнгги йилларда тарих фанида кечаётган янги жараёнлар уларда ўз ифодасини топган. Профессор Р.Шамсутдинов ва унинг ҳаммуаллиф шогирдлари - Бахтиёржон Расулов, Ўктамжон Убайдуллаев, Алишер Қодиров, Алишер Мамажонов, Феруза Холназарова, Манзура Акбаровалар ўз мавзуларини мумкин қадар тарихийлик тамойили асосида ёритишга интиланлар. Дарвоқе, тарих фани ривожланишининг муҳим йўналишларидан бири ўтмишда ҳақиқат деб келинган фикр, ғоя, қараш ва баҳоларни янги, истеъмолга эндиликда киритилаётган тарихий ҳужжатлар асосида қайта кўриб чиқиш ва баҳо беришдир.

Мазкур китобдан ўрин олган мақолалар, юзаки қараганда, бир-бири билан кам боғланган турли мавзуларга бағишланган бўлиб туюлса-да, улар XX аср Ўзбекистон тарихининг жадиदчилик, советларга қаршилиқ кўрсатиш ҳаракати, кулоқлаштириш ва сиёсий қатағон сингари энг муҳим даврларини ўз ичига олади ва моҳият эътибори билан ўтган асрнинг биринчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт манзараларини гавдалантиради.

Мамлакатимизнинг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ҳаётида чуқур янгиланиш жараёни тобора жадаллашиб бораётган бир даврда тарихчи олимлар томонидан олиб борилаётган илмий изланишлар ҳам Ўзбекистоннинг янги тарихини яратиш ва ўрганиш ишига муҳим ҳисса бўлиб қўшилиш билан бирга ёш авлоднинг маънавий ва маърифий тарбиясида ҳам муайян аҳамиятга эгадир. Бу фикр, умид қиламизки, Сиз, ҳурматли китобхонлар қўлига бориб етган ушбу китобга ҳам тааллуқлидир. Зеро, мазкур тўплам китобхонларни тарихимизнинг «оқ доғли» саҳифаларини янги маълумотлар билан таъминлабгина қолмасдан, шу билан бирга умумий ўрта, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари талабаларига ҳам ёрдамчи ўқув қўлланмаси сифатида кўмак ҳам беради.

Муаллифлар мазкур ўқув юртларининг талабалари ушбу материаллардан махсус курсларни тинглаганларида, битирув- малакавий ишлари ва магистрлик диссертацияларини тайёрлаганларида самарали фойдаланадилар, деб умид билдирадилар.

ЖАДИДЧИЛИК

Тарихни англаш

Президентимиз И.А.Каримов «Туркистон» газетаси муҳбирининг саволларига берган жавобларида ҳозирги ижтимоий жараённинг бошқа долзарб масалалари қатори тарихимиз ҳақида ҳам дастуриламал, концептуал аҳамиятга эга янги талқинларни илгари сурди.

Ватанимиз, миллатимиз тақдири ҳал бўлаётган ҳозирги вақтда тўғри йўлни танлаб олиш учун, энг аввало, тарихни билиш керак. Чунки тарих инсоннинг кўзини очади, кўп хатоларнинг олдини олиш имконини беради. 1999 йил 16 февралда Тошкентда рўй берган фавқулодда мудҳиш ҳодиса муносабати билан сўзлаган бениҳоя таъсирчан нутқида Ислон Каримов яна бир бор тарихимизга мурожаат қилиб, бизлар оғир тарихни кўрган халқ, тарихимиз эса ниҳоятда оғир эканлигини таъкидлаб, бу тарих билан фуқароларни, айниқса, ёшларни тарбиялаш кераклигини айтган эди.

Истиқлолимизга ташқари ва ичкаридан мафкуравий таҳдид солаётган воситалардан бири тарихимизни сохталаштириш, бузиш эканига Ислон Каримов алоҳида эътибор бериб келади. Ҳозирги кундаги мафкуравий таҳдидлардан бири - ўзбек миллатининг тарихини сохталаштириш, турли хил ғайриилмий талқинлар, сиёсий шиорлар билан бизни тарихимиздан, шарафли ўтмишимиздан жудо қилишга уриниш тарзида намоён бўлмоқда. Хориждаги баъзи бир сиёсий арбоблар ва олимларнинг даъволарига кўра, алоҳида ўзбек деган миллат йўқ эмиш, балки умумий туркий халқ бор эмиш. Шунинг учун ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, татар, бошқирд, уйғур ва ҳоказо тушунчаларга барҳам бериш керак эмиш. Бундай қарашларга Ислон Каримов ҳар бир халқ каби, ўзбек халқининг ҳам тарихи бетакрорлигини кўп марта таъкидлаган.

Мухбирнинг саволига жавоб берар экан, Юртбошимиз бундай деган эди: «Биз жаҳон майдонида куни кеча пайдо бўлган халқ эмасмиз. Бизнинг миллатимиз, халқимиз кўҳна Хоразм заминида «Авесто» пайдо бўлган замонлардан буён ўз ҳаёти, ўз маданияти, ўз тарихи билан яшаб келади. Ўзбек миллати Ўзбекхон номидан тарқаган эмас, балки Ўзбекхон ўзбек миллати номини ўзига ном қилиб олган бўлса, ажаб эмас»¹.

Айни вақтда Юртшимиз ўзбекларнинг қадим тарихий илдизлари туркий халқлар билан бир экани, бу бирлик тил, дин, урф-одат, қадриятлар ва маданиятда намоён бўлганини эътироф этиб, туркий халқлар билан ҳар томонлама алоқаларни ривожлантириш тарафдоримиз, деган эди.

«Лекин, - деган эди И.Каримов, -биз ўзимизни ҳамиша мустақил миллат - ўзбек халқи сифатида ҳис этиб келганмиз ва бу билан фахрланамиз. Бунга тарихий, илмий, маданий асосларимиз бор. Бутун дунё ҳамжамияти бизнинг буюк тарихимиз ва маданиятимизни эътироф этиб, бугунги кунда бизни шу ном билан танийди ва ҳурмат қилади»².

Мазкур савол-жавобда шўролар даврида Ватанимиз тарихини тадқиқ ва таҳлил қилиш, ўрганиш, қарийб 75 йиллик аянчли ҳаётимизни холисона баҳолаш, мушоҳада қилиш бўйича ҳам шундай бир методологик, назарий, илмий ғоялар илгари суриладик, улар ҳозирги ўзбек тарихшунослигида муҳим воқеадир.

Номаълум солдат майдонини Хотира майдони деб аташ хусусида тўхталиб, Ислон Каримов бу майдон халқимизни тарихий хотира воситасида

¹ Каримов Ислон. Биз келажакимизни ыз =ылимиз билан =ураимиз. Т.7. Тошкент, «Ўзбекистон», 1999, 301-бет.

² Ўша асар, 301-бет.

бирлаштиришга хизмат қилишини алоҳида таъкидлаб ўтди. Ўша мустабид совет тузуми, «қаттол замон» тақозоси билан халқимиз ўз даврида бири «қизил аскар», бири «босмачи», бири «кулоқ», бири «комиссар», яна бири «муштумзўр», яна қай бири «йўқсил» деган гуруҳларга ажратиблиб ташланганини қайд этиб, Юртбошимиз совет ҳукумати «бўлиб ташлаб, ҳукмронлик қилиш» учун энг маккор усулларни ишга солган, бир миллат вакиллари бир-бирига қарши қайраб, адоват ва низо уруғини сочганини ҳам кўрсатиб берди.

«Лекин, - деб айтди у, - аслида уларнинг барчаси битта халқ фарзандлари, бир миллат вакиллари эди. Энди орадан шунча йиллар ўтиб кетгач, биз учун на босмачи, на қизил аскар бор.

Шу боис бугун ота-боболаримизга ана шундай ранглар ажратиб баҳо бермаслигимиз, балки уларнинг ҳаётини, улар яшаган давр моҳиятини тўғри тушунишишга ҳаракат қилишимиз лозим»³.

Бу фикр Ўзбекистонда 1917-1930 йилларда олиб борилган миллий истиқлол учун кураш тарихини ҳолисона тадқиқ этиш, ўрганиш учун ҳам методологик кўрсатма бўлиб хизмат қилади.

Совет ҳокимияти Туркистонга четдан олиб келингани, зўрлик билан амалга оширилган октябрь тўнтаришининг маҳаллий халқ томонидан қўллаб-қувватланмагани, аксинча, халқ оммасининг большевикларга қарши кураш олиб борганини рўй-рост ёзиш вақти келди. Ҳали октябрь тўнтариши юз бермаган 1917 йил ёзидаёқ бир гуруҳ андижонлик жадидлар большевиклар, меньшевиклар, эсерларга хат йўллаб, уларнинг ғоя ва дастурларини Туркистон мусулмон халқи ўзларига сингдира ва қабул қила олмасликларини баён қилган эдилар. «Сизнинг ва бизнинг ҳаёт тарзимиз бир-бирига сира тўғри келмайди, - дейилади ўша хатда. - Шунинг учун келгуси давлатчилик ҳаётини бирданига бир қолипга солиш керак эмас. Умумқолип андозани бу ерда қўллаб бўлмайди... Бизда сизнинг соф русча маънодаги деҳқонлар йўқ. Бизда эркин деҳқон яшайди. Улар ҳеч қачон, ҳеч қандай шароитда крепостной қаролгина эмас ва балки ижрочи фермер ҳам бўлмаган, эркин мулкдор бўлиб кетилган. Муқаддас ислом бизни ҳеч қандай табақаларга ва синфларга бўлмаган, барча мусулмонлар, улар хоҳ фуқаро, мулкдор бўлишидан қатъи назар, тенг ҳуқуқлидирлар»⁴.

Хуллас, октябрь тўнтариши, совет ҳокимияти Туркистоннинг объектив тараққиёт қонунларига зид суратда четдан келган бир гуруҳ шахслар томонидан зўрлик билан амалга оширилди. Шу боис жадидларнинг саъй-ҳаракати билан 1917 йил ноябрида Туркистон Мухторият ҳукумати ташкил бўлди. Бу ҳукумат 64 кун умр кўрди. Уни бешикдалиги чоғидаёқ большевиклар бўғизлаб ташладилар. Бунга жавобан Туркистонда қаршилиқ кўрсатиш (большевиклар тили билан айтганда, «босмачилик») ҳаракати бошланди. Бу кураш икки катта босқичда олиб борилди. Биринчиси 1918 йил февралдан 1924 йилгача, иккинчиси 1924 йилдан 1934 йилгача бўлган даврда юз берди. Тўғри, Фарғона водийсида содир этилган хунрезликдан

³ Ўша асар, 308-бет.

⁴ «Ўзбекистон овози», 1996 йил 26 февраль.

кейин миллий-озодлик ва истиқлолчилик ҳаракати сифатида бошланган бу кураш, бир томондан, аксар кўрбошиларнинг шахсий амбициялари, улар бошчилик қилган гуруҳларнинг аҳолига келтира бошлаган озорлари, иккинчи томондан, «босмачилар» ниқоби остида қишлоқларга ўт қўйиб, бегуноҳ кишиларни отиб ташлаган қизил аскарларнинг мунофиқликлари сабабли ҳамма жойда ҳам халқ оммаси томонидан қўллаб-қувватланмади, аксинча, уларга қарши кайфият уйғотди. Қаршилиқ кўрсатиш ҳаракатининг истиқболсиз экани, ҳатто халққа янги жабр-зулмларни келтириши мумкинлигини кўрган Чўлпон каби истиқлолсевар шоирлар 1923 йилда Андижонда ташкил этилган «Дархон» газетаси орқали «босмачилар»ни қуролни ташлаб, совет ҳокимияти билан муроса қилишга чақирдилар. Ўлкадаги совет ҳокимияти уларни авф этишга ваъда берди. Аммо улар қуролларини топшириб, советларга қарши курашдан воз кечганларига қарамай, большевикларча изчиллик билан қириб ташландилар. Бу ҳолни кўрган собиқ «босмачилар» яна қўлларига қурол олиб, 1930 йилгача, ҳатто ундан кейин ҳам советларга қарши курашни давом эттирдилар. Шу тарзда қаршилиқ кўрсатиш ҳаракати 16 йил давом этди. Советлар ҳисобсиз қирғинлар эвазига фақат 1935 йилга келибгина Туркистондаги муҳолиф кучларнинг қаршилигини сингдира олдилар.

Аммо бундан большевиклар истибдодига қарши кураш 1935 йилдан кейин батамом барҳам еди ва тўхтаб қолди, деган ҳулоса чиқмаслиги лозим. Миллий мустақиллик, эрк ва озодликка ташна бўлган халқимиз кейинчалик ҳам советларга қарши курашни тўхтатмади. 1937-1938 йиллардаги қатағон тарихи билан яқиндан танишиш шундан далолат берадики, совет тоталитар тузумининг 1991 йилга қадар давом этган мустамлакачилик сиёсатига жавобан Иккинчи жаҳон урушига қадар, айниқса, олис қишлоқларда оммавий кўтарилиш ва исёнлар бўлиб турган. Уруш йилларида ҳам айрим ижтимоий қатламларда душман ғалаба қозонган тақдирда Ўрта Осиё халқлари озодликка эришади, деган пинҳона умид бўлган... Хуллас, 1991 йилда СССРнинг парчаланиши ва Ўзбекистоннинг мустақил республика деб эълон қилинишини ўзбек халқининг шодиёна кайфият билан, орзиқиб кутилган тарихий ғалаба сифатида кутиб олгани тасодифий эмас.

Совет ҳокимияти Ўрта Осиёда мустамлакачилик тартиб-қоидаларини мустаҳкам пойдевор асосида ўрнатиш учун уч йўлни танлади.

Биринчи йўл – Хоразм ва Бухоро Халқ Республикаларини совет республикалари таркибига қўшиб олиш, Туркистонга автоном республика мақомини бериб, уни РСФСР таркибига қўшиб олиш.

Иккинчи йўл – миллий-озодлик ва миллий ҳақ-ҳуқуқлари учун курашга мойил бўлган ерли аҳолини зўрлик билан, куч билан бостириш, қўрқув ва ҳадик муҳитида сақлаш, уларни етаклаши мумкин бўлган кишиларни қатағон этиш.

Учинчи йўл – тарғибот ва ташвиқот воситалари орқали ўз ғояларини секин-аста ва изчил равишда халқ оммасига сингдириб бориш.

Бу йўлни амалга оширишда совет ҳукумати ўзида бор бўлган барча имконият ҳамда воситаларни ишга солиб, Туркистон, Хоразм ва Бухоро коммунистлар партияларини ташкил этди, касаба иттифоқи, комсомол, пионер сингари жамоат ташкилотларини шакллантиради. Бу жуда катта куч ёрдамида халқ оммаси онгига совет ҳукумати ва партия раҳнамолигида амалга оширилажак «дунёдаги энг адолатли ва демократик тузум» ҳамда унинг «афзалликлар»и тўғрисидаги тарғибот тўхтовсиз равишда сингдириб борилди. Бу «бирдан-бир тўғри бўлган ленинча миллий сиёсат» марказида «миллатларнинг то миллий мустақил давлат бўлиб ажралиб чиқишга қадар ўз тақдирини ўзи белгилаши»дан иборат ниҳоятда жозибадор модда ётарди. Бироқ миллий масалада большевиклар дастурида кўзда тутилган бу модда фақат декларатив характерга эга бўлиб, амалга ошмайдиган қуруқ сўз эди.

Ленинча миллий сиёсат деб аталган мустамлакачилик сиёсати асосида Ўзбекистонда қуйидаги масалалар амалга оширилди. Биринчидан, *сиёсий соҳада* Туркистон миллий жиҳатдан парчалаб ташланиб, ўлканинг миллий мустақил давлат сифатида шаклланиши ва оёққа туриши мумкинлиги абадул-абад йўқ қилиниб, сиёсий-ижтимоий ва ҳудудий жиҳатдан у Россия Федерациясининг бўлинмас таркибий қисмига айлантирилди. Иккинчидан, *иқтисодий соҳада* Туркистон Марказга хом ашё етказиб берувчи база бўлиб қолди. Учинчидан, *мафкуравий соҳада* ўлкада «шаклан миллий, мазмунан социалистик» деган сохта ибора-шиор билан амалда руслаштириш, миллий тил, маданият, урф-одат ва анъаналардан узоқлаштириш, тарихий илдизларини унуттириш сиёсати олиб борилди.

Ўзбекистон, Туркменистон, Қирғизистон, Қозоғистон ва Тожикистон республикаларини барпо этиш баҳонаси билан амалга оширилган ер-сув ислоҳоти ва миллий чегараланиш компаниясидан кўзланган асосий мақсад ҳам ўлкамизни абадул-абад мустамлакачилик асоратига солиш ва келажакда бирорта республикада СССРдан ажралиб чиқиш истаги пайдо бўлса, миллий-ҳудудий масалаларда чиқадиган муқаррар низолар учун реал замин яратиш эди.

Ўзбекистон партия ташкилоти 20-30-йиллардаги фаолиятида Ленин ишлаб чиққан ва асослаб берган, аммо амалга ошмайдиган социализм қуриш режасини ҳаётга татбиқ этиш йўлидан борди. Шу режа асосида мамлакатни саноатлаштириш, жамоалаштириш ва «маданий инқилоб» шиори остида маданият ва маърифатни советлаштириш жараёни бўлиб ўтди.

Шу йилларда Ўзбекистонда амалга оширилган саноатлаштириш сиёсатининг бош мақсади республиканинг истикболда мустақил тараққиёт йўлидан боришини таъминлайдиган иқтисодий пойдевордан маҳрум қилиш ва уни Россия хўжалик механизмининг бир ячейкасига айлантиришдан иборат бўлди. Жамоалаштириш сиёсатини амалга ошириш натижасида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига давлат монополияси ўрнатилди, деҳқонларнинг ерга бўлган хусусий мулкчилиги тугатилди. Зўравонлик билан ўтказилган жамоалаштириш сиёсати оқибатида кўплаб ишбилармон, тадбиркор деҳқонларнинг ишга, ерга бўлган муносабати совиб кетди. Таниқли тарихчи олима Раҳима Аминова айтганидек, «Бугунги

дастурхонимизнинг ғариблиги ҳам кўп жиҳатдан қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш самарасидир».

Шу даврда эркин мулкчилик ва бозор иқтисодиёти муносабатларининг ҳамма ва ҳар қандай кўринишларига барҳам берилди. Хусусий мулкчилик батамом тугатилди, унинг ўрнига социалистик мулкчилик деб аталган янги мулкчилик типи жорий этилди.

Бу янги мулкчилик икки хил кўринишда: давлат мулкчилиги, хўжалик ва жамоа хўжалиги мулкчилиги шаклида намоён бўлди. Аслида жамоа хўжалиги давлат мулки ҳисобланарди. Жамоалаштириш сиёсатининг қишлоқда амалга оширилиши натижасида фуқароларнинг барча ҳуқуқий эркинликлари оёқ ости қилинди. Натижада давлат ва жамоа хўжаликларига уюшган қишлоқ фуқарolari ўз хусусий мулкларидан умуман маҳрум бўлдилар.

Хўжаликларда деҳқонларга ойлик тўланмас, меҳнат ҳақи ёзилар эди, холос. Улар асосан томорқа ҳисобидан кун кечирар эдилар. Арзимаган гуноҳи (ишга чиқмаганлиги, тирикчилик ташвишлари билан шуғулланганлиги) учун уларнинг томорқа ерлари тартиб олинар, оғир солиқ тўловлари солинар эди. Оғир кулфат ва жабр-зулмлардан қочиб кетмаслик учун деҳқонларга паспорт бериш тартиби ўрнатилмади... Хуллас, мустамлакачилик идора-тартиб усулининг бундай даҳшатли шакли ҳатто чор Россиясида ҳам бўлмаган эди.

Тарихимизнинг аянчли саҳифаларини чуқур таҳлил қилиш, ҳаққоний хулоса ва сабоқлар чиқариш кераклигини айтиб Ислом Каримов яқин ўтмишимизга баҳо берганда, ўша давр тарихига, бўлиб ўтган воқеаларга ва ўша даврнинг «улкан арбоблар»и ва «моҳир ташкилотчилар»ига нисбатан муносабат билдирганда бор ҳақиқатни очик акс эттириш кераклигини таъкидлаган эди. «Бу нарса, - деган эди яна Юртбошимиз, - ўша одамларни бадном қилиш, улардан ўч олиш ёки бошқа мақсадлар учун эмас, аксинча, шу йўл билан авваламбор ёшларимиз тарбиясига ижобий таъсир ўтказиш, ҳаётимиз тарихида ҳақиқатни қарор топтиришга хизмат қилади».

Ўз-ўзидан равшанки, совет даврида Ўзбекистонга раҳбарлик қилган давлат арбобларининг фаолиятига ҳаққоний баҳо бериш ҳам тарих фани олдида турган вазифалардан биридир. Маълумки, совет даврида миллий республикаларнинг биринчи раҳбарлигига шунчаки расмий учун минг бир чиғириқлардан ўтказилган ва Марказга батамом содиқ бўлган маҳаллий миллат вакиллари қўйилган. Аммо барча иш Москвадан туриб бошқарилган. Маҳаллий раҳбарлар ҳеч қандай ҳақ-ҳуқуққа эга бўлмаганлар. Уларнинг бирортасида миллий халққа манфаат келтирувчи заррача ҳаракат сезилса ўша заҳоти турли йўл ва усуллар билан сиёсат майдонидан четлаштирилган ва ёмон отлиқ қилинган. Маҳаллий раҳбар кадрларнинг кўпчилигидаги асосий нуқсон сиёсий-назарий савиянинг ғўрлиги, марксизм-ленинизмга, «коммунизм идеаллари»нинг тўғрилигига кўр-кўрона ишонч, ўз халқи қалбига йўл топа билмаслик, халқ билан давлат ўртасида «хитой девори»нинг мавжудлиги, шахсий манфаатнинг умумхалқ манфаатидан устунлиги ва, энг муҳими, арбоблик шохкурсига маҳлиёлик эди. Ана шу

нуқсонлар Ўзбекистонда советлар салтанатининг чуқур илдиз отишига ёрдам берган ва 70 йилдан ортиқ яшаганлигини таъминлаган омиллардир.

Биз юқорида Ислом Каримовнинг «Туркистон» газетаси мухбирига берган интервьюсида Ватан тарихи билан боғлиқ бўлган айрим фикр-ғояларига акс-садо тарзида баъзи бир мулоҳазаларнигина баён қилдик, холос. Ўйлаймизки, кейинги мақола ва тадқиқотларимизда аниқ масала ва муаммоларни ўрганиш асосида бу муҳим мавзунинг турли қирраларини ёритишга ҳаракат қиламиз.

Жадидчилик: ҳақиқат ва уйдирма

Ўтаётган ҳар бир кун, ҳар бир дақиқа тарихдир. Биз кечаги кунимизни, ўтмишимизни, ота-боболаримиз, аجدодларимиз яшаб ўтган ва қолдирган бой моддий, маданий, тарихий меросимизни сира унутмаслигимиз керак. Шундай экан, тарихий-ижтимоий давр тақозоси билан юзага келган ҳодисаларни ҳаққоний ва рўй-рост кўрсатиш, у қандай рўй берган бўлса, авлодларга шундайлигича тақдим ва талқин этишимиз лозим.

Афсуски, бугунги кунда мозийни ўрганиш ва авлодларга етказишда ҳам бир талай муаммолар, тарихимизда кўплаб «оқ доғлар», ўқилмаган, ҳатто бузиб кўрсатиб келинган саҳифалар мавжуд. Ўрта Осиёнинг ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаётида катта ўрин тутган жадидчилик ҳаракати яқин-яқинларгача шундай «оқ доғлар»дан бири бўлиб келди, уни ўрганиш ва баҳолашда ҳам хилма-хил нуқтаи назарлар ўзаро тўқнашиб келди.

Сирасини айтганда, туркистонлик ўзбек ва бошқа халқларда XX аср бошларидаги қолоқ ҳаёт ва қолоқ давлат тузумини ўзгартириш ғояси жадидчилик ҳаракати туфайли майдонга келган. Бинобарин, шу даврда тарих саҳнасига чиққан Ёш бухороликлар, Ёш хиваликлар, Ёш ўзбеклар ҳаракатлари Ўрта Осиё халқларининг миллий-озодлик учун олиб борган курашида катта роль ўйнади.

Жадидчилик мафкураси Ўрта Осиёга марксизм-ленинизм таълимоти кириб келгунига қадар асосий мафкура, халқимизнинг миллий ва ижтимоий уйғонишида, ўзлигини англашида, зулм ва эксплуатацияга қарши курашида муҳим қурол бўлган.

Туркистон, Бухоро ва Хивада бўлиб ўтган инқилобий ҳаракатларда озми-кўпми иштирок этган маҳаллий аҳоли вакиллариининг, бу минтақада совет ҳокимиятини ўрнатиш ва мустақамлашда хизмат қилган кўплаб маҳаллий сиёсий арбобларнинг, ҳатто Туркистон Мухторият ҳукумати аксар ташкилотчиларининг ҳам таржимаи ҳолига жадидчилик ўз муҳрини босган. 20-30-йилларда социализм куриш учун астойдил курашган, оммага етакчилик қилган, партия, совет, хўжалик ташкилотларига раҳбар бўлган, мамлакатимизнинг маданий-мафкуравий ҳаётида катта роль ўйнаган аксар сиймолар ҳам жадидчилик бешигида катта бўлганлар.

Бу каби мулоҳазалар жадидчиликнинг 20 – 30-йиллар ҳаётига ҳам маълум даражада таъсир кўрсатганини англатади. Шу боис XIX аср охиридан

асримизнинг 20 – 30-йилларигача бўлган даврдаги Ўрта Осиё халқлари тарихидаги жуда кўп мавзу ва масалалар жадиличликка ё бевосита, ё билвосита боғлиқдир. Жадиличлик ҳаракатини, унинг майдонга келиш ва ривожланиш босқичларини, умуман эътиборга олмаган ҳолда шу давр тарихини тўла қонли яратиб бўлмайди. Ваҳоланки, ҳозиргача ёзилган тарихга доир ишларимизда жадиличлик даври тарихий жараёндан умуман юлиб олинди, нари борса, уни салбий воқеа, реакцион миллатчилик ҳаракати, деб баҳолаб келиди.

Ф.Хўжаевнинг 1926 йили Москвада нашр қилинган «Очерки революционного движения в Средней Азии» («Ўрта Осиёдаги инқилобий ҳаракат очерклари») китобида жадиличлик ижтимоий воқеа сифатида илк бор махсус тадқиқот объекти бўлиб хизмат қилди. Мазкур китобда жадиждларнинг Ўрта Осиёда миллий инқилобий ҳаракатни бошқара олувчи кадрлар тарбиялаб беришдаги хизмати ва бу ҳаракатнинг октябрь инқилоби оқимида кўшилиб, коммунистик байроқ остида фаолият кўрсатгани асослаб берилди. Аммо Ф.Хўжаев ўша йилиёқ жадиждлар масаласидаги қарашларини «тузатиш»га мажбур қилинди.

1926 йили Г.Туркестанский Файзулла Хўжаев китобини кескин танқид қилиб, унинг асарида «марксизм йўқ», деган танқид билан чиқади. 1927 йил 25 ноябрда Файзулла Хўжаев Ўзбекистон Компартиясининг III қурултойида жадиличликни идеаллаштиргани учун миллатчиликда айбланиб, партия матбуотида танқид қилинади. У «йўл қўйган хатоси»ни «англаб», қурултойда «баёнот» беради («Правда Востока», 1927 йил), «Коммунистическая мўсль» журналинда эса «Маълумотнома ва жавоб» деган мақола билан чиқади.

Бухорода жадиличлик ҳаракатига баҳо беришда, йўл қўйган «хатолар»ини тан олиб, «Бухоро революциясига оид ва Ўрта Осиёда миллий чегараланиш» асарининг иккинчи, тузатилган ва тўлдирилган нашри (Тошкент, 1928 йил)нинг «Бухоро революцияси тарихига оид» қисмига муаллиф жиддий тузатиш киритишга ҳамда Бухоро Халқ Совет Республикаси тарихига оид янги бўлимни қўшишга мажбур бўлади. Биргина у эмас, балки бошқа масъул арбоблар ҳам жадиличликни энди салбий баҳолай бошлайдилар.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг котиби Акмал Икромов республика ЛКСМ МҚнинг 1926 йил 19 майда бўлиб ўтган II пленумида «Жадилизмнинг буржуа идеологияси савдо буржуазияси идеологиясидир. Унинг бизга ҳеч бир даҳли йўқ, негаки, у Октябрнинг бир томонида, биз эса иккинчи томонида турамыз»⁵, деган сўзларни айтди.

Жадиличлик ҳаракати намояндаларини ўз кўзи билан кўрган ва уларнинг қандай эзгу мақсадлар билан яшаганини яхши билган адабиётшунос Отажон Ҳошимов бундай деб ёзди: «Жадида адабиёти ўзбек буржуазияси адабиётидир. Жадида адабиёти ўзбек буржуазиясининг фикрини ва унинг бошдан кечирган ҳолатларини акс эттиради, унинг учун ишлайдир, қуядир, йиғлайдир»⁶.

⁵ Акмаль Икромов. Избранные труды. Том 1. Ташкент, 1973, стр. 221.

⁶ «Ўзбек тили ва адабиёти» журналин, 1990 йил, 4-сон, 19-бет.

1929 йил 19 октябрда Ўзбекистон КП(б) Марказий Қўмитасининг пленумида сўзлаган нутқида А.Икромов: «Мана бизда Мунаввар қори, Фитрат, Чўлпонларни ҳақорат қиладилар - бу яхши, сўкиш керак, аммо сўкишни билиш ҳам керак, бу билангина чекланиб қолиш - бу консерватизмдир, бу орқада қолишдир ҳам»⁷, деб айтишгача бориб етди.

Марказда Н.И.Бухарин, М.И.Томский, А.И.Риков кабиларнинг социализм қуришдаги муқобил ғоялари, 20-йилларнинг иккинчи ярмида шаклланиб, сиёсий тусга кириб, амалиётда қўлланилаётган нотўғри сиёсатга қарши билдирган фикрлари ўнг оғмачилик, ўнг оппозиция, деб баҳолана бошлаганда унинг шамоли Ўрта Осиёга, жумладан, Ўзбекистонга ҳам келган эди. Бу ерда ҳам «ўнг оғмачилар»ни, «ўнг оппозициячилар»ни излаб топиш, уларнинг «танобини тортиб қўйиш» зарур бўлиб қолди. Бу ишни уддалаш ВКП(б) Марказий Қўмитасининг Ўрта Осиё бюроси зиммасига тушган эди. Бу ваколатли органдаги масъул ходимлар шу масалада, айниқса, жиддий хатоларга йўл қўйдилар, буюк давлатчилик асосида иш кўриб, Марказ йўл-йўриқларини маҳаллий шароитга нотўғри татбиқ қилдилар, миллий кадрларга кўп ҳолларда ишонмай иш тутдилар.

ВКП(б) МҚ Ўрта Осиё бюроси раиси И.А.Зеленский Ўзбекистон Компартияси IV қурултойида қилган «Ўрта Осиё заминидаги ўнг оғмачилик» мавзуидаги маърузасида (1928 йил 31 декабрь) И.В.Сталин номига хат қолдириб, ўзини ўзи отган И.Хидиралиевнинг ўлим олдидан ёзган хатини сиёсий шарҳлаб, шу асосда Ўзбекистонда Ўнг оғмачиликнинг мавжудлигини исботлашга уринди. Ўша мудҳиш нутқ 1929 йили Самарқанд-Тошкентда нашр этилган «Против правой оппозиции» («Ўнг оғмачиликка қарши») келиши Ўрта Осиё республикалари хўжалик ва маданий ҳамкорлигининг ифодасидир. У Ўрта Осиё республикалари хўжалик ўсиши асосида иттифок алоқаларининг мустаҳкамланишига олиб келади. Хидиралиевнинг европаликларнинг «тўлиб-тошиб кетгани» ҳақидаги саволига жавоб шундай.

Сўнгра Хидиралиев шундай ёзади: **«Ўрта ҳол деҳқон муайян норози: бундан ташқари, «тошкентликларнинг» (иккала рангдаги) бу маҳаллий сиёсати деҳқон хўжалигининг емирилишига олиб боради; Москва олдида буларнинг ҳаммаси бошқача талқин этиляпти».**

Хидиралиев шундай ёзади. Энди унинг ўрта ҳол ҳақида қайғириши тагида нималар ётганлигига бир назар ташлайлик. Қарайлик-чи, бу ерда ер ислоҳоти олдидан бизнинг баҳоларимизнинг учкунлари йўқмикан?

Сиз биласиз, бизнинг сиёсатимиз бойларнинг эксплуатация қилиш имкониятларини чеклашга олиб келди. Сиз биласиз, бизнинг сиёсатимиз, бизда йирик эксплуататорлик хўжалиги бўлишига йўл қўймайди. Бизнинг бутун тадбирларимиз тизими ўрта ҳол деҳқон марказий фигура, таянчимиз камбағаллар бўлишига олиб келади ва биз муштумзўрларнинг тарқалишига ва бошқарув мансабларини эгаллаб олишларига йўл қўймаймиз.

Бизда деҳқон хўжалигининг емирилиши борми?

⁷ Акмаль Икромов. Ыша асар, 2-том, Тошкент, 1973, стр. 182.

Бор! Бироқ қандай ва нима мақсадда? Муштумзўрдан камбағал ва ўрта ҳол деҳқонни ҳимоя қилиш мақсадида. Биз муштумзўрни ўрта ҳолнинг манфаатлари билан ёпишдек муштумзўрлик хавфини беркитишга йўл қўймаймиз. Шунинг учун йўл қўймаймизки: «Муштумзўр-совет ҳукуматини кутурган итдай ёмон кўради ва юзлаб ишчини гумдон қилишга тайёр. Агар муштумзўрлар ғалаба қозонишга муваффақ бўлишса, юзлаб, минглаб ишчиларни шафқатсиз равишда ўлдириб ташлайдилар, помещчик ва капиталистлар бирлашиб, уларга фабрика ва заводларни қайтариб берган ҳамда саккиз соатлик иш вақтини бекор қилишган бўларди».

Европада, аввалги барча инқилобларда ҳам, ишчиларнинг кейинчалик заифлашиши натижасида муштумзўрлар инқилобдан яна монархияга қайтишга, меҳнаткашлар ҳукуматидан яна эксплуататорлар, бойлар, ишламай-тишлайдиганларнинг ҳукумат бошига келишига эришганлар. Ҳамма ерда ҳайвондай очкўз муштумзўрлар помещчик ва капиталистлар билан ишчи ва камбағалларга қарши бирлашганлар. Ҳамма ерда муштумзўрлик ишчилар синфидан кулоқ эшитмаган қонхўрлик билан қасос олган. Ҳамма ерда у чет эллардаги капиталистлар билан ўз юртидаги ишчиларга қарши тил бириктирган.

Ҳеч қандай шубҳага ўрин йўқ. Муштумзўрлар ...совет ҳукуматининг кутурган душмани ёки муштумзўрлар ниҳоясиз кўп ишчиларни қириб ташлайдилар, ёки ишчилар муштумзўрларнинг, халқни таловчи қисмнинг меҳнаткашлар ҳукуматига қарши исёнини янчиб ташлайдилар. Ўртача бўлиши мумкин эмас. Тинчлик бўлмайди: муштумзўрни помещчик, подшо, поп билан, ҳатто уришиб қолганда ҳам яраштириб қўйиш мумкин, ишчилар синфи билан эса ҳеч қачон».

Сўнгра Хидиралиев ёзади: **«Хотин-қизларни озод этишдаги уқувсизлик совет ҳукуматининг йиллаб тўплаган обрўйини йўққа чиқаряпти, шунини ёдда тутингки, агар уруш бошлангудек бўлса, деҳқонлар бизни қўллаб-қувватлашмайди».**

Масала жуда ҳам аниқ қўйилган. Фақат унинг моҳияти хотин-қизлар озодлигида эмас. Моҳият хотин-қизлар озодлигига баҳо беришда ҳам эмас. Унинг моҳияти уруш бўлган чоғда деҳқонларнинг бизни қўллаб-қувватлаши ёки қўллаб-қувватламаслигидир. Агар бизнинг котибларимиз синфий муносабатларни кўриб чиқаётганларида ва синфий сиёсатимизга баҳо бераётганларида айнан шундай ўткир тифиз ҳолатда, имтиҳонларнинг имтиҳони бўлган ҳолатларда деҳқонлар бизнинг ортимиздан борадиларми ё йўқми, масалага шу нуқтаи назардан қарасалар ёмон бўлмайди, деб ўйлайман.

Ҳа, бу саволга жавоб бериш керак.

Қандай?

Мана шу тўғри ва равшан қўйилган саволга тўғри жавоб бериш учун деҳқонлар билан бизнинг муносабатларимизни тароз паллаларига қўйишимиз зарур. Тарознинг бир палласига хўжаликнинг улкан (суръатлар билан–муҳ.) ўсиши ва фойдасининг кескин ортишини қўйишимиз шубҳасиздир.

Наҳотки, ўз олдимизга қўйган вазифани-хўжалик ялпи ва товар маҳсулотини қисқа муддат ичида оширганимиз, ишлаб чиқариш қувватини эса улкан (суръатлар билан – муҳ.) юксалтирганимиз далил эмаслиги, булар ҳеч нарсага арзимайдими?

Наҳотки, бу йил ўз олдимизга қишлоқларимиз хўжалигини юксалтириб, 55 млн. пуд пахта, 2 млн. **гектар (ердаги)** дон экинларини бериш вазифасини қўйганимиз ҳеч нарсага арзимаса?

Тарознинг бир палласида ана шулар бор. Бошқасида эса, озодликдан норозилик, шариатга риоя қилмасликдан норозилик, муштумзўрларнинг бизнинг барча сиёсатимиздан норозилиги.

Шундай қилиб, тарознинг бир палласига тарихий имтиҳон билан бирга шариат, худо, фаришта, муштумзўрларнинг норозилиги, бошқасига эса бизнинг камбағаллар учун, йўқсиллар учун қилган барча ишларимиз, хўжалигимиз эришган барча ютуқлар қўйилади. Иккинчи палланинг тортиб кетишига менда ҳам, ўйлайманки, сизларда ҳам шак-шубҳа йўқдир.

Бу ҳақда биз партиямиз ичидагиларга ҳам, партиямиз атрофидагиларга ҳам, Совет Иттифоқининг ичидагиларига ва Совет Иттифоқидан ташқаридагиларга ҳам шуни айтишимиз мумкин: деҳқонларнинг асосий қисми, камбағал ва ўрта деҳқонлар қатъий ва мутлақо биз томонда бўладилар.

Бунга қишлоқлар ва уларда яшовчи камбағал ва ўрта ҳол деҳқонларнинг ишлаб чиқариш қуввати ва фаровонлигининг улкан юксалиши кафолатдир.

Шунинг учун ҳам, деҳқонлар бизни қўллаб-қувватламайди, деганлар муштумзўрлар ғоясини ифодалайди. Ўртоқлар, менинг бу масалага атрофлича тўхтаб ўтганлигимнинг сабаби шундаки, ўнг оғмачиларнинг яшовчанлигини, уларга (мен юқорида айтиб ўтган кирдикорларга) қарши кураш олиб боришимизда қўл-оёқларимизни боғлаб қўйиш партиямиз ва бутун совет диктатураси учун катта зарар эканлигини кўрсатмоқчи эдим»⁸.

Ўрта Осиё бюроси раисининг бу фикрларини Ўзбекистон республикаси партия ва ҳукумат раҳбарлари қўллаб-қувватлаб чиқадиладар. И.А.Зеленский ва Д.И.Манжара маърузалари юзасидан бўлган музокараларда сўзга чиққан Файзулла Хўжаев, жумладан, бундай дейди: «Бу ерда ўртоқ Зеленский Хидиралиевнинг ўлими олдида ёзиб қолдирган хатини ўқиб берди. Шу хатда, партиянинг деҳқонларга нисбатан ўтказётган сиёсати нотўғри сиёсатдир, бизнинг сиёсатимиз натижасида ўрта деҳқонлар партиямиз билан бирга бормайди ва қийинчиликлар бўлиб қолган тақдирда бу деҳқонлар бизнинг томонимизга ўтмайди, дейилибди. Хидиралиевнинг бу даъвоси, менимча, қаттиқ касаллиқнинг асорати... бўлса керак...»⁹.

Шу ўринда мазкур масалага оид Ўзбекистон Республикаси МХХ архивида сақланаётган мана бу ҳужжатга ҳам эътибор бериш лозим. Чунки

⁸ Против правой оппозиции (Сборник материалов). УзГИЗ, Самарканд-Тошкент, 1929, 65-72-вара=лар.

⁹ **Хўжаев Файзулла**. Танланган асарлар. Уч томлик. II том. Тошкент, 1973, 617-618-бетлар.

бу ҳужжат 20-йилларда Марказнинг миллий кадрларга нисбатан юритган нотўғри сиёсатини бир оз бўлса-да, тасаввур қилишга имкон беради. Салимхон Тиллахоновнинг 1930 йил 5 июнда тергов вақтида берган маълумотлари жадиदчилик ҳақида янги фикрларни айтиш имконини беради. Бу маълумотдан жадидчилик ҳаракати намояндалари сафининг бузилишида Марказнинг ҳам роли катта бўлганлигини сезиш мумкин.

1922 йилда Марказ Турор Рисқуловни Туркистон АССР Халқ Комиссарлари Кенгашига раис қилиб тайинлайди. Унга Туркистонда давом этаётган «босмачилик ҳаракати»ни тўхтатиш, яширин жадидлар фаолиятини тугатиш вазифаси юклатилади. Шундан бошлаб Туркистондаги барча жадидлар «босмачилик ҳаракати»га қарши турмоқлари, бу ҳаракатни қўллаб-қувватлашдан воз кечишлари, «босмачилар»га ёрдам беришни тарк этишлари зарур бўлади. Т.Рисқулов бу вазифани жадидларнинг ўз қўллари билан амалга ошироқчи бўлади.

Бундан жадидларнинг ҳаммаси ҳам хабардор эди.

Шундан сўнг жадидлар ҳамма жойда «босмачилик»га қарши ҳаракатни бошлаб юборадилар. Бунда Фарғона жадидларининг хизмати, айниқса, катта бўлади. Ҳусайнхон махсум Ниёзов Фарғона жадидлар кўмитасининг раиси эди. Бошқа шаҳар ва вилоятларда истиқомат қилувчи жадидлар босмачиликка қарши тарғибот ишларини олиб бориш билангина кифояланадилар, чунки улар «босмачилик ҳаракати» билан бевосита алоқада бўлмаган эдилар. Совет давлатининг ана шу тадбир-чоралари туфайли Фарғона водийсида «босмачилик ҳаракати»га нуқта қўйилади. Аммо совет ҳокимиятига қарши ошкора курашиш самарасиз эканига ишонч ҳосил қилган собиқ жадидлар энди ўз кучларини аҳолининг маданий савиясини кўтаришга ҳамда давлат аппаратини миллий кишилар билан кучайтиришга киришадилар. Бу ишни Мунаввар қори Абдурашидхонов ва Саидносир Миржалилов сингари жадидлар Боту, Маннон Рамз ва Усмонхон Эшонхўжаев каби ёш кадрлар орқали амалга ошироқчи бўладилар.

Ўша даврнинг ижтимоий-маданий ва маърифий ҳаётида «Кўмак» жамиятининг ҳам муҳим ўрни бор. Хорижга ўқишга юборилган ёшларга моддий ёрдам кўрсатиш мақсадида тузилган бу жамиятнинг фаолиятида Акмал Икромов ҳам иштирок этган. Аммо Ўзбекистон Компартиясининг 111, айниқса, 1У қурултойларидан кейин Ўрта Осиё бюросининг қаттиқ назорати остида аввалги қарашларини ўзгартиришга мажбур бўлади. Ва мазкур бюро тазйиқи остида жадидлардан иборат эски зиёлиларга ва улар мафкурасига қарши ҳужум бошлаб юборади, раҳбарлик лавозимларда ишлаб келаётган собиқ жадидларни хизмат вазифаларидан бўшатиб, аввалида жадид бўлиб, сўнггра большевиклар сафига ўтган миллий кадрларни таъқиб этади. Шунингдек, унинг тавсияси билан «Нашри маориф» жамияти ўз фаолиятини тўхтатади. А.Икромов Ўзбекистон Компартияси Марказқўмининг котиби сифатида бу ишларни мажбурият орқасида, ўз виждонига қарши ўларок қилдими ё йўқми, бу - тарихчилар олдида турган ва ўрганилиши лозим бўлган муҳим масала. Аммо ўша вақтда А.Икромов қарашлари ва фаолиятидаги бу ўзгаришлар натижасида у билан Усмонхон Эшонхўжаев

ўртасида катта ихтилоф келиб чиқади ва у раҳбарлик лавозимларидан четлаштирилади. Шундан кейин у Москвага, Қизил профессорлар институтига ўқишга кетади. Бу ҳол жаҳидлар билан А.Икромов ўртасидаги муносабатни кескинлаштириб юборади.

Файзулла Хўжаев 1936 йил 1 августда 1916 йил кўзғолонининг 20 йиллигига бағишланган митингда нутқ сўзлаб, жаҳидларнинг 1916 йил халқ кўзғолонига раҳбарлик қилиш ўрнига кўзғолончиларни жиддий хатти-ҳаракатлардан қайтаришга уринганларини айтиб, «жаҳидлар халқ йўлбошчилари эмас эдилар, улар халқ билан боғланмаган эдилар» сингари сўзларни айтади»¹.

Жаҳидларга муносабат масаласи 1929 йилда ва ундан кейин ҳам ниҳояланмади. 1932 йили Тошкент шаҳар партия конференциясида ВКП(б) МҚ Ўрта Осиё бюроси котиби К.Я.Бауман ўз маърузасида бу масалага тўхталиб, Файзулла Хўжаев ва Абдурахмоновларнинг Ўрта Осиёдаги инқилобий ҳаракат масаласидаги асарларини табриклаб, Ф.Хўжаевнинг ўз даврида жаҳидчиликни идеаллаштириб, миллатчилик характеридаги хатоларга йўл қўйганини ҳам алоҳида таъкидлайди. Ф.Хўжаев К.Я.Бауманга жавоб берар экан, жаҳидлар, синфий моҳиятига кўра, савдо ҳамда туғилиб келаётган саноат буржуазияси вакиллари бўлганлар, шунинг учун ҳам улар капиталистик ислохотлар доирасидаги талаблардан нарига ўта олмас эдилар, деган сўзларни айтади.

Шундай қилиб, 20 – 30-йилларда жаҳидчилик реакцион буржуа миллатчилик ҳаракатидир, деган фикр-хулоса шаклланади. Ва бу хулоса 1930, айниқса, 1937-1938 йиллардаги қатағон даврида жаҳидларнинг оммавий равишда қирғин қилинишига сабабчи бўлади.

30-йиллардан 80-йилларнинг бошларига қадар биргина Ўзбекистонда эмас, балки бутун Иттифокда жаҳидчилик буржуа миллатчилигининг синоними бўлиб келди. Ҳатто 80-йилларнинг иккинчи ярмига қадар ҳам жаҳидчилик реакцион оқим, реакцион мафкура, реакцион ҳаракат деб келинди.

Профессор М.Ваҳобов «Ўзбек социалистик миллати» монографик асарида жаҳидчилик масаласида ўта салбий фикр билдирди. «Жаҳидизм,- дейилади унда, ўзбек миллий буржуазиясининг империализм даврида, пролетар революцион ҳаракати ривожланган ва уюшган бир шароитда шаклланган мафкурасидир... Жаҳидизм... чоризм ва рус империалистик буржуазияси томонига ўтиб кетган ўзбек миллий буржуазиясининг мафкураси эди»¹⁰.

М.Ваҳобов жаҳидлар, бир томондан, революцион ва миллий- озодлик ҳаракатига қарши кураш олиб борган бўлсалар, иккинчи томондан, феодал-клерикал элементларни танқид қилиб, ислом ақидаларини ислох қилишга уриндилар, деб ёзади.

Муаллифлар жамоаси томонидан тайёрланиб, 1967 йилда нашр қилинган «Победа Советской власти в Средней Азии и Казахстане» («Ўрта

¹ +аранг: «+изил Ўзбекистон», 1936 йил 3 август.

¹⁰ Ваҳобов М. Ўзбек социалистик миллати. Тошкент, 1961, 207-бет.

Осиё ва Қозоғистонда Совет ҳокимиятининг ғалаб қозониши») китобида ҳам жади́дчи́лик ҳаракати салбий баҳоланган.

Профессор Ҳ.Турсуновнинг «Ўзбекистонда 1916 йил халқ қўзғолони» номли китобида жади́дларнинг 1916 йил қўзғолонига бўлган муносабати ҳақида бундай дейилган: «Хатто миллий буржуазиянинг жуда кўпчилиги ва уларнинг мафкурачилари-жади́длар қўзғолонга нисбатан сотқинлик қилиб, чоризм ва Россия империалистик буржуазияси билан бирлашиб, халқ ҳаракатини бостиришга уриндилар»¹¹. Ҳ.Турсунов 1971 йилда чоп этилган «Национальная политика Коммунистической партии в Туркестане (1917-1924 г.)» («Коммунистическая партия Туркестана: миллий сиёсати (1917-1924)») монографик асарида ҳам жади́дларнинг 1916 йил халқ қўзғолонида «қабихларча иш тутганлари» ҳақидаги фикрини яна такрорлайди.

Профессор Отабой Эшонов «Файзулла Хўжаев» ҳақидаги китоби (1973), «Ўзбекистон совет энциклопедияси»нинг 4-томи (1973), профессор Ҳ.П.Воҳидовнинг «Туркистонда маърифатпарварлик мафкураси» (1979) асарида ҳам жади́дчи́лик ўта реакцион ҳаракат сифатида баҳоланган. Сўнгги манбада муаллиф жади́дчи́лик ҳаракатининг пешқадамлари Мунаввар қори, Бехбудийларнинг «миллатчилик фаолияти»ни кескин фoш этибгина қолмай, уларни «кўзга кўринган маърифатпарварлар» сифатида тилга олган Элизабет Бэкон, Элен Карер д'Энкос, Лауелл Тиллет сингари «буржуа олимлари»нинг фикрларни танқид қилган. Мазкур китоб сўнггида жади́длар мафкураларининг аксилинқилобий моҳиятини яширишга, меҳнаткаш халқ синфий онгининг ўсишига халақит беришга, миллатнинг қолган қисми устидан буржуазия ҳукмронлигини таъминлаш ва мустақамлашга ҳаракат қилганлар, деган хулосага келинган.

Бу сингари талқинлар Москвада нашр этилган китоблардан ҳам ўрин ола бошлади. СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти 1972 йилда Москвада З.Д.Кастельскаянинг «Основнѣе предпосылки восстания 1916 года в Узбекистане» («Ўзбекистондаги 1916 йил қўзғолонининг асосий сабаблари») китобини чоп этди. Китобнинг «Қўзғолонни ҳаракатга келтирган кучлар» деган сўнгги бобида ҳатто «жади́длар хоинлиги» масаласига махсус фасл ҳам ажратилган. Шу муаллифнинг Москвада 1980 йили нашр қилинган «Из истории Туркестанского края (1865-1917)» («Туркистон ўлкаси тарихидан (1865-1917)») номли монографиясида ҳам жади́длар 1916 йил қўзғолон вақтида чоризм томонида бўлдилар, халқни мардикорликка олиш ишида фаол қатнашдилар, Мунаввар қори, Расул Хўжаев, Убайдулла Хўжаев, Набихон ва бошқалар ишчиларни мардикорликка олиш ва уларни фронт орқасидаги ишларга сафарбар этиш қўмиталарига раҳбарлик қилдилар, ҳатто Низомиддин Хўжаев, Абдулла Авлоний ва бошқалар намоийишлар ўтказиб, подшо билан губернатор портретларини қўлларида кўтариб, мардикорликка олиш тўғрисидаги подшоҳ фармонида содиқ бўлганликлари ҳақида қўшиқлар айтиб чиқдилар, деган фикрларни илгари сурган.

¹¹ Турсунов Ҳ. Ўзбекистонда 1916 йил қўзғолони. Тошкент, 1966, 111-бет.

Бундай нотўғри қарашлар, маълумотлар, талқинлар шу даврда нашр этилган дарсликларда ҳам ўз аксини топган. 80-йилларда ўрта мактабларнинг 9-10-синфлари учун нашр этилган «Ўзбекистон ССР тарихи» ўқув қўлланмасида жадиदчилик бундай баҳоланган: «Жади́дизм реакцион миллатчилик оқими сифатида аста-секин аниқ ифодаланган сиёсий йўналишга эга бўлиб боради. Унинг тарафдорлари революцион ҳаракатнинг душманлари эдилар ва чоризм билан осойишта тил бириктиришга умид боғлар эдилар. Улар меҳнаткашларнинг революцион ҳаракатидан ўз мамлакатининг мустақиллигини қўлга киритиш учун эмас, балки ўз синфий манфаатларига эришиш учун фойдаланишга, баъзи бир ислохотларни ўтказиш ва ҳуқуқда рус буржуазияси билан тенглашишга интилардилар... Жади́длар орасидаги энг реакцион унсурлар Туркистонни Россиядан ажратиб олиш ва Туркия бошчилигида буржуазия давлатини тузиш тарафдори эдилар. Шу мақсадда улар маҳаллий аҳоли орасида панисломизм ва пантуркизм реакцион ғояларини тарқатар, рус халқига нисбатан нафрат қўзғатардилар, халқ оммасининг революцион ҳаракатига қарши чиқардилар... Уларнинг программаси ҳам, раҳбарлик қилувчи маркази ҳам йўқ эди... Жади́длар тарғиботида маҳаллий аҳоли деярли хайрихоҳлик кўрсатмадилар, улар бу ҳаракатдан четда қолавердилар»¹.

Шу даврда яшаган ва ўз халқлари тарихини, шу жумладан, жади́дчилик ҳаракати тарихини билган адабиётшунос олимларнинг жади́дчилик ҳаракатига бўлган бундай муносабат билан ортиқ муроса қилишлари мумкин эмас эди. Улар қайта қуриш ва ошқоралик йилларида шу давр берган имкониятдан фойдаланиб, жади́дчиликка совет мафкурачилари томонидан берилган мутлақо нотўғри баҳони қайта кўриб чиқишнинг ташаббускорлари бўлдилар. Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт институтида (1988 йил 12 октябрь) Ўзбекистон, Тожикистон, Татаристон ва Озарбайжон республикаларининг адабиётшунос, тарихчи ва файласуф олимларининг «Жади́дчиликнинг ижтимоий-сиёсий моҳияти, XIX аср бошида мафкуравий кураш тарихидаги унинг ўрни» муаммоси бўйича ўтказилган давра суҳбати ушбу мавзунинг янгича ўрганиш, тадқиқ этиш тарихида муҳим воқеа бўлди. Шу воқеадан кейин айрим ташкилотларнинг каттиқ қаршилиқ кўрсатганига қарамай, жади́дчилик тўғрисидаги ҳақ сўзни тўхтатишнинг иложи бўлмади. 1990 йилда «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг масъул котиби Наим Каримовнинг ташаббуси билан журналнинг 4-сонида «Жади́дчилик ҳаракати ва жади́д адабиёти» мавзуида давра суҳбати материаллари берилди. Ўша йили «Ёшлик» журналининг 7-сонида профессор Бегали Қосимовнинг «Жади́дчилик» мақоласи эълон қилинди ва бу мақолада жади́дчилик масаласида янгича талқин ва қарашлар илгари сурилди. Шундан кейин М.Ҳасановнинг «Туркистон мухторияти: ҳақиқат ва уйдирма» («Фан ва турмуш», 1990 йил, 9, 10, 11-сонлар), тарих фанлари доктори Ҳамдам Содиқовнинг «Туркистон: уч инқилоб даврида», «Хурриятдан мухториятгача» («Фан ва турмуш», 1990 йил, 3-5-сонлар, 1991 йил, 2-3-

¹ Мусаев М.М., Ырмонова /..+. Ўзбекистон ССР тарихи. Академик Ш.Турсунов ташрифи остида. Тошкент, 1986, 25-26-бетлар.

сонлар), тарих фанлари номзоди Нарзулла Йўлдошевнинг «Маърифат фидойилари» («Гулистон», 1991 йил, 4-сон) сингари мақолалар эълон қилиниб, уларда жадиदчилик ҳаракатининг турли қирралари ўзининг ҳаққоний талқинини топа бошлади. Жадидчилик ҳаракатининг М.Бехбудий, А.Фитрат, Мунаввар қори Абдурашидхонов сингари пешқадам намояндалари ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги санъатшунослик фанлари номзоди Сирожиддин Аҳмад, филология фанлари номзодлари Шерали Турдиев, Ҳамидулла Болтабоев, тарих фанлари номзоди Сотимбой Холбоевлар ва бошқаларнинг мақолалари ҳам жадидчилик тарихини ўрганишга маълум ҳисса бўлиб қўшилди.

Бу мавзунини чуқур ўрганишнинг йўлларида бири жадидлар меросини, улар фаолиятига алоқадор барча манбаларни пухта ўрганиш, шу жумладан, улар нашр қилган газета ва журналлардаги энг муҳим материалларни қайта нашр этиш, айниқса, муҳимдир. Сирасини айтганда, жадидчиликка оид баъзи бир маълумотлар махфий архивлардаги хуфяномаларда, ҳатто Марказдан келиб, Ўзбекистонда турли йилларда раҳбар лавозимларда хизмат қилган партия ва давлат арбобларининг ёзишмаларида ҳам учрайди. Масалан, Марказ йўлланмаси билан Ўрта Осиёга бир неча бор келиб, шу ерда ишлаган совет давлат арбобларидан бири П.А.Кобозевнинг В.И.Ленин ва Я.М.Свердлов номига юборган «Туркистон мухторияти лойиҳасига тушунтириш хати»да бундай маълумот бор: «1917 йил инқилобига қадар Туркистонда ёш сартлар инқилобий тўғараклари, Хивада-ёш хивалик инқилобчилар ва Бухоро хонлиги (амирлиги–муҳ.) да-ёш бухороликлар фаолиятда бўлганлар. Сўнггилари ўз ихтиёрларида катта маблағга ва европача маълумотли аъзоларига эга эдилар: улар ташкилотни шунчалик тез ривожлантирганларки, Бухоро хонлиги (амирлиги–муҳ.) нинг деярли ҳар бир шаҳарида тўғараклари ташкил қилинган эди... Бухоро амири фармони билан («Колесов воқеалари»дан сўнг–муҳ.) ёш бухороликлар оммавий равишда отилган...

Ёш бухороликларнинг рус инқилобига ва совет ҳокимиятига муносабати шундайки, улар орасида совет ҳукумати билан ўзаро алоқада ишлашга хайрихоҳ ва хоҳишли кишилар бор, ёш бухороликлар октябрь инқилобининг аҳамиятини тушуниб етадилар ва бутун пролетариат орзу-истагининг рўёбга чиқишини шунда кўрадилар...»¹².

Собиқ жадидлардан бири, Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси раиси ўринбосари Низомиддин Хўжаев бир гуруҳ туркистонлик раҳбар ходимлар билан бирга 1920 йил июнида В.И.Ленин ҳузурида бўлган. У В.И.Лениннинг панисломизм ҳақида маълумотнома ёзиб бериш ҳақидаги илтимосини адо этиб, Москвада инқилоб доҳийсига шундай маълумотномани ёзиб берган¹³. Шу ҳужжатда бошқа масалалар билан бир қаторда жадидчилик ҳақида ҳам баъзи бир маълумотлар борки, уларда ҳам бу ҳаракат ижобий баҳоланган.

¹² «Таджикская Микниана. Энциклопедический словарь», Душанбе, 1990, стр. 94–95.

¹³ Российский государственный архив социально-политической истории-РГАСПИ, 5-фонд, 1-рыйхат, 1100-иш.

Н.Хўжаевнинг панисломизм тўғрисидаги маълумотномасида, жумладан, бундай сўзлар ёзилган: «Капиталистик тузумдаги капиталистлар ва европалик миссионерлар ўртасида қандайдир панисломизм ва унга қарши кураш тўғрисида хом хаёл пайдо бўлди, бироқ ҳатто Туркиянинг ўзида ҳам мусулмонларни бирлаштиришга уринган бирорта панисломчи ташкилот йўқ эди. 1909 йил 31 мартда ўз тахтини жоҳил руҳонийлар ёрдамида сақлаб қолишга интилган Абдулҳамиднинг фантазияси ҳам бунинг исботи бўлиб хизмат қилади (Султон Абдулҳамиднинг руҳонийлар билан мунозараси, маданият ва тараққиётга интилган ёш турклар устидан ғалабаси).

Худди шундай тараққийпарвар оқим 1905-1906 йилларда Туркистоннинг мусулмон аҳолиси орасида ҳам пайдо бўлиб, бу ердаги кишилар муллаларнинг жоҳиллиги ва мутаассиблигига қарши кураш олиб бориб, европача тарздаги, янги усулдаги мактабларни очдилар, айтилиб вақтда Николай режимини қулатиш учун махфий сиёсий ишларни олиб бордилар. Бу ёш оқим жадиждилик номини олган эди.

1917 йил феввалида Николай режимини ағдариш чоғида Туркистон ёш тараққийпарварлари оқими ҳам халқ оммасини ўзига жалб этиб, ҳар қандай руҳонийларни эски тузум билан бирга оғдириб, ҳокимият тепасига келиб қолади ва ўзининг икки вакили -Чўқаев билан Убайдулла Хўжаевни Туркистон Муваққат ҳукуматига аъзо қилади.

Шаҳар думаларига тўрт босқичли усул билан ўтказилган сайлов компанияси чоғида биринчи бор Тошкентдан реакцион мутаассиб «уламолар»-руҳонийлар кўпчиликини ташкил этганликлари туфайли дума орқали «жадид»ларнинг 25 та янги усулдаги мактабларни ёпишга муваффақ бўлдилар. Бу мактаблар Туркистон ёш тараққийпарварлари оқими томонидан Февраль инқилобигача бўлган даврда очилган эди. Оқимлар ўртасидаги кескинлик шу даражага бориб етдики, Қўқонда ўтказилган сайлов вақтида «уламо»чилар билан буржуазия тўқнашувида ёш меҳнаткашлар оқими вакилларида бир неча киши ҳалок бўлди.

Руҳонийлар ва уларга қўшилган қора гуруҳлар (губернатор Ликошин, Аромский, Булатовлар ҳамда Першин) га қарши курашмоқ учун Октябрь инқилобидан сўнг Сиз томондан эълон қилинган миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши ҳуқуқига мувофиқ 1917 йил 27 ноябрда Туркистондаги ёш инқилобий-демократик оқим (яъни жадидлар – муҳ.) Туркистон мухториятини эълон қилди. Қўқонда Мухторият ҳукуматини тузди.

Мухторият демократик ҳукумати тузилгандан кейин кўп ўтмай, Тошкентдаги руҳонийлар бу ҳукуматни тан олмаслик норозилиги билан чиқишди, худди шу вақтда Қўқонда бир тўда кишилар Совет ҳукумати номидан қуролсиз кишиларга қарши қурол ишлатди ва Қўқон шаҳрини вайрон қилиб, ҳукуматни тарқатиб юборди.

Мухторият ҳукумати тор-мор қилинганидан кейин асосий инқилобий оқим мухториятчилар, сўл эсерлар ва коммунистларга бўлиниб кетди. Мазкур оқимдаги коммунистлар «Уламолар» - руҳонийлар ташкилотини тарқатиб юбордилар, сўл эсерлар эса саккиз ой ичида аста-секин

коммунистлар томонидан ютиб юборилди. Мухториятчи-миллатчи ҳукумат аъзоларининг бир қисми Туркистон ҳудудидан четга қочиб яширинди, қолган қисми эса, аста-секин советлар ишида қатнаша бошлади»¹⁴.

Энди юқорида тилга олинган «давра суҳбати» иштирокчиларидан Шуҳрат Ризаев келтирган иккита ҳужжатга мурожаат қиламиз. Бу ҳужжатлардан бирида айтилишича, Тошкентнинг Эски шаҳарида 1921 йили Садриддинхон Маҳзум, Ориф Каримий, Юсуфбек Қурбонбоев ва бошқа қатор зиёлилар «ватанпарвар, хаёлпараст оқ зиёлилар» деган ёрлиқ билан суд қилинади. Уларнинг ягона тилаги Туркистонни мустақил кўриш эди. Мана шундай шароитда зиёлиларнинг норозиликлари кучаймаслиги, ўз қарашлари учун ҳақли муҳофазага ўтмасликлари мумкин эмас эди. Туркистон Компартиясининг раҳнамолари эса бу муҳофазани ҳужум деб тушунадилар. 1926 йил январида «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 8, 10-сонларида Раҳим Иноғомовнинг «Зиёлилар тўғрисида» номли мақоласи эълон қилинади. Мақоланинг бош концепцияси шу эдики, «Октябрь ўзгариши ўзбек халқи учун қутилмаган бир воқеа эди. Ва унга ўзбек меҳнаткашлари ҳозирлик кўрмаган эдилар. Чунки ўзбеклар орасида ўзгаришга ҳали замин ҳозирланмаган эди. Ўзбеклар орасидаги Октябргача бўлган ҳаракатнинг энг кучли тури ёлғиз русларга ва рус истибдод ҳукуматига қарши бўлиб, мустақилликка интилиш эди. Бу Октябргача бўлган интилишда тарихий йўлни зиёлилар ўйнаган»¹⁵.

Р.Иноғомов мақолада жаҳид зиёлиларининг инқилобгача бўлган фаолиятини ҳолисона баҳолайди, уларнинг кейинги даврларда совет ҳукуматига нисбатан тўғри муносабатда бўлганликларини эътироф этади. Шунингдек, у партиянинг навбатдаги вазифаси жаҳид зиёлиларидаги миллатчилик кайфиятини фош қилиш, айтилишича улар орасидаги хайрихоҳларни ҳамкорликка жалб этишдан иборатлигини таъкидлайди.

Аммо бу мулоҳазалар коммунист зиёлилар ўртасида фавқулодда кескин эътирозлар келтириб чиқаради. 1926 йилнинг ўзида 15 дан зиёд мақола босилиб, уларда кескин фикрлар билдирилади. Охири бориб, бу мунозара ёт қарашларни қоралашга, ғоявий қатағонга, мафкуравий унсурларни фош этиш компаниясига айланиб кетади.

Юқорида кўрганимиздек, қатор илмий мақола ва китобларда жаҳидлар 1916 йилги халқ кўзғолонига салбий муносабатда бўлганлар, шу боис улар чор ҳукуматининг мардикорликка олиш сиёсатини қўллаб-қувватлаб чиққанлар, деган фикр баён этилган. Аммо бир талай ҳужжатлар, маълумотлар аслида бундай бўлмаганидан гувоҳлик бериб туради. Шу ўринда пешқадам жаҳидлардан бири Убайдулла Асадуллаҳўжаев (Хўжаев) нинг Андижондаги фаолиятига оид айрим фактларни келтириш мақсадга мувофиқ.

1916 йил июлида Андижон жамоатчилиги номидан Убайдулла Хўжаев, миллионер бой Миркомил Мирмўминбоев (ҳомийлигида) ва эсер Вадим Чайкинлар Петербургга боради. IV Давлат Думасида Туркистонда рўй берган

¹⁴ РГАСПИ, 5-фонд, 1-рўйхат, 1100-иш.

¹⁵ «Ўзбек тили ва адабиёти». Т. 1990, 4-сон.

воқеаларни изоҳлаб бериб, Андижонга Дума аъзоларининг келиши масаласини кўяди. Давлат Думаси аъзоларидан Раевский, Виноградов ва Қ.Б.Тевкелев Олий Бош Қўмондонлик қароргоҳига -ҳарбий министрға телеграмма йўллаб, унда Туркистон ўлкаси рус аҳолиси ҳарбий мажбуриятдан озод этилгани ҳолда маҳаллий аҳолидан мардикор олишга шошилиш ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жиҳатдан хатарли эканлигини айтади. Шунга мувофиқ Николай II Туркистонда мардикорликка олиш муддатини 1916 йил 15 сентябргача кечиктириш ҳақида фармон беради. Ҳарбий фронт қўмондони А.Н.Куропаткин Тошкентга Туркистон генерал-губернатори қилиб жўнатилади. У билан бирга IV Давлат Думаси аъзолари А.Ф.Керенский, Қ.Б.Тевкелевлар ҳам бирга келишади, ўлка бўйлаб биргаликда сафар қилиб, маҳаллий аҳолини тинчитиш чораларини кўра бошлашади.

«Туркестанский голос» газетасининг хабар беришича, 25 август кунини Керенский ва Тевкелев Андижондаги Жоме масжиди ҳовлисида бадоҳатан уюштирилган мусулмонлар йиғилишида июль кунларида шаҳарда бўлиб ўтган ва мусибатли оқибатларга олиб келган воқеаларнинг юзага келиш сабаблари ҳақида гап боради ва мардикор олиш воқеаларига баҳо берилади. Қ.Б.Тевкелев якунловчи нутқида сўнгги воқеалар туфайли юзага келган масалаларнинг ҳал қилинишини маҳаллий аҳоли сабр-тоқат билан, осойишталик билан кутиб туришларини маслаҳат беради. А.Ф.Керенский Туркистонда ҳам, Россияда ҳам маҳаллий аҳоли тақдирига бефарқ қарамайдиган рус кишилари борлиги, улар ерли аҳолини оломон деб, уларга нисбатан ҳурматсизлик билан муносабатда бўлиши мумкин, деган гапларга ишонмасликни илтимос қилади. Бундан ташқари, А.Ф.Керенский илм нурларисиз мусулмонлар оғир қисматдан қутула олмасликлари, шу боис мактаблар очиш ва ўз болаларини ўқитиш тўғрисида бош қотиришларини хоҳлаётганини изҳор этади.

«Туркестанский голос» газетаси 1916 йил 28 августда «Давлат Думаси аъзолари Андижонда икки кун бўлганларида улар ҳузурига рус, сарт ва татар жамиятларидан кўплаб вакиллар ташриф буюришди. Тахминий ҳисобларга кўра, шу қисқа вақт ичида депутатлар Андижондаги барча миллатлар ва турли хил жамоат вакилларидан юзга яқин кишиларни сўроқ қилганлар. Бу сўроқлар қисман шикоят, арзнома, талаблар шаклида бўлиб, депутатлар котиблар ёрдамида уларни маҳаллий аҳолининг ўз оғзидан ёзиб олганлар, бу шикоятларнинг энг долзарблари Тошкент суд палатаси прокурорига хабар қилинади, мураккаб масалалар эса Давлат Думаси минбаридан, шунингдек, Дума бюджет комиссиясида айтиладиган бўлди», деб хабар қилган.

Давлат Думаси аъзолари ҳамда уларни кузатиб юрувчи жадид М.Чўқаев Андижондалигида маҳаллий «тараққийпарварлар» меҳмонлардан Фарғона водийсида олий мактабни, политехника институтини очишни қатъиян талаб қилганлар. Аммо талабга ижобий жавоб олинмагач, шаҳарнинг илғор жамоатчилиги (уларнинг аксарияти «тараққийпарварлар» бўлишган) хайрия тўплаш асосида олий ўқув юртини очишга бел боғлаганлар. 19 февралда маҳаллий жамоат арбоблари, маърифий ташкилотларнинг

вакиллари, жадидлар ва бошқа йўналишдаги кишиларнинг Фарғона водийсида институт очишга бағишланган йиғилиши бўлиб ўтади. Йиғилиш охирида жамоа ташкилотлари ва айрим шахслар томонидан институт очиш учун тўпланган 40 000 сўмлик хайрия фонди ташкил бўлади. Бу фондга таркибида кўплаб тараққийпарварлар бўлган маърифат хаваскорлари жамияти 5 000 сўм, миллионер бой, жадид Аҳмадбек хожи Темурбеков 25 минг сўм ҳадя этади. Йиғилишда институт очиш масаласини амалий ҳал этиш учун жадидлар, социал-демократлар ва бошқа табақа вакилларида иборат 15 нафарлик ташкилий қўмита сайланади. Худди шундай ташкилий қўмиталар ва хайрия фондлари водийнинг Қўқон, Наманган, Ўш, Скобелев (Фарғона) шаҳарларида ҳам ташкил этилади. Бунда жадидларнинг хизмати, айниқса, катта бўлган.

Давлат Думаси аъзолари билан яқиндан таниш бўлган Убайдулла Хўжаев рус тилини яхши билгани учун ўша кунларда кўплаб аризаларни рус тилига таржима қилиб турган. Унинг ўз номидан А.Н.Куропаткинга тутказган аризасида эса қуйидагилар ёзилган эди: «Ҳозирги Андижон тумани бошлиғи Брежизецкий даврида авваллари ҳам мавжуд бўлган порахўрлик, товламачилик ва зўравонлик ниҳоятда кучайиб кетди. Қонунга айланган бу тизимнинг хусусиятлари қуйидагича: 1) аҳолидан солиқ олиш ва порахўрликка маҳаллий амалдорлар: элликбоши, мингбошилар ва ҳозирги бош оқсоқол Шермат Алимқулов каби маъмурларни жалб этиш; 2) солиқ ундириш ва пора олиш маъмурият вакиллари томонидан бевосита эмас, балки ўртадаги одамлар орқали билвосита амалга оширилади, хусусан, туман бошлиғининг тилмочи Юсуфжон хожи Чоришев ҳамда приставлар, таржимонлар воситачилик қилишади. Бу тизим шундай усталик ва изчиллик билан олиб бориладиги, натижада аҳоли амалдорларнинг ноқонуний ишлари юзасидан ёзган шикоятларининг ҳеч қачон адолатли ҳал бўлмаслигига амин бўлади»¹⁶.

Андижонда фаолият олиб борган жадидларнинг, масалан, Тошкент жадидларидан фарқли томони шундаки, улар «Тараққийпарварлар» жамияти (партияси) атрофида уюшган эдилар.

Андижонлик Мирза Аҳмад Қушбегиевнинг ёзишига қараганда, «Тараққийпарварлар» жамиятининг бош ғояси ёш туркларга тақлид этишдан иборат бўлган, улар халққа сиёсий ва ички эркинлик бериш, рус ва маҳаллий маъмурият зулмидан озод бўлиш сиёсатини олиб боришга интиланлар. Уларга русча ва мусулмонча маълумотга эга бўлган ёшларнинг кўпчилиги хайрихоҳ бўлиб, жадидчилик ғоялари ана шу ёшлар томонидан тарғиб қилинар эди.

Андижон уезди бошлиғи полковник Ю.А.Брежизецкийнинг 1916 йил 17 октябридаги хатида қуйидаги шахслар «Тараққийпарварлар» жамиятининг аъзолари сифатида тилга олинади: «Акбар Ўрозалиев - Андижон уезди биринчи даҳаси мировой судьяси тилмочи, Тошбоев Абдуваҳоб - халқ суди ўғли (буларнинг иккови ҳам Убайдулла Хўжаевнинг агенти бўлиб, уларнинг

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви-ЎЗР МДА, 3-фонд, 1-рийхат, 31-иш, 8-9-вара=лар.

гўё ҳақ-ҳуқуқлари топталган маҳаллий аҳолининг ҳимоячилари сифатида кураш олиб борганлиги ҳам хатда қайд этилган—*муаллиф*), Саид Алихўжа Мусахўжаев - яширин агентура билан шуғулланади, Ботир ҳожи Холтўра Хўжаев - уезд маъмурияти ва полиция амалдорлари устидан айбловчи далиллар тўпловчи, Аҳмадбек ҳожи Темирбеков-маҳаллий бой ва унинг яқини Пошшахўжа Умархўжаев-аҳоли ўртасида катта обрўга эга, улар иштирокисиз маҳаллий аҳоли маъмуриятига бирон-бир сайлов бўлмасин мансабга бирон-бир кишини сайлаб бўлмайди. Мазкур шахсларни бирлаштирувчи А.А.Чайкин ва Убайдулла Асадулла Хўжаевдир. Кейингиси ўзининг ёвуз ва ёлғон маълумотлар ёзиш учун Андижон шаҳридаги 17-сонли Иванов уйида махсус канцеляриясига эга бўлиб, бу ерда Александр Иванович Чесноковнинг ёзув иши бўйича хизматида бўлган. Бу шахслар томонидан ёзилган айбловлар бўйича, уларда кўтарилган ишлар ҳолати олдиндан текширилмагани оқибатида рус ва маҳаллий маъмуриятдаги бир қатор шахслар хизматидан четлатилганидан сўнг, мазкур кишилар очикдан-очик: «Бизга Куропаткин ишонади, шунинг учун ким бўлмасин, қачон ва қаерда бўлмасин уни лавозимидан маҳрум қилишимиз мумкин», деб айтмоқдалар. Бу мавзуда гап очилганда, улар ҳатто генерал-губернаторнинг унвони, лавозимини қўшиб айтишни ҳам ўзларига эп кўрмасдан, шунчаки жўнгина қилиб «Куропаткин» демоқдалар.

Полиция ва уезд маъмурияти амалдорларнинг пора олаётгани, ароқ, шакар ва бошқа нарсалар сотиш ҳисобидан нафланаётгани тўғрисида берган айблов маълумотлари учун жазосиз қолаётганидан улар ўз айблов хатларида ўша амалдорларни қабихлик билан қораламоқдалар. Ҳозирги пайтда бу мансабдор кишилар маҳаллий аҳолининггина эмас, ҳатто рус аҳолисининг ҳам кўз ўнгида шу қадар бадном қилинганки, натижада улар ҳатто ўзларини ҳимоя этиш имкониятларидан ҳам маҳрумдирлар. Мазкур мавзудаги бу ҳолатни тўла, очик баён этишга хизмат этикаси нуқтаи назаридан ожиздирман. Фақат яна шуни ҳам айтишим керакки, бир гуруҳ кишилар тарафида Давлат Думаси аъзолари Керенский ва Тевкелевлар турибдилар, улар Андижонга келган чоғда маҳаллий «Тараққийпарвар» тўгараги, яъни тенглик ёки бирлашиш ва тараққиёт жамияти халқ томонидан жўнгина «Падаркушчилар» деб аталганларнинг гирдобидида қолдилар. 1916 йил июлида рўй берган воқеаларни улар Давлат Думаси аъзоларига нотўғри таҳлил қилиб бериб, бунда маҳаллий маъмурият амалдорларини айблаб, уларни бу ерда очикдан-очик «сатраплар» деб атамоқдалар. Бу депутатлар, албатта, Туркистондан олиб кетилган «ахлат»ни Думага олиб чиқишни ўз бурчлари, деб биладилар. Ҳозирда юқорида номлари кўрсатилган Чайкин ва Хўжаевлар компанияси ўлкадан бадарға қилинмас ва «Туркестанский голос» газетаси ёпилмас экан, уларнинг зарарли фаолиятига қарши олиб бораётган курашимиз заифлигича қола беради»¹.

Туркистон ўлкаси соқчилар бўлими бошлиғи 1916 йил 14 октябрдаги махфий маълумотномасида Андижондаги «Туркестанский голос» газетаси

¹ ЫЗРМДА, 1-фонд, 31-рийхат, 1144-иш, 22-24-бетлар.

тахририяти биносида ҳар куни кечкурун газета муҳаррири Чайкин раислигида илғор йўналишдаги 20 га яқин ўзбек ёшларининг йиғини бўлмоқда ва улар ўзларига «Тараққийпарварлар» номини берган, юз бераётган воқеаларни муҳокама қилиб, шаҳар маъмуриятига қарши турли айбномалар ёзиш билан шуғулланмоқдалар, деб ёзган.

«Бу сартлар,-дейлади мазкур ҳужжатда,-Андижон шаҳрининг маҳаллий қисмини ўзаро бўлиб олишиб, ҳар куни ўз даҳаларини айланиб чиқиб, истиқомат қилувчилардан қандай арз-шикоятлар борлигини сўраб чиқмоқдалар. Бошқача айтганда, сартларни шикоятлар ёзишга гиж-гижламоқдалар ва шу заҳотиёқ шикоятлар ёздириб, кечкурун «Туркестанский голос» редакциясига олиб бормоқдалар. Бу ерда уларнинг Чайкин ва унинг айрим ходимлари ҳамда ишончли ёрдамчиси яҳудий Шапиро иштирокида йиғилиш бўлмоқда. Шапиро ҳуқуқшунос сифатида бу кенгашларда биринчи даражали роль ўйнамоқда»¹⁷.

Туркистон генерал-губернатори номига йўлланган телеграмма бўйича Андижон шаҳрининг катта оқсоқоли ишдан олинганидан кейин Чайкиннинг обрў-эътибори кўтарилиб кетади. Шундан кейин, бояги маълумотномада айтилишича, Чайкин генерал-губернаторнинг улар томонида эканлиги, шу туфайли у маъмуриятнинг ҳар қандай мансабдорини ишдан бўшатиши мумкинлигини айтмоқда.

«Маҳаллий аҳолидан деярли ҳар куни, - деб ёзади охранка бўлими бошлиғи, - «Туркестанский голос» газетаси таҳририятига келиб турадиган, аҳолини шикоятлар ёзишга гиж-гижлаётган ва ўзларига «Тараққийпарвар» номини берганлар орасида ҳозирча қуйидагилар маълумдир:

1. Сайдулла Хўжаев (Саъдулла Турсунхўжаев бўлса керак - *муаллиф*), савдогар, Миркомил растасида хусусий газмол дўконига эга.

2. Олимжон ҳожи Мирза Юсупов, Асака бўлим бошқарувчисининг собиқ мирзаси, ҳозирда маълум машғулотга эга эмас.

3. Муҳаммаджон (Мамажон ҳожи-*муаллиф*) Ёқуб Сарқоров, маълум машғулотга эга эмас.

4. Мирали Умарбоев, шаҳар депутати.

5. Латифжон Мадали Қозиев, Андижон шаҳар иккинчи даҳа ҳокимининг тилмочи, юқорида номи келтирилган Олимжон ҳожининг қариндоши.

6. Қўчқорбой Миролимов, Мирали Умарбоевда приказчик бўлиб хизмат қилади.

7. Отахон Назарбоев, Андижон Эски шаҳарида хусусий китоб магазинига эга.

8. Мирҳайдар, Миркомил Мирмўминбоев уйининг ёнидаги газмол магазини эгаси.

Кекса сартлар бу шахслар фаолиятдан норозидирлар. Уларнинг фикрига кўра, Чайкин бу ёшларни ўз таъсирига олиб, аҳоли кўзи ўнгида

¹⁷ Ёша архив, 20-21-бетлар.

полиция амалдорларини обрўсизлантириш, айрим ҳолларда нотўғри маълумотлар бериш билан шуғулланмоқда»¹.

Ўша хатдан маълум бўлишича, «Тараққийпарварлар» партиясининг аъзоси Убайдулла Хўжаев Тошкент ва Андижон шаҳарларида яшаш ҳуқуқидан ман этилган ва бу ҳақда ҳам Фарғона, ҳам Сирдарё ҳарбий губернаторларига буйруқ берилган.

Шунингдек, хатда зикр этилган партия аъзоларининг «панисломизм» ғояларини ниқоб қилиб, амалда қўрқитиш, иғво қилиш, пора бериш орқали мансабдор кишиларни ўз томонларига оғдириб олиш ишлари билан шуғулланганликлари баён этилади.

Фарғона вилояти ҳарбий губернатори П.П.Ивановнинг «Тараққийпарварлар» партиясига дахлдор бир қатор шахсларнинг зарарли фаолияти тўғрисидаги 1917 йил 14 февраль санали 56-сонли хати Туркистон ўлкаси Бош бошлиғига етказилади. Бош бошлиқ шу ва бошқа хатларга фаол муносабат билдириб, полковник П.П.Ивановга 1916 йил 12 декабрдаги 58-сонли маърузадаги маълумотлар шунчалик жиддийки, у ёки бошқа шахсларни маъмурий йўл билан бадарға этишнинг ўзи кифоя қилмаслигини, бундай шахсларни имкони борича судга бериш лозимлигини таъкидлаган, 58-сонли маъруза эса прокурор назоратига берилган.

«Туркестанское слово» газетасининг 1917 йил 10 февраль сониди эълон этилган «Охранка бўлими бошлиғи ёрдамчисининг келиши» номли хабарномада куни кеча Тошкентдан Андижонга Тошкент охранка бўлими бошлиғининг ёрдамчиси келгани, унинг мақсади расмий ёзишмаларда ёш сартлар (ўзбеклар) деб аталувчи тараққийпарвар маданий-маърифий ҳаракатнинг юзага келиш сабабини текшириш бўлганлиги айтилган.

Тошкентдан келганлар шаҳарнинг миллий маъмурияти таркибидаги кўплаб шахсларни ва баъзи хусусий кишиларни тергов қилганлар. Тергов Андижон вокзал бекатидаги махсус вагонда ўтказилган. Терговда 1914 йили Андижонда Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Падаркуш» пьесаси ўзбек ёшлари томонидан кўйилгани, ундан тушган маблағнинг бир қисми Қизил хоч эҳтиёжи учун сарфлангани маълум бўлади. Чор маъмурларини масаланинг молиявий томони эмас, балки «падаркуш»чиларнинг ўзларини алоҳида партия (фирқа) деб билиб, ўз олдиларига маданий-маърифий вазифалардан ташқари, бошқа сиёсий вазифаларни ҳам кўйганлиги ташвишга солаётганлиги хабарномада қайд этилган.

Шундай мураккаб вазиятда яширин ташкилот аъзолари ташкилотни ва ўзларини сақлаб қолиш учун ҳар қандай чораларни кўра бошлайдилар. Ҳатто терговга тортилган кишиларнинг аксари ўзларининг «тараққийпарварлар» партиясига мансуб эканликларини рад этиб кўрсатма бердилар. Афтидан, партия аъзолари Андижон шаҳрида анча мартабага эришган, чор Россиясининг Туркистондаги, хусусан, Андижондаги амалдорлари ишончини қозонган, шахсан генерал-губернатор А.Н.Куропаткин билан бирга Хитойга борган Бойтурсун Ўрозалиевнинг обрўсидан фойдаланмоқчи бўлганлар. Шу

¹ Ўша манба, 59-бет.

боис «тараққийпарварлар» унинг ўғли Акбар Ўрозалиевдан отаси орқали А.Н.Куропаткин номига арзнома билан мурожаат қилишни илтимос қилишган ва шу йўл билан ўз жонларини сақлаб қолишга уринганлар.

Андижон тараққийпарварлари

Ислом Каримовнинг «Туркистон» газетаси мухбирининг саволларига берган жавобида бундай сатрлар бор: **«Асримиз бошларида жадидларнинг ўз ҳисобидан мактаблар, кутубхоналар, қироатхоналар, театрлар, рўзнамалар ташкил этганликларини, дарсликлар, қўлланмалар нашр қилганликларини, уларни Туркистон болаларига бепул тарқатганликларини эслайлик»**¹⁸. Бу ғоятда тўғри, одилона сўзларни ўқир эканмиз, кўз ўнгимизда кўхна Туркистоннинг инжуси-Фарғона водийсидаги Андижон тараққийпарвар зиёлиларининг маънавият ва маърифат бобида олиб борган ва ҳар қандай таҳсинга сазовор, ибратомуз фаолияти намоён бўлади. Сизу бизнинг аجدодларимиз бўлмиш бу зиёлилар миллатни жаҳолат уйқусидан уйғотиш учун энг аввало уни саводли, дунёвий ва замонавий билимлардан баҳраманд қилиш учун изланганлар, интиланлар, ташаббус кўрсатганлар. Бу муқаддас ишга ўзларининг бутун борлигини бағишлаганлар. Уларнинг кўпчилиги кейинчалик қаттол шўролар тифидан ҳалок бўлган.

Биз ана шу буюк инсонлар ҳақида баҳс юритишни лозим кўрдикки, шояд ҳозирги Андижон аҳли, айниқса, ёшлари ўз аجدодлари, ўтмишдошларининг Ватан, миллат тақдири, истиқлоли ва истиқболи йўлидаги ибратли курашидан, ҳаётидан сабоқ ва ўрнак олсалар.

«Ёш ўзбеклар», «Ҳайрат» ва «Ган» жамиятлари

XIX аср охири-XX аср бошларида Туркистонда катта ижтимоий-сиёсий куч сифатида жадидчилик ҳаракати майдонга келди. Бу ҳаракатнинг вужудга келишида хорижий мамлакатлардаги турли хил илғор ижтимоий-сиёсий, фалсафий, диний оқимларнинг маълум даражадаги таъсири бўлса-да, аммо бу миллий уйғониш ҳаракатининг юзага келишини таъминловчи асосий омил, замин ва шароит шу ўлканинг ўзида етилиб пишган эди.

Қолоқлик ва жаҳолат, аҳолининг аянчли аҳволи, Туркистоннинг жаҳон цивилизациясидан орқада қолиб келиши, Ислом ва шариатнинг оёқ ости қилиниши ва бундай оғир фожеали ҳаётдан қутулиш, эрк ва озодликка эришиш ҳақида ўз замонасининг илғор зиёли, мунавварларида фикр-мулоҳазалар пайдо бўлди. Хуллас, жаҳолат уйқусидан уйғониш тарихий заруриятга, ривожланишнинг объектив талаб ва эҳтиёжига айланди.

Жадидчилик улкан ижтимоий ва сиёсий оқим, ҳаракат эди. Ўлкада миллатнинг дард-аламларини, унинг аянчли, фожиали оғир қисматини ўз

¹⁸ **Каримов Ислом.** Биз келажакимизни ыз =ылимиз билан =ураимиз. Т. 7, Тошкент, «Ўзбекистон», 1999, 295-бет.

калби ва вужудидан ўтказиб, ўзининг бутун борлигини, ақлу заковатини, онгли ҳаётини эрк, озодлик, тараққиёт учун сафарбар этган зиёлиларнинг бутун бир янги авлоди шаклланган эди. Ана шу авлоднинг катта бир қисми Андижонда ҳам таркиб топди. Андижонда ташкил этилган «тараққийпарварлар» партияси (фирқаси) миллий буржуазия ёрдамига таяниб ва рус демократлари билан иттифоқ тузиб, чоризм ва унинг мустамлакачилик сиёсатига қарши кураш олиб борди. «Тараққийпарварлар» фаолияти мустамлакачи маъмурлар, махфий сиёсий полиция, сўнгра Туркистон район охранка бўлими махфий ҳужжатларида маълум маънода ўз ифодасини топган.

Маҳаллий аҳоли кайфиятини ўрганиш ва тегишли чоралар кўриш учун Россия Ички ишлар вазири Туркистонга сиёсий иғволар устаси, моҳир изкувар, алоҳида жандармлар корпуси полковниги Н.А.Васильевни катта ваколатлар билан жўнатди. Бу, империянинг Туркистонга йўллаган биринчи десанти эди. Полиция департаменти Туркистонда жандарм-миршабчилик хизматини йўлга қўйиш учун сиёсий изкувар Леонид Квицинский бошчилигида яна бир гуруҳ жандарм зобитларини ҳам зикр этилган десантга кўмак учун юборди.

Ўша 1907 йили француз армияси майори Лякостнинг 1906 йил мартидан 1907 йил мартигача Туркистон, Ҳиндистон, Эрон ва Афғонистонда бўлгани ҳақидаги ҳисоботи бундан бир неча йил аввал Парижда эълон қилинди. Бу бутун Европада катта қизиқиш уйғотди. Майор Лякост рус мустамлакасидаги сиёсий кучларга разведкачига хос зийраклик билан баҳо берган. У бир йиллик кузатуви асосида Туркистонда таъсирчан «Ёш сартлар» (Россия ҳукмдорлари Туркистон жадиidlарини ана шундай номлашган) партияси мавжудлиги, у ўз миллий дастурига эгалиги ва бу партия рус мустамлака тизимида қаршилиқ кўрсатишга қодир эканлигини ёзган. Француз зобитининг «Ёш сартлар» номи остида жадиidlарни назарда тутгани мустамлакачиларга аён эди. Шу боис Бош штаб, Туркистон ҳарбий округи штаби разведка бўлими жадиidlарга бўлган эътиборини янада кучайтирди. Ҳаттоки, шўролар ҳокимияти ўрнатилган пайтда ҳам «Ёш сартлар» партияси Компартия арбоблари эътиборини ўзига қаратди: Москвадан келган вакил П.А.Кобозев 1918 йилда Ленин ва Свердловга йўллаган хатида «1917 йил инқилобига қадар Туркистонда «Ёш сартлар» партияси фаолиятда бўлгани, унинг аъзолари эса катта маблағ ва европача маълумотга эга эканини, ҳамма шаҳарларда бундай тўғарақлар ишлаб турган»ини ёзган.

Ўша махфий «Ёш сартлар» ташкилотининг фаолларидан бири Акбар Бойтурсунович Ўрозалиев Москвадан Хитойга дипломатик хизмат сафарига жўнаш олдидан 1925 йил 6 июлда тўлдирган шахсий варақасидаги: «Ўтмишда қандай партияга мансуб эдингиз?» деган саволга: «1914 йилдан 1917 йилгача ёш ўзбекларнинг «Иттиҳод ва тараққий» яширин ташкилотига аъзо бўлганман»¹⁹, деб ёзган. Фозилбек Отабек ҳам сўроқ варақасидаги: «Инқилобгача ва инқилобдан кейинги даврда қандай нашрларда

¹⁹ Шамсутдинов Р.Т. Тарихий меросимизга бир назар. Андижон, «Мерос», 1994, 19-бет.

ишлагансиз?» деган саволга ҳеч иккиланмай: «Инқилобга қадар ҳам инқилобчи бўлганман, инқилобий ғояларни тарқатганман», деб ёзган. Туркистон район охранка (ТРОО) архивида Мирза Аҳмад Қушбегиевнинг «Тараққийпарварлар жамияти ғоялари очерки» деб номланган маълумотномасида шундай дейилган: «Тараққийпарварлар жамиятининг бош ғояси ёш турклар ҳаракатига тақлид этишдир. Уларнинг режаси халққа сиёсий ва ички эркинлик бериш, аҳоли ўрасида ўз эътиборини сиёсат ва дин заминидаги ҳаракатлар билан амалга оширишдир. Улар ўзларини халқни рус ва маҳаллий маъмурият зулмидан халос этиш сиёсатини олиб боровчилар қилиб кўрсатишга интилишади, рус тили ва русча маълумотни эгаллаган, руслар билан бир доирада юривчи ёшларнинг кўпчилиги уларга хайрихоҳ ва уларнинг ғояларини тарқатишда яқиндан ёрдамлашади.

Охранка бўлими «тараққийпарварлар»дан энг хавфлиси деб Убайдулла Хўжаев (Асадуллахўжаев) ни билган. Махфий айғоқчи таърифича, у «рус тили ва маълумотини эгаллаган ёшлардан» эди. Убайдулла Хўжаев асли Тошкент шаҳрининг Қорёғди маҳалласида дунёга келган, рус-тузем мактабини битирган, келиштирувчи суд идорасида таржимон сифатида фаолият бошлаган. Махфий полиция раҳбари Андижонда чиққан «Туркестанский голос» газетаси ва унинг атрофидаги тараққийпарварлар тўғрисида аниқ маълумотларга эга бўлган.

«Таҳририят таркиби, - деб ёзилган агентура маълумотида, - бу газета йўналишини яққол кўрсатади... Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев-Тошкент сартларидан, қонуншунос, Андижонда яшайди ва ишлайди. Газета ходими ва пайчиси. Эътиқодли панисломчи сифатида Туркистон район охранка бўлими томонидан 1913 йили рўйхатга олинган. Ўша йили Саратовдан Тошкентга қайтган Убайдулла қисман адвокатлик, асосан эса тарғиботчилик билан шуғулланган. У «Умид» деб аталган илғор мусулмонлар гуруҳига бош бўлди. Унинг ҳаракатлари туфайли Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида китоб савдоси ташкил қилинди. Маҳаллий тилда сўл йўналишдаги газета нашр қилишга мўлжалланган ширкат тузилди. Газетани нашр қилиш бўйича Хўжаевнинг сабъ-ҳаракати бекор кетмади. 1913 йил 21 декабрда унга Тошкентда маҳаллий тилда «Садои Туркистон» номида газета чиқаришга рухсатнома берилди ... Газета 1914 йил февралдан чиқа бошлади. Худди ўша йили Тошкентда Убайдуллахўжа раҳбарлигида сахнада «Падаркуш» пьесаси қўйилди. 1914 йилдан Хўжаев Тошкент мужоҳидлари сафига қўшилиб, ўлкада Россия ҳукмронлигига қарши қаратилган тарғиботчилик фаолиятини махфий равишда давом эттирди. «Садой Туркистон» газетаси ёпилгандан сўнг Хўжаев Андижон шаҳрига келиб, адвокатлик қилди.

1 июлдан «Туркестанский голос» газетасида ҳамкорлик қилади. «Андижонга келган У.Хўжаев бу ердаги тараққийпарварлар ва рус журналистлари билан яқинлашиб, ҳукуматга қарши қаратилган фаолиятини давом эттирмоқда».

Тошкент, Қўқон ва Андижондаги жаид ташкилотларида ўзбек буржуазиясидан ташқари, рус савдо-саноати вакиллари, шулар қаторида инқилобий партия аъзолари ҳам борлиги ҳақида полковник Волков хабар

топган эди. Волков ўз агентурасининг яна бир ахборотини ҳам диққат билан ўрганади. Бу ахборотда Убайдулла Хўжаев бош бўлган Тошкент жадиждларининг Андижондаги «Тараққийпарварлар» партияси билан бирлашгани ва уларнинг орасида туманбошининг тилмочлари Сулаймон Келгинбоев, Акбар ва Мадамин Ўрозалиевлар ҳамда Убайдулла Хўжаевнинг укаси Баширилла Хўжаевнинг муҳим роль ўйнаши кўрсатилиб, улар билан маслақдош бўлган рус журналисти Вадим Чайкиннинг маҳаллий ёшларни ҳокимиятга қарши уюштираётгани маълум қилинган.

Андижондаги «Ёш ўзбеклар», яъни «Тараққийпарварлар» партияси таъсири ва ёрдамида «Ғайрат» номи билан яна бир жаид жамияти вужудга келади. Шу ҳақда агентуранинг бир тармоғи полковник Волковга бундай ахборотни йўллаган: «Чайкиннинг фикрича, бош мақсади маҳаллий аҳоли манфаатларини ҳимоя қилиш бўлган «Туркестанский голос» газетаси ўзининг пайларидан кўпини (25 минг сўмини) Қўқон шаҳридаги «Ғайрат» деб аталмиш маҳаллий мусулмон маърифатпарварлар жамиятига жойлаштиришга муваффақ бўлди. Бу жамият Андижон шаҳридаги 1916 йил октябрь бошларида «Туркестанский голос» таҳририяти раҳбарлигида сартча матбуот органини нашр қилишга киришмоқчи. Мазкур масалани узил-кесил ҳал қилиш учун 4 октябрда «Ғайрат» жамияти аъзоларининг шошилинич мажлиси чақирилди. Мажлисида жамият уставига баъзи ўзгартишлар киритиш, пай капиталини 12 500 сўмдан 50 000 сўмга етказиш, хусусий босмахона сотиб олиш ва мусулмонча газета чиқариш масалалари муҳокама қилинди. «Туркестанский голос» газетаси таҳририяти «Ғайрат» жамиятига ўзининг хусусий нашр органини Андижонда эмас, балки Қўқонда «Туркестанский край» газетаси («Утро Ферганъ», «Ферганская жизнь» газеталарининг давомчиси-муаллиф) таҳририяти раҳбарлигида чиқаришни таклиф қилди. Агар «Ғайрат» жамияти бу газета пайларининг маълум қисмини оладиган бўлса, унинг босмахонасидан фойдаланиши мумкинлиги ҳам айтилди. Бу масала ҳал бўлиши арафасида «Ғайрат» жамияти ҳозирча «Туркестанский голос» газетасининг 25 минг сўмлик пайларини сотиб олди.

«Туркестанский голос» газетасига обуна йиғиш учун Андижондан газета котиби Николай Михайлович Наринский (тахаллуси Туркестанский, Соломатин) Қўқонга жўнаб кетди. У Наманган, Скобелевда ҳам бўлиб, «Ғайрат» жамияти аъзоларидан ташқари, бошқа кўплаб обуначиларни ҳам топди».

Қўқонда 9 октябрда Обиджон Маҳмудовнинг уйида «Ғайрат» жамияти аъзоларининг иккинчи йиғилиши бўлиб, унда Қўқонда хусусий босмахона очиб, ўзбек тилида мусулмонча газета чиқариш масаласи муҳокама қилинди. «Бойлар, сартлар, - дейилади агентура маълумотларида, - бу тадбирга маблағ бериш ҳақида розилик билдиришган. Бу ишда 1914 йилда илғор йўналишдаги «Садойй Фарғона» газетасини нашр қилган Обиджон Маҳмудов салмоқли таъсирга эга. У бой, мулкдор, айёр ва тадбиркор киши... Ислонпарастлик ғояларига ўта берилган. У бир қанча йиғинларда Туркистон ўлкаси руслардан озод бўлиши кераклиги ҳақида гапирган».

Охранка бўлими бошлиғи полковник Волков 1916 йил 4 ноябрда Туркистон генерал-губернаторига, Фарғона вилояти губернаторига йўллаган махсус хабарида «Ғайрат» жамияти демократик ташкилот бўлиб, унинг маҳаллий аҳоли орасида қизғин фаолият кўрсатаётгани ва у билан ҳисоблашишга тўғри келаётгани, шу боис бу жамият фаолиятини охранка бўлими ўз назоратидан қочирмаётганини баён қилган.

Андижондаги «Ёш сартлар», яъни «Тараққийпарварлар» партиясининг бағрида яна бир яширин сиёсий жамият юзага келади. Атоқли адиб Комил Яшин умрининг охирларида ўзбек халқининг буюк фарзанди, юртдошимиз Чўлпоннинг «Андижонда инқилобга қадар кўрсатган ижтимоий-сиёсий фаолияти ҳақида»ги бир материални адабиётшунос олим Озод Шарафиддиновга тақдим қилган. Бу ҳақда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» (1999 йил 25 июнь) ҳафталигида «Адабиётимизнинг жонли тарихи эди» мақола чоп этилган. Ўша тарихий ҳужжатни шарҳлаб, Комил Яшин бундай деб ёзган эди:

«Андижонда чоризмга қарши яширин сиёсий жамият-«Гап»²⁰ бўлиб, унинг фаол ташкилотчиларидан бири Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон) экан.

Тазкирада номи шарифлари зикр этилган тараққийпарвар зотлардан бошқа бу «Гап» деган ном билан иш кўрган жамиятга яна бир қанча зиёлилар, чунончи: менинг қариндошларим - поччаларим Муҳаммаджон хожи, Ҳакимжон (Маъруф Ҳакимовнинг отаси), Олимжон Ёқубов, Саркаровлар ва уларнинг биргаликда рус-тузем мактабида ўқиган кадрдон дўстлари Салоҳиддин Ашуралиев, босмачилар қўлида ҳалок бўлган Қаландар Девонабоев, олим ва драматург Иззат Султоннинг акаси Раҳматулла Султонов (Чўлпон бу киши вафот этганда, унга бағишлаб марсия ёзган эди), Ўш шаҳридаги тараққийпарвар арбоблардан Мирзафозил Қосимбековлар... ҳам аъзо бўлган эканлар.

Демак, шоир Чўлпон фақат зулмга қарши шеър ёзиш билан чекланмай, оғир кишанларни, баланд дорларни, совуқ ва узок Сибирь азобларини ҳам писанд қилмаган мард, фидокор шоир экан».

Яшин домланинг бу мактубини ўқиб чиққан Озод Шарафиддинов хаяжон ила бундай ёзган эди: «Буни қарангки, Чўлпон 1914-1915 йиллардаёқ, яъни 17-18 яшарлигидан бошлаб мустабид чоризм зулмига қарши курашга қўшилган, унинг теварагида эса ўша даврдаги етук зиёлилардан бир қанчаси бўлган экан...»²¹.

Хуллас, бу икки забардаст адиб ва олимнинг ёзишмалари Андижонда ташкил топган «Гап» яширин жамияти ва унинг аъзолари фаолияти, тақдирини излаш, чуқур ўрганиш ва оммалаштириш вазифасини қўйди. Бу муаммо-калавадаги ипни топишда бутун турк оламида жадиличилик ҳаракати сардорларидан, катта давлат арбоби ва забардаст олим Аҳмад Заки Валидий Тўғоннинг 1913 йилда Андижонга келиб, Чўлпон хонадонида бўлиши ҳам

²⁰ Чор охранкаси ва совет махфий хизмати ходимлари Ўзбекистонда кенг тарқалган «гап» деб аталган меҳмондорчилик =атнашчиларини чор ва совет шокимиятига =арши кишилар, уларнинг «гап»ларини эса махфий аксилан=илобий ташкилот, деб ҳисоблаганлар ва =атавон этганлар (муш.).

²¹ +**аранг:** Озод Шарафуддинов. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1999 йил 25 июнь № 26 (3513).

хизмат қилса керак. Бу улуғ зот ўз «Хотиралари»да шундай ёзган: «Туркистонда танишган шахслар орасида Назир Тўрақулов билан Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон) менга алоҳида яқин дўст бўлдилар... Кейинроқ ўзбекларнинг энг буюк шоирига айланган Чўлпон ўша вақтда 15 ёшларда бўлган бўлса керак. Менга тарих китобимни ўқиб, илҳомланганлиги ва фикрдошлик қилишимни айтиб, хат ёзди. Андижонга, уйларига таклиф қилди... Буюк ўзбек шоирининг ўзи билан ҳам, унинг меҳмондўст отаси билан ҳам танишиб олдик... Сулаймон ака билан хайрлашдик, у кишининг менга қилган совғаларини онамга олиб бордим...»²².

Заки Валидийнинг гувоҳлик беришича, Чўлпон ўша пайтдаёқ «Турк юрди», «Сайра» каби туркча нашрларни кузатар экан.

Убайдулла Хўжаев топириғи билан Тошкентдан Андижонга келган маърифатчи-журналист Мўминжон Муҳаммаджонов Чўлпон билан яқиндан боғланган эди. У 1916 йилда Чўлпон билан биринчи бор учрашганини эслаб, бундай ёзган: «Абдулҳамид ҳар куни хусусий равишда русча ўқир, Татаристон, Озарбайжон, Ҳиндистонда чиқадиган ҳамма газеталарга ва журналларга муштарий бўлиб, русча газеталарни ҳам ўқиб турар эди»²³. М.Муҳаммаджоновнинг эсдалигидаги яна бир муҳим жиҳат шуки, унинг Андижонга келишдан мақсади аввалда чиқа бошлаган, лекин тўхтаб қолган миллий нашрларни Фарғона водийсида рус тилида чиққан газета (масалан, «Туркестанский голос») ёнида тириштириш эди.

Маърифат учун кураш

Жадид мактаблари. Чор мустамлакачилик сиёсатининг табиий натижалари бўлган миллий зулм, шовинизм, маҳаллий аҳолига нисбатан нописандлик Туркистон ўлкасида шу даражага бориб етгандики, унинг даҳшатли манзараларини ҳатто совет арбобларидан бири Г.И.Сафаров ҳам эътироф этиб, бундай ёзган эди: «Барча руслар Туркистоннинг туб аҳолиси одам эмас, балки урса, таласа, зўрласа мумкин бўлган иш ҳайвонларидир, деган руҳда яшаган ва тарбияланган»²⁴.

Андижон тараққийпарварлари бутун Туркистон жадидлари каби миллий, ижтимоий истибдоддан қутулиш, эркин ривожланишга эришиш фақат маърифат орқали юз беришини яхши англаганлар. Улар ишни энг аввало маърифатчиликдан бошлаб, кенг халқ оммасини саводли қилишга, жаҳолат уйқусидан уйғотишга интилиб, янги усулдаги жадид мактабларини очдилар. Самарқанд, Тошкент, Қўқонда бўлгани каби бундай мактаблар Андижонда ҳам очилди. 1899 йили биринчи бор Андижонда Шамсиддин домла томонидан жадид мактаби очилди. Бундай мактаблар 1917 йили ўлкада 100 га етган эди. Айни пайтда шу йилларда Андижонда «Маориф ҳаваскорлари», «Нашри маориф» жамиятлари ташкил этилди. Бу ишларда

²² Ашмад Закий Валидий. Хотиралар. «Шар= юлдузи», 1993, 5-6-сонлар.

²³ Мўминжон Муҳаммаджонов. Турмуш уринишлари. Тошкент, 1964, 130-бет.

²⁴ Сафаров Г.И. Колониальная революция (опыт Туркестана). Москва, 1921, 34-бет.

Чўлпон, Усмонхон Эшонхўжаев, Фозилбек Отабеков, Ҳусайнхон Ниёзий, Акбар Ўрозалиев, Санжарбек Қосимбековлар фаоллик кўрсатдилар.

1917 йили Чўлпон ташаббуси билан Эски шаҳарда «Турон» кутубхонаси очилди, унинг ёнида катта бир қироатхона ишга тушди. Хорижий манбалардан бирида шу ҳақда бундай ёзилган: «Кенг маъруза зали бўлган бу қироатхонанинг бошқарув ҳайъатига Туркистон миллий бирлигининг Андижондаги вакили Ҳусайнхон Ниёзий, Усмонхон Эшонхўжа ўғли, Вали Мақсудий, Зоҳир Аълам, Фозилбек Отабек ўғли, Абдулхай Маҳдумлар сайландилар. Қироатхона мактаб вазифасини бажарар эди. Ҳар оқшом усмонли зобитлар кундалик масалалар, маданий-сиёсий ва тарихий мавзуларда маърузалар қилардилар».

Андижонлик мардикорлар билан бирга фронт ортидан қайтиб келган турк зобитлари жаҳид мактабларида катта хизмат қилдилар. Усмонли турк лашкарида мингбошилиқ қилиб, чор кўшинларига асир тушган Ҳусайн Ҳуснибек Андижонда дор ул-муаллимин мактабига ва олти ойлик курсларга асос солди. Бу мактабда унинг ўзи тарихдан, Ҳилмибек жўғрофиядан, австриялик Бакир човуш ҳарбийдан, Садриддинбек эса математикадан дарс беришди. Бошланғич мактаб ўқитувчиларини тайёрлаш курсларида 17 ёшли Усмонхон Эшонхўжаев ҳам муаллимлик қилди. Ўша вақтда Садриддин Айнийнинг мана бу шеъри маҳаллий аҳоли орасида кенг тарқалган эди:

Мактабсизлик қилди бизни қип-яланғоч,
Мактабсизлик бизни этди талон-торож,
Мактабсизлик Турон элин ўлдирди оч,
Кўзингни оч, бу хўрликдан мактабга қоч.

Билим қочди кўлимиздан беш юз йилдир
Унутмагил Улуғбеклар бизнинг элдир,
Турон эли, ўзбек тили бизнинг тилдир.
Турон ўғли эканингни тезроқ билдир!

Андижон жаҳидлари рус демократлари билан ҳамкорликда бутун Туркистонда биронта ҳам дунёвий ўқув юрти йўқлигини эътиборга олиб, юқорида айтиб ўтилганидек, Фарғона водийсида олий ўқув юртини очиш масаласини Андижонга 1916 йил августида келган Давлат Думаси аъзолари А.Ф.Керенский бошлиқ вакиллар олдига қўядилар. Шунда А.Ф.Керенский бу масалани Давлат Думасида кўриб чиқишга ваъда қилади. Аммо 1917 йил 18 февралда шаҳар зиёлилари, жамоат арбоблари, маърифий ташкилотлар вакилларининг замонавий олий ўқув юртини очишга бағишланган йиғилиши бўлиб ўтади. Кечқурун соат 7.30 да бошланган мажлис тунгги 3 гача давом этади ва сўзга чиққан нотиклар водийда олий техника институтини очиш зарурлигини асослаб берадилар. Кеч соат 11 га бориб, жамоат ташкилотлари ва айрим шахслардан институт очиш учун 40 000 сўмлик хайрия фонди ташкил бўлади. Олий ўқув юртини очиш ғояси водийнинг барча шаҳарларида катта мамнуният билан кутиб олиниб, 15 нафарлик ташкилий кўмита энг шимариб ишга киришади.

Миллий театр. Жадидлар халқни маърифатли қилиш, оқу қорани танитиш, уни илғор ғоялар асосида тарбиялаш мақсадида Туркистонда биринчи бор миллий театрни ташкил қилдилар. Убайдулла Хўжаев, Мунаввар қори, Абдулла Авлоний, Тошпўлатбек Норбўтабеков ва бошқалар ташаббуси билан «Турон» жамияти тузилди. Унинг шўъбаси Андижонда ҳам ташкил бўлди.

Жамиятнинг низомида шундай ёзилган эди: «Халқ орасида жадидий ва сахна ишига ҳамда хайрияга муҳаббат уйғотиш, халқ учун спектакль қўйиб, соғлом томоша кўрсатиш, Туркистон ўлкаси ҳудудида яшовчи муҳтож мусулмонларга моддий ёрдам бериб, маънавий ва моддий жиҳатини яхшилаш»²⁵.

1913 йилнинг июнь-июль ойларида «Турон» труппаси ўзининг норасмий спектаклини кўрсатди. 1914 йил 27 февралда Тошкентдаги Колизей театри биносида ўзбек миллий театрининг биринчи мавсуми расмий равишда очилиб, Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Падаркуш» пьесаси катта муваффақият билан намоиш этилди. Пьеса миллий ўзликни англашда муҳим аҳамият касб этди. Тошкент труппаси бутун Фарғона водийсини айланиб чиқиб, ҳар бир шаҳарда театр томошасини кўрсатди. «Бу вақтларда, - деб ёзган эди Абдулла Авлоний, - бизнинг мақсадимиз зоҳирда театру бўлса ҳам, ботинда Туркистон ёшларини сиёсий жиҳатдан бирлаштирув ва инқилобга ҳозирлов эди»²⁶.

«Падаркуш» пьесаси Андижон жадидлари томонидан ҳам сахнага қўйилди. Бундан Акбар Ўрозалиевнинг 1917 йил 24 февралда Туркистон генерал-губернатори А.Н.Куропаткинга йўллаган аризасидаги қуйидаги сўзлар далолат бериб турибди: «1914 йилнинг 6 июнида Андижон шаҳрида маҳаллий ҳаваскор сарт ёшлари томонидан кўнгилни хуш этувчи кеча ташкил қилинди, унда сарт тилида Маҳмудхўжа Бехбудий ёзган «Падаркуш» номли пьеса ҳам қўйилганди. Пьеса, ўз мазмунига кўра, чуқур ибратли эди. Ҳозирги замон сартлари жамиятнинг маънавий тушкунлигини очиб берадилар. Шу кечада тўпланган маблағнинг бир қисми Андижондаги эрлар прогимназияси, қолган қисми эса бошқа кўнгилочар муассасалар фойдасига сарфланди»²⁷.

Таниқли адабиётшунос Шухрат Ризаевнинг «Жадид драмаси» китобида шу ҳақда мана бундай сатрлар бор: «1914 йилнинг 6 июнида Андижоннинг «Люкс» театрида ҳам «Падаркуш» фожеаси ўйналди. Бу спектакль ташаббускорлари Андижоннинг ўз кўнгилли ёшлари бўлиб, улар орасида Эшонхон Маҳдум, Мулла Эргаш хожи, Зиёиддин каби кишилар бор эди. Бу труппа яна ўша озарбайжонлик актёр ва режиссёр Алиаскар Аскаров етакчилигида тузилиб, фаолият кўрсатди. Унинг «Падаркуш» спектаклидан тушган маблағи, «Садой Туркистон» жаридасининг 20-сониди ёзилишича, 1500 сўмни ташкил этиб, шундан бир қисми Андижонда қурилаётган «қизлар гимназияси»га берилган, қолган қисми эса бошқа хайрли ишларга сарфлаш

²⁵ Шамсутдинов Рустамбек. Истилол йилида шашид кетганлар. «Шар». Тошкент, 2001, 352-бет.

²⁶ Авлоний А. Бугунги Ўзбек ваъли матбуотининг тарихи. «Туркистон», 1924 йил, 24 июнь.

²⁷ ЎзР МДА, 1-фонд, 31-рийхат, 114-иш, 71-72-вара=лар.

мақсадида банкка қўйилган. Хабарда бошқа тафсилотлар келтирилмайди. Лекин тушган маблағнинг миқдорига қараганда, спектаклга жуда кўп томошабин қатнашган»²⁸.

Мустамлакачи ҳукмдорлар «Падаркуш» пьесасининг қўйилишидан ваҳимаю саросимага тушдилар. Шу боис улар «Падаркуш» пьесасини қўйганларни «падаркушчилар» деб аташди. Жадидларни шундай номлаш жоҳил уламолар ва бидъатчи унсурлар орасида ҳам расм бўлиб кетди. Туркистон тумани охранка бўлими агентураси «падаркушчилар» изидан тушиб, уларни чоризмга қарши кураш олиб бораётган яширин жамият аъзолари, деб билди. 1917 йил январида Андижонга Тошкентдан охранка бўлими бошлиғи бир гуруҳ терговчилар билан келиб, вокзал бекатидаги махсус вагонда шубҳа қилинган ўнлаб одамларни тергов қилди. Тергов натижалари беиз қолмади. Айрим тараққийпарварлар жазоланди, лавозимларидан бўшатилади. Шундайлардан бири ака-ука Акбар ва Мадамин Ўрозалиевлар эди. Улар Андижон уезди келиштирувчи судида тилмочлик қилардилар. 1917 йил 6 январда Скобелев округ суди махфий полиция тақдим этган «айблов»лар асосида фармойиш билан бу ака-укани ўз вазифаларидан бўшатади. Акбар Ўрозалиев 6 февралда Туркистон генерал-губернатори А.Н.Куропаткинга ариза билан мурожаат қилиб, масалани одилонга текширишни талаб қилади. Натижа бўлавермагач, у 24 февралда яна шикаят ёзади. Аммо бу уринишлар ҳам зое кетади.

Матбуот. Жадидлар миллий уйғониш даврига хос ва мос миллий матбуотни ҳам оёққа турғиздилар. Биринчи бор ўзбек тилида «Тараққий», «Шухрат», «Хуршид», «Садой Туркистон» газеталари чиқа бошлади.

Фарғона водийсида 1914 йилдан бошлаб жадид Обиджон Маҳмудов муҳаррирлигида «Садой Фарғона» газетаси чиқиб турди. Унинг саҳифаларида водийда кечаётган ижтимоий-сиёсий, маънавий-мафкуравий ҳаёт ўз аксини топиб борди. Шу вақтда Андижонда газета чиқариш имкони бўлмади. Андижон тараққийпарварлари Тошкент, Қўқонда чиқаётган газеталарда ҳамкорлик қилиб турдилар. Бу борада Чўлпон ижодини мисол сифатида кўрсатиш мумкин. Унинг матбуот юзини кўрган илк шеър, ҳикоялари «Садой Туркистон», «Садой Фарғона» газеталарида эълон қилинган. «Туркистонлик қардошларимизга» номли шеъри «Садой Туркистон» газетасининг 1914 йил 3-сонидида чоп этилди. «Қурбони жаҳолат», «Доктор Муҳаммадиёр» номли ҳикоялари ва қатор мақолалари эса «Садой Фарғона» саҳифаларида чоп этилган. Чўлпон бу газетанинг Андижондаги обуначи ва эълон қабул қиладиган вакили ҳам эди. Обиджон Маҳмудов, Ашурали Зоҳирий раҳбар бўлган «Садой Фарғона»да андижонлик тараққийпарварлар, айниқса, фаол иштирок этдилар. Турмушдаги хилма-хил камчилик ва нуқсонларни фош этиш орқали маҳаллий аҳоли миллий онгининг ўсишига хизмат қилувчи хат ва хабарлар ҳам мазкур газетадан мунтазам равишда ўрин олиб турди.

²⁸ Ризаев Ш. Жадид драмаси. Тошкент, «Шар», 1997, 88-89-бетлар.

Газетанинг 1914 йил 2 июль сонида чоп этилган «Андижонда **овмалик**» номли мақолада жамият ҳаётидаги айрим ярамас иллатлар мардона фош қилиб ташланди. «Андижонда, - дейилган эди ўша мақолада, - Оллоқулибек қасрида ҳар кун ва кечалари 500 нафардан бир минг нафаргача одамлар, ҳаттоки мадрасадаги муллабаччалар жам бўлишиб, чой ичиб ўтирар эканлар. 7 июнда мазкур мавзедан ўтиб эрдимки, мазкур саройга кўзим тушди, бир неча нафар ўрислар кўринди, ичкари кириб қарасам, 4 нафар ўрис старшийлари хотинлари билан ва бошқа одамлар жам бўлишиб, 4 нафар баччани ўйинга солиб турибдур. Баъзи одамлар (жувонлар) баччаларга ...сўмлик, ...сўмлик қоғозларни ёпиштириб туриб эканлар. Ажабо! Андижон қози ва уламолари театрни ҳаром деб, бул тариқа маълум ва машҳур жойда бўлиб турган баччабозликни нимага кўзлари кўрмас экан?

Ва на учун амри-маъруф қилмас эканлар?»

Газетанинг 1915 йил 2 январь сонида босилган «Нафсоният қаҳрамони» сарлавҳали мақолада Андижонда амалга оширилаётган хайрли, ибратли ишлар ҳикоя қилинади. Унда Андижондаги машҳур Офтобачи мадрасаси биноси эски бўлиб, «талабаларни истиқомат қилмоқлариға ярамай қолинганлиги сабабли, Андижоннинг Яланғоч қўрғонлик ҳожи Муҳаммад эшон жаноблари Насибулло ўз ақчаларидан мазкур мадраса биносини ислоҳ қилиб, бурунги муддарис келтирилиб, мадрасани аввалгидек обод қилиб, талабалар ўқимокда эканлар», деб ёзилганди.

Газетанинг 1915 йил 25 февраль сонида эса «Ана, муллаларнинг аҳволи» деган хабар эълон қилинади. Унда бундай сатрлар бор: «Андижондаги Маҳмуд дастурхончи мадрасасида турғувчи бир неча нафар ахлоқи бузук, ёмон муллалар бир яхши пок муллани мадрасадан зўрлик қилиб чиқарибдурлар.

Бечорани гуноҳи баччабозликни монё қилиши экан, сўнгра бечора тўғри мулла жаноб инспектор тўрага арз қилибдур. Инспектор тўра мазкур ишни ҳақиқат қилмоққа мадрасага бориб, полиция билан ҳужрага кириб, китоблар кўриб турилгон ҳолда бир тўника яшиқда баччаларга солиб ўйнайтургон (кокил) топибдурлар. Бул ишдан кўп норизо бўлиб жаноб инспекторга юборибдурлар. Ана, муллаларнинг аҳволи». Газетанинг 1 май сонида Ашурали Зоҳирийнинг «Туркистонда биринчи юрист» номли мақоласи чиқади. Мақолада Тошкентдан Қўқонга келиб қолган Тошпўлатбек афанди Норбўтабеков ҳақида гап борган. Ўзбеклардан биринчи бўлиб дунёвий фанлар бўйича олий маълумотга эга бўлган бу зиёлининг ҳаёти ва фаолияти ўзгаларга намуна сифатида ёритилган эди.

Қўқонда чиқиб турган «Утро Ферганў», «Ферганская жизнь», «Туркестанский край» номли русча газеталарда ҳам андижонлик илғор ёшлар рус тилида хат ва хабарлар чиқариб турганлар. 1916 йил 1 июлда Андижонда биринчи бор рус тилида «Туркестанский голос» газетаси чиқа бошлагач, тараққийпарварлар бу газета теварагида мустаҳкам жипслашиб, иш олиб бордилар.

Газета муҳаррири Анастасий Афанасьевич Чайкин Андижонда ҳовли-жойли, йирик асаларичилик хўжалигига эга киши, ўзаро ёрдам жамиятининг

раиси, шаҳар ҳарбий-саноат кўмитасининг аъзоси эди. Таҳририят ходимларидан бири Вадим Афанасьевич Чайкин (ноширнинг туғишган укаси) Уфа гимназиясида ўқиган кезлари ўқувчилар ўртасида сиёсий ғоялар тарғиботчиси бўлган; Курск шаҳрида социалист-инқилобчи сифатида қамоққа олиниб, 1916 йил ёзида Андижонга келган. Иккинчиси Степан Антонович Руйко бўлиб, у Харьков университетини тугатган журналист, касбий тахаллуси «Вл. Качинский»дир. У социалист-инқилобчи, максималист, ўнг эсер бўлган. Газетанинг фаол ходимларидан яна бири яхудий Илья Яковлевич Шапиро эди. Мазкур газета фаоллари орасида Убайдулла Хўжаев ҳам бўлиб, кейинчалик улар даврасига Усмонхон Эшонхўжаев билан Абдуллажон Йўлдошбоев ҳам келиб қўшилганлар.

Бу газета Андижондаги рус демократлари билан маҳаллий жаҳидларнинг ҳамкорликдаги саъй-ҳаракатлари туфайли дунё юзини кўрган.

А.А.Чайкин билан Убайдулла Хўжаевлар газетанинг асосчилари эди. Газетанинг номига эътибор беринг. У «Туркестанский голос» деб номланган. Маълумки, 1914 йил феврида Тошкентда Убайдулла Хўжаев ташаббуси билан ва унинг муҳаррирлигида «Садой Туркистон» газетаси чиқа бошлаган эди. Газета 1915 йили ёпилгач, унинг муҳаррири Андижонга келиб, «Садой Туркистон»ни А.А.Чайкин билан бирга рус тилида «Туркестанский голос» номи билан чиқаришга муваффақ бўлган. Ўша полиция изкувари полковник Волков 1916 йил 4 ноябрда Туркистон генерал-губернатори номига йўллаган махфий хатида «Туркестанский голос» газетасининг бош мақсади ўлка аҳолисининг манфаатини ҳимоя қилиш ва унга хизмат қилишдан иборат бўлганини, шунинг учун бу газета бутун Фарғона аҳолиси орасида жуда ҳам оммалашиб кетганини салбий факт сифатида қайд этган.

Газетанинг жаҳидчиликка яқин руҳда бўлгани унинг саҳифаларида кўтарилган мавзулар, муаммолар, хат ва хабарлардан кўриниб туради. Унинг саҳифаларида 1916 йил воқеалари тафсилотига катта ўрин берилган. «Мардикорлар талаби», «Ишчи-туземецлар йўлда», «Ишчиларни жўнатишга доир», «Тузем ишчиларнинг мактублари», Андижон шаҳар ариқ оқсоқоли Рустам Тошматовнинг фронт ортидаги андижонликлардан ҳол-аҳвол сўраб келганлиги ҳақидаги ҳисобот, «Ўш эшелонини жўнатиш», «Жойлардан саломлар», «Йўлдан, бизнинг мухбиримиз Абдулла Йўлдош Қориевдан», «Ўзбек ҳарбий ишчиларининг йўлдан юборган мактублари», «Паловни соғинмоқдалар», «Ишчилар учун кетмонлар», «Оренбургдан хатлар», «Ҳарбий суд», «Ажралиб қолганлар», «Суд хабарлари», «Суд залидан», «Рўзи Охун Муҳаммад Назарбоевнинг иши бўйича», «Далварзин иши» каби хабар ва мақолаларда маҳаллий аҳолининг 1916 йил воқеалари билан янада оғирлашган, мушкуллашган ҳаёти ўз ифодасини топган. Газета саҳифаларида ҳаттоки Андижоннинг эски ва янги бозорларидаги нарх-наво, улардаги фарқ ва бу фарқнинг сабаблари ҳам кўрсатиб берилган. Хуллас, газета 1917 йил Февраль инқилобига қадар олиб борган фаолиятида Туркистон, хусусан, Фарғона водийсидаги ижтимоий-сиёсий, маданий ва маиший ҳаёт манзараларини тўғри ва ҳаққоний ёритган.

Маърифатпарварликдан сиёсий курашга

Жадидлар билан илғор рус демократларининг умумий душман - чоризмга қарши курашда яқиндан ҳамкорлик қилганликларини «Туркестанский голос» газетаси фаолиятидан аниқ кўриш мумкин.

Охранка бўлими бошлиғи ўринбосари подполковник Розалион-Сошальский 1916 йил 24 ноябрда Туркистон генерал-губернаторига йўллаган маърузасига қўшимча тарзда 1916 йил 14 октябрда махфий хабар ҳам йўллайди. Унда айтилишича, «Туркестанский голос» газетаси биносида ҳар куни окшом чоғида газета муҳаррири Чайкин раислигида ўзларига «Тараққийпарвар» номини берган 20 га яқин ўзбек ёшлари йиғилишлар ўтказишади ва уларда ҳозирги аҳвол ва бошқа масалалар муҳокама этилади.

Полковник Волков агентураси йўллаган ахборотда айтилишича, рус журналисти Вадим Чайкин атрофига уюшган Андижон тараққийпарварлари турк-рус урушида Туркиянинг Россия устидан ғалаба қозонишини исташмоқда. Бу махфий жамиятнинг мақсади, агентуранинг фикрича, «Маҳаллий рус ҳокимиятини ерга уриб қоралаш орқали маҳаллий халқ ўртасида обрў қозонишдир». Охранканинг махфий агенти Мирза Аҳмад Қушбегиев эса уни тўлдириб: «Агар бу жамият жазосиз қолаверса, у ҳолда даҳшатли кучга айланади. Халқ уларнинг қармоғига илиниб, жоловини уларга бериб қўяди»²⁹, деб тараққийпарварларни қаттиқ назорат ва таъқиб остига олишга чақиради.

Андижон уезди бошлиғи полковник Ю.А.Бржезицкий Фарғона вилояти ҳарбий губернаторига 1916 йил 13 сентябрда йўллаган хабарида: «Ҳозирда аҳоли маъмурият овозига эга эмас, балки жаноб Чайкин, Убайдулла Хўжаев, Аҳмадбек Ҳожи Темирбеков, Пошшоҳўжа Умархўжаев ва улар тўдаси овозига қулоқ осмоқда. Одамлар арз-шикоятлар билан маъмурият олдида эмас, балки ўшалар ҳузурига адолат истаб боришмоқда. Маъмурлар Тошкент, Андижон ва Қўқон каби йирик маъмурий марказларда тобора кучайиб бораётган «Тараққийпарварлар» партиясидан жуда ҳайиқиб қолишди», деб ёзган.

Полковник Бржезицкий маслакдош дўсти, Фарғона вилояти ҳарбий губернатори вазифасини бажарувчи полковник Ивановга юборган хатида бундай ёзган: «Мустамлака аҳолиси сўнгги вақтда сурбетлашиб кетди. Жаноб Хўжаев ва Чайкинлар «Камбағал тузем аҳолини эзаётган маъмурият устидан» яна арзбозлик компаниясини бошламоқда. Фикримизча, зудлик билан уларнинг фаолиятига чек қўйиш керак. А.Чайкин, Убайдулла Хўжаев, укаси Баширулла Хўжаев, Аҳмадбек Темирбеков, Пошшаҳўжа Умархўжаевларни мардикорликка жўнатиш тугагунча ўлкадан чиқариб юбориш зарур. Шахсан ўзим кўрган-кечирганларим асосида маҳаллий аҳолига ишончимни батамом йўқотдим. Бу халқ июль ойида рус қизлари ва аёлларини зўрлади, кўприкларни ёндирди, ҳимоясиз амалдорларни ўлдирди. Бундай ёввойиларга мен энди сира ишонмайман. ўлкадаги 27 йиллик

²⁹ ЫЗР МДА, 3-фонд, 1-рийхат, 31-иш, 68-вара=.

хизматимдан келиб чиқиб, шундай қатъий хулосага келдим: ёввойи аҳолига бизнинг инсонпарварлигимиз тўғри келмайди. Фақат милтиқ найзаларигина уларни мардикор беришга мажбур қилади»³⁰.

1898 йилги Андижон кўзғолонини бостиришда фаол қатнашган Бржезицкийнинг бу хулосаси полковник Ивановнинг ҳам қалбига яқин эди. Чунки у Жиззах кўзғолонини ваҳшиёна бостирган, жазо отрядлари кўмондони бўлган ва кўрсатган «жасорати» учун генераллик амалига кўтарилган полковник Иванов ўша вақтда машҳур бўлиб кетган «Бир рус солдатининг пошнаси мингта тузем аблахдан афзал», деган иборанинг «иждокор»и эди.

Шовинист Иванов жадидларни, айниқса, Убайдулла Хўжаевни ўлгудек ёмон кўрарди. У бор воситаларни ишга солиб, тараққийпарварлар устидан жиноий иш қўзғади. Шахсан ўзи кузатув ишларини олиб борди. 162 варақни ташкил этган маълумотномасида тараққийпарварларнинг рус инқилобчилари билан ҳамкорлиги хунук оқибатларга олиб келиши ҳақидаги далилларни кайд этиб, ўлка ҳукмдори Куропаткинни кўрқитмоқчи бўлди. «Хўжаев ўз таъсирини кучайтириш учун, - деб ёзган эди Иванов. — Андижондаги Келгинбоев тўдаси билан битим тузиб келиб, тайёр ташкилотга бош бўлиб олди. Келгинбоевнинг Хўжаев билан иттифоқига «Туркестанский голос» газетаси муҳаррири фахрий фуқаро А.А.Чайкиннинг укаси Вадим Чайкин ва ходими яхудий Илья Яковлевич Шапиро билан астойдил киришган ва у билан тил бириктирган»³¹.

Полковник Иванов шахсан ўзи ва маслакдошлари номидан Убайдулла Хўжаев ва унинг сафдошларини дарҳол ҳибсга олиш ва Туркистон ўлкасидан чиқариб юборишни генерал-губернатордан қатъий талаб қилган. Куропаткин эса уста сиёсатчи сифатида Сирдарё вилояти губернаторидан бу ҳақда фикр сўрайди. У эса ўзининг 1916 йил 5 ноябрда Куропаткинга йўллаган ахборотида У.Хўжаевнинг «зарарли фаолияти»га оид ҳеч қандай асослар йўқлигини ёзади. Аммо, охири генерал-губернатор маҳкамаси, махсус бўлим, сиёсий разведка -Туркистон тумани охранка бўлими ҳужжатлари кўрсатишича, Туркистоннинг ҳарбий-сиёсий доиралари «Тараққийпарварлар» партиясининг аҳолига кўрсатаётган таъсиридан хавфсираб, унинг фаолиятини тўхтатишга қарор қилинади.

1917 йил 31 январда Охранка бўлим бошлиғи ўринбосари подполковник Розалион-Сошальский Фарғонага келиб, ҳарбий губернатор маҳкамасидаги ҳужжатлар билан танишди. Тез орада «ўзига Тараққийпарвар номини қўйган Андижондаги уюшма фаолияти ҳақида» жиноий иш қўзғатилди. Худди шу вақтда ўзбек тилида тарқатилган инқилобий варақалар чор маъмурларини ғоят ташвишга солди. Бу варақаларни ёзишда ва тарқатишда 50 дан ортиқ тараққийпарварлар гумон қилинди.

«Тараққийпарварлар»нинг аста-секин инқилобий ҳаракатга қўшилиб кетаётганликлари энди равшан бўлиб қолган эди. Охранка бўлими бошлиғи полковник М.Волков 1917 йилнинг февраль ойида генерал-губернатор

³⁰ ЫЗР МДА, 3-фонд, 1-рыйхат, 31-иш, 12-вара=.

³¹ Ыша архив, Ыша жой, 67-вара=.

Куропаткинга «Тараққийпарварлар» партиясининг иши бўйича ишга киришганини ва ўринбосари подполковник Розалион- Сошальскийни 7 февралда Андижонга юборганини айтади. Шу билан бирга Убайдулла Хўжаев ва бошқа партия аъзоларини жиноий фаолиятда айблаб, ўлкадан сургун қилиш ҳақидаги Куропаткиннинг буйруғи ижро учун қабул қилинганини маълум қилади.

Куропаткин ўта шовинист генераллар ва зобитларнинг сиқувига дош беролмай, мардикорликка сафарбарликни уюштиришда адолатли иш кўрган жадиждларни судга берди. Аммо Туркистон ўлкаси тарихида кутилмаган воқеа юз берди. Тошкент округ суди ўз касбдоши, ишончли вакил - адвокат Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев (Хўжаев) ва унинг сафдошлари устидан кўзгатилган жиноий иш ва чиқарилган ҳукмни бекор қилди. Бунинг устига, Петроградда «Тараққийпарварлар» партиясига хайрихоҳ Давлат Думасининг мусулмон фракцияси аъзолари (жумладан, Мустафо Чўқаев, Тевкелев) ички ишлар вазирлигидан бу иш учун махсус тушунтириш беришни талаб қилдилар.

1916 йил кўзғолони ва тараққийпарварлар

Россия таркибида яшаётган ғайрирус халқларидан биронтаси ҳам Туркистон халқидек 1916 йилда миллий-озодлик кўзғолонини кўтара олмади. Туркистонликлар «Мардикорлар кўзғолони»ни кўтариб, чор Россияси учун янги бир фронтни очиб бердилар. Жаҳон урушида қатнашаётган Россия ҳарбий куч-қудратининг бир қисмини ғарбий фронтлардан олиб, Туркистондаги озодлик курашини бостиришга сафарбар қилишга мажбур бўлди. Озодлик кураши туркистонликлар учун мислсиз даражада қимматга тушди: катта қурбонлар бўлди, Ўрта Осиё аҳолиси 1 миллиондан зиёд кишидан жудо бўлди. Шундан 673 минг киши ўлдирилди, 300 минг киши хорижга чиқиб кетди, 1 миллион кишининг мол-мулки талон-торож қилинди, отларнинг 50 фоизи, сигирларнинг 39 фоизи, туяларнинг 55 фоизи, қўй ва эчкиларнинг эса 50 фоизи фронт учун тортиб олинди ва йўқ қилинди.

Бутун чор Россиясини гангитган ўртаосиёликларнинг 1916 йил кўзғолонида миллий буржуазия ва унинг мафкурачилари бўлмиш жадиждлар иштирок этганларми ёки йўқми, улар қайси томонда турганлар, деган саволларга совет даврида жадиждлар ҳам, миллий буржуазия ҳам чор Россияси тарафида турганлар, деган жавоб бериб келинди. Ўзлари жадиждчиликка мансуб бўлиб, шу ҳаракатдан ўсиб-улғайиб чиққан баъзи бир раҳбарлар (Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов) ҳам жадиждларни қоралаб, улар 1916 йил кўзғолонида ўз халқига хиёнат қилиб, чор Россияси тарафида бўлдилар, деб айтишгача бордилар. Аниқроғи, шундай дейишга мажбур бўлдилар. 20-йилларда бошланиб кетган жадиждларни танқид қилиш компанияси 30-йиллар катағонига уланиб кетди. 30-йиллардан бошлаб 80-йилларнинг охирларига қадар собиқ Иттифокда жадиждчилик буржуа миллатчилигининг синонимига айланиб келди. 1916 йил кўзғолони тарихини тадқиқ этган олимларнинг айримлари бу кўзғолонда «жадиждлар хоинлиги»ни алоҳида сарлавҳа остида кўрсатишгача бориб етдилар.

Аслида эса бундай қарашлар мутлақо нотўғридир. Аксинча, жадидлар ҳам, миллий буржуазия ҳам бу кўзғолонда фаол қатнашганлар, ҳаттоки айрим масалаларда етакчилик қилганлар. Буни биргина Андижон тараққийпарварлари фаолиятида ҳам яққол кўриш мумкин.

Ўзбек миллий буржуазиясининг таниқли вакили Миркомилбой Мирмўминбоевнинг Қўқон ва Марғилон шаҳарлари мингбошилари халқни кўзғолонга даъват этиш ҳақида ёзган хатида бундай сатрлар бор: «Шаҳрингиздаги аҳоли ва бойларга мардикорликка қарши чиқишларини айтинг. Россиянинг аҳволи жуда танг, шунинг учун ҳеч нарсадан кўркманглар. Ҳаммангиз бир ёқадан бош чиқариб иш юритсангизлар, мардикор олинишига қарши кўзғолон кўтарилиши осон. Ҳозирги вазиятда ҳукумат амалдорларига пул бўлса, ҳамма ишни битирадилар. Мана, менинг халойикни кўзғолонга ундаш ҳаракатим билиниб, текширув ўтказилганда 150 минг сўм бериб, ўзимни сақлаб қолдим. Шу боис сизлар ҳам хавотирланмай ҳаракат қилаверинглар»³².

Николай II 1916 йил 25 июнда имзо чеккан «Империядаги рус бўлмаган эркак аҳолини ҳаракатдаги армия районида муҳофаа иншоотлари ва ҳарбий алоқа йўллари қуриш учун олиб бориладиган ишларга, шунингдек, давлат муҳофааи учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш ҳақида»ги фармонининг эълон қилиниши Туркистон халқини кўзғолон кўтаришга мажбур этди.

Энди жадид Убайдулла Хўжаевнинг Андижонга келган Давлат Думаси аъзоларига кўзғолонни юзага келтирган сабаблар ҳақида айтган мана бу сўзларига эътибор беринг: «Подшо фармони эълон қилинмасдан олдин Андижонда мустамлакачи маъмурлар халқни алдаб, сизларнинг ўғилларингизни фронтга олмаймиз, шу боис армияни қўллаб, унга от ва бошқа керакли нарсалар билан ёрдам берсангиз, пул берсангиз бўлади, деган ва бунга ишонган аҳоли фронт учун кўпдан-кўп моддий сарф-харажатлар қилган»³³. У.Хўжаевнинг бу фикрини Давлат Думаси минбаридан туриб 13 декабрда депутат Жафаров катта ачиниш билан айтган эди.

Фарғонада ўн йилдан бери губернаторлик қилиб келаётган генерал-лейтенант Александр Гиппиус подшо фармонининг бемавридлигини пайқаб, уни ниҳоятда тинч йўл билан бажаришга уринди. У «Фарғона вилоятининг ведомости»да подшо фармони билан барабар ўзининг аҳолига мурожаатномасини ҳам эълон қилди. Бу мурожаатнома ўзбек тилида араб имлосида берилди. Унда губернатор мардикорларнинг давлат томонидан тўла-тўқис таъминланишини, одамларнинг ўзлари ўрнига бошқа одамни ёллаб юборишлари мумкинлигини ҳам айтган. А.Гиппиус айти пайтда Тошкентга йўллаган хатида қуйидагиларни илтимос қилган:

1) темир йўлни қўриқлаш учун минг нафар аскар ва рус посёлкаларини химоя қилиш учун ҳар эҳтимолга қарши бир дружина юбориш;

1) жабҳа приставлари ихтиёрига 600 нафар казакни жўнатиш;

³² Каримов Ш., Шамсутдинов Р. Туркистон Чор Руиёси бос=ини даврида. «Мерос», Андижон, 1995, 88-бет.

³³ ЎЗР МДА, 1-фонд, 31-рийхат, 1100-иш, 54-90-вара=лар.

- 2) вилоятни ҳарбий ҳолатда. деб эълон қилиш:
- 3) ҳарбий губернаторга бош қўмондон ҳукуқини бериш³⁴.

Аммо подшо фармони эълон қилиниши билан аҳоли ўртасида қонли воқеалар юзага келди. 10 июлга келиб Эски Марғилон, Қўқон, Наманган, Андижон, Чуст ва бошқа жойларда катта ғалаёнлар рўй берди. Сафарбарликка қарши ошкора талаблар билан чиқишлар бўлди. Гиппиус жойлардаги ғалаёнлар ҳақидаги хабарларга асосланиб, генерал-губернаторга «Халқ ғалаёни нима сабабдан келиб чиқишидан қатъий назар, у ўз тараққиёти давомида диний ва сиёсий заминга кўчиши мумкин», деб уни огоҳлантиради. У 17 июлда рўза ойининг тугаши ва 18 июлда уч кунлик ҳайитнинг бошланишини эслатиб, шу кунларнинг «тўполон чиқиши учун жуда қулай»лигини уқтирган. Гиппиус ҳатто подшо фармонини Фарғонада амалга ошириш иложсиз эканини ҳам ёзишга журъат этган. У маҳаллий шарт-шароитдан келиб чиқиб, подшо фармонига «ўзи билганича тузатиш ва чекинишлар киритажагини, бундан мақсад катта тартибсизликларга йўл қўймасликдир», деган мазмундаги телеграммани Тошкент ва Петербургга, Бош штабга юборган.

Тажрибали сиёсатчи ва тадбиркор генерал ён босишлар, қисман чекинишлар ва ҳатто Қуръони Каримни ҳам ишлатиш билан қўзғолонни чиқармасликка уринган. У катта оломоннинг қўз ўнгида бошига салла ўраб, елкасига тўн ташлаб, Қуръондан суралар ўқиган, ҳатто охириги чорани қўллаб, 27 июлда подшо фармони ижросини тўхтатиб туриш ҳақида кўрсатма бериб, катта жасорат кўрсатган. Губернатор ўзининг бу ўта қалтис ишини асослаб, агар зўравонлик ишлатилса, «исёнга доим мойил» ва «ҳамиша ғазовот руҳи анқиб турадиган» Фарғонада аҳолининг бир қисми тоғларга чиқиб кетишга, иккинчи қисми қароқчилар тўдасига қўшилиб кетишга, қолган қисми эса диний ва сиёсий шиорлар остида ошкора исён кўтаришгача боришини айтган. У Олий қўмондонликка Туркистон рус давлатининг қудрат манбаи бўлиб қолиши учун шундай қилингани маъқул, деб ёзган.

Аммо Марказ унинг далилларини қабул қилмайди, аксинча, уни фармонни бузишда ва мусулмонларга ён босишда айблаб, вазифасидан бўшатади. Унинг ўрнига учига чиққан шовинист, калтафаҳм полковник П.Иванов тайинланади. У зудлик билан фармонни бажариш ҳамда очикдан-очик ҳарбий жазолар қўллашга киришади.

Фарғона водийси ўт ичида қолди. Шаҳар-қишлоқларда жазо отрядлари билан «маҳаллий оломон» ўртасида қуролли тўқнашувлар юз бера бошлади. Бундай мудҳиш воқеа Андижонда 9 июль куни рўй бериб, маҳаллий аҳолидан 3 киши ўлди, 8 киши ярадор бўлади. Қўзғолон бошлиқларидан 22 киши ушланиб, тергов органига топширилади.

Андижон жамоатчилиги номидан Убайдулла Хўжаев, миллий бойлардан Миркомил Мирмўминбоев, рус демократларидан Вадим Чайкин Петербургга бориб, Давлат Думасига Туркистондаги фожеалар ҳақида ёзма

³⁴ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. (Ш.Содинов, Р.Шамсутдинов, П.Равшанов, +.Усмонов). «Шар» нашриёт-матбаа концерни Бош таъширияти. Тошкент, 2000, 417-418-бетлар.

маълумотнома бериб, масалани пухта ўганиб чиқиш ва тегишли чоралар кўришни талаб қилади. Хуллас, Николай II Давлат Думаси аъзолари талабини ҳисобга олиб, ўлкадан мардикорликка одам олиш муддатини 1916 йил 15 сентябргача кечиктириш ҳақида фармон чиқаради. Ғарбий фронт қўмондони А.Н.Куропаткинни эса Туркистон генерал-губернатори этиб Тошкентга жўнатади.

А.Н.Куропаткин Тошкентга келгач, кўзғолоннинг келиб чиқишига сабабчи бўлган амалдорларни жазолаш, одамларнинг шикоятларини диққат билан тинглашга ваъда беради, ўзи билан бирга келган IV Давлат Думаси аъзолари Керенский ва Тевкелев билан ўлкани айланишга чиқади. Сафар давомида унинг номига кўплаб ариза ва шикоятлар тушади. Убайдулла Хўжаев рус тилини яхши билгани учун бу аризаларни таржима қилиб, ўлка ҳукмдорини ҳам, Давлат Думаси аъзоларини ҳам водийдаги ҳақиқий аҳвол билан тиништиради.

У.Хўжаев мустамлакачиларнинг жойлардаги зўравонлиги, порахўрлиги ва ўзбошимчалиги ҳақида кўплаб материал йиғиб, уларни генерал-губернаторга, Давлат Думаси вакилларига тақдим қилди. Куропаткин рад этиб бўлмайдиган далиллар олдида ўзини адолатпарвар ҳоким қилиб кўрсатиш учун Андижон шаҳар бош оқсоқоли Шермат Алимқулов ва унинг рус ҳомийлари бўлган амалдорларни лавозимларидан четлаштирди. 1865 йилда рус босқинчиларига қарши мардона жанг қилиб ҳалок бўлган саркарда Алимқулнинг ўғли Шермат мирза отасидан фарқли равишда мустамлакачиларнинг содиқ малайига айланган эди. Одамларга беҳад зулм ўтказиб, мутлақ ҳоким бўлиб олган Шерматнинг лавозимидан четлаштирилиши катта шов-шувга сабаб бўлади. Аслида Куропаткин бир кесак билан икки қуённи урган эди. У гўё маҳаллий миллат вакилларининг фикрини инобатга олиб, фуқаропарвар эканлигини кўз-кўз қилган бўлса, айти пайтда халқ оммасининг ғазаб ва нафратига учраган рус амалдорларини ишдан олиб, рус демократларининг ҳам ишончини қозонмоқчи бўлган.

1916 йил воқеаларидан кейин кўп ўтмай, 1917 йил Февраль инқилоби содир бўлди. 300 йил умр кўрган икки бошли бургут рамзли Романовлар салтанати кулади. Бу хабар Тошкентга 2 март куни етиб келди. Аммо бу сирни ҳеч кимга билдирмасликка уриндилар. Бироқ Николай II нинг тахтдан воз кечганлиги ҳақидаги хабар аллақачон кўчиртирилиб, тарқалган эди. Бу қувончли хабарни Андижон аҳолисига 26 ёшли тараққийпарвар Саъдуллахўжа Турсунхўжаев Жоме масжиди олдидаги майдонда эълон қилди. Халқ бу хабарни шоду хуррамлик билан қарши олди. Чор ҳукуматини гангитган Андижон тараққийпарварларининг истиқлол учун, мустақил, миллий демократик давлатга эришиш учун курашларида янги давр, янги босқич бошланди. 1917 йил 26-29 ноябрда Қўқонда бўлиб ўтган Ўлка мусулмонларининг фавқулодда IV курултойи Туркистон мухториятини эълон қилди. Бу улкан тарихий воқеа жаидлар фаолиятининг натижаси эди.

Китобхонларда исм-шарифлари юқорида зикр этилган тараққийпарварларнинг кейинги тақдири қандай кечган, деган саволнинг

туғилиши табиий. Улардан Сулаймон Келгинбоев, Қаландар Девонабоев, Мирзафозил Қосимбеков, Санжарбек Қосимбеков, Олимжон ҳожи Юсупов, Қўчқор Олимов (Қўчқор ўрис), Муҳаммаджон ва Ёқубжон Саркоровлар советларга хизмат қилганларига қарамай, шаҳид бўлдилар. Аҳмадбек ҳожи Темирбеков Қошғарга, Абдулхай Маҳдум Афғонистонга ўтиб кетиб, жон сақлаб қолдилар. Чўлпон, Миркомилбой, Усмонхонлар советлар томонидан отиб ташланди. Акбар Ўрозалиев, Фозилбек Отабеков, Убайдулла Хўжаев, ака-ука А. ва В.Чайкинлар, Салоҳиддин Ашуралиев, Ҳусайнхон Ниёзий, Саъдуллахўжа Турсунхўжаев, Мирали Умарбоев, Латифжон Маҳдум Қозиевлар эса қамоқхона ва лагерларда ҳалок бўлдилар.

ҚАРШИЛИК КЎРСАТИШ ҲАРАКАТИ

Эрка чорлаган эркисизлик

Ишчи, аскар ва деҳқон депутатлари советларининг ўлка III съезди материаллари бизгача тўла етиб келмаган. Съезд ҳақида «Наша газета» саҳифаларида турли хабарлар чоп этилган, холос. Воқеа иштирокчиларининг эсдаликлари ҳам узук-юлуқ, тугал маъно бермайди. Туркистонда Совет ҳокимиятини эълон қилган бу съезд тарихшунослигимизда кам ўрганилган. Аммо бизгача етиб келган материаллар шундан далолат бердики, съезд маълум даражада буюк давлат шовинизми руҳида ўтган. Буни, масалан, III съездда қабул қилинган «декларация»да туб аҳоли, зиёли кучлар ўлка турмуши ва ҳаётини яхшилашда фаол қатнашишдан четлаштирмаслиги, аксинча, жалб этилиши лозимлиги қайд этилганига қарамай, унда бу муҳим имтиёзни йўққа чиқарувчи бошқа фикр ҳам мавжуд. Чунончи, ҳужжатда олий инқилобий ҳукумат идорасига ҳозирча мусулмонларни жалб этиш мумкин эмас, чунки маҳаллий аҳоли ишчи, аскар ва деҳқон депутатлари ҳукуматига ўз муносабатини тўла ва аниқ ифодалаган эмас. Маҳаллий аҳоли орасида пролетар синфий ташкилотлар етилганича йўқ, дейилган. Шу тариқа 1917 йил ёздан бошлаб ўлкада вужудга келган мусулмон советлари, мусулмон меҳнаткашлари иттифоқлари ва уларнинг Ишчи, аскар ва деҳқон депутатлари советлари билан ҳамкорликда олиб борган инқилобий фаолияти инобатга олинмаган. Қолаверса, бу вақтда инқилобий курашда синалган маҳаллий миллатларга мансуб зиёлилар, ҳатто ишчилар, большевиклар гуруҳи ҳам мавжуд эди. Буни инқилобий ҳаракатнинг йирик арбобларидан бири Д.И.Манжара ҳам тан олиб: «Туркистон ҳукуматининг биринчи таркибига биронта ҳам ўзбек, туркман, қозоқ ёки қирғиз киритилмаганини қурултой қатнашчилари орасида муносиб номзодлар йўқ, деган баҳона билан оқлаш мутлақо асоссиздир», деб айтган эди.

Туркистон республикаси давлат ва ҳукумат ташкилотларига маҳаллий миллатлар вакиллари жалб этмасликдан иборат шовинистик йўл сўнгги йилларда ҳам давом этди. Турор Рискулов, Назир Тўрақулов, Султонбек Хўжанов, Абдулла Раҳимбоев, Қайғисиз Отабоев, Инъомжон Хидиралиев, Недирбой Айтақовлар давлат ва ҳукумат бошқаруви идораларига 1920 йилдан бошлаб кўтарилган эди. Ўлкада фаолият кўрсатаётган Турккомиссия, Туркбюро, Ўрта Осиё бюроси раислари ҳам фақат Марказдан жўнатилган европалик кишилардан тайинланган, ерли аҳоли вакиллари эса бу ваколатли ташкилотларга жуда оз киритилган.

Совет ҳокимияти қарор топган дастлабки кунларданоқ большевиклар Туркистонда миллий сиёсат борасида жиддий камчиликларга йўл қўйганини бошқа мисолларда ҳам кўриш мумкин. 1917 йил 6-7 декабрда Скобелев шаҳрида бўлиб ўтган Фарғона вилояти советларининг IV қурултойида ҳозирги аҳвол, Туркистон мухториятига муносабат, вилоят ҳокимияти, матбуот ишлари, мусулмон демократик кучларини вилоят ва ўлка ҳукуматига жалб этиш сингари масалалар муҳокама қилинади. Ўлка советларининг III қурултойидагидек, бунда ҳам большевиклар кўпчиликлари ташкил қилиб, эсер, меньшевик ва бошқа партия вакиллари нутқларига

кулоқ солишмайди. Шу курултойда Халқ Комиссарлари Кенгашининг барча халқлар ўз тақдирини ўзлари белгилаш, ҳатто Россиядан бутунлай ажралиб чиқиш ҳуқуқига эгаллиги тўғрисида Петрограддан келган телеграмма ўқиб эшиттирилади.

Вакил Ҳ.Ҳусанбоев ўз сўзида мухторият яхши, аммо унга Таъсис мажлиси орқали эришиш керак, деб айтади. Меньшевик Данишевский: «...большевизм қўяётган вазифаларни уддалаб бўлмайди, биз бор имкониятни большевизм саҳнадан тушиб кетган чоғда ҳам инқилоб ғалабаларини сақлаб қолишимиз керак», деб таъкидласа, эсер М.Бризгайлов Қўқон мухториятини ёқлаб чиқиб, унга қўплаб мусулмонларни жалб этиш йўли билан бу ҳукуматни демократлаштириш мумкин, дейди. Дориомедов ҳам шу мазмунда гапириб, курултой қатнашчиларини Қўқон мухториятчилари билан келишишга чақиради. Подполяк ўз нутқида Қўқон мухториятчиларини ҳимоя қилиб, «Ҳокимият Советларга!» шиори бутунлай йўқ бўлиб кетди, бироқ мухторият мусулмон ташкилотларининг ўлкани, вилоятларни, уездларни идора этишдаги иштироки билан амалга оширилиши мумкин. Муваққат мухторият ҳукумати мусулмонлардан иборат заминга эга бўлмаса, рус демократиясидан ўзига таянч топиши лозим, деган сўзларни айтади.

Аммо бу сингари тўғри фикрлар курултой томонидан қўллаб-қувватланмасдан, большевиклар ва бошқа сўл кучлар тазйиқи билан ўлка советларининг III курултойи Қўқон мухториятига қарши қарорни қабул қилади. Мусулмон аҳолисига ишончсизлик курултойда шу даражага етиб борадики, Ҳ.Ҳусанбоев қарорнинг боши бир гуруҳ мусулмон вакиллари учун унчалик тушунарли эмас, деб қайтадан овозга қўйишни таклиф этганида, унга қарши Реутов: «Мусулмонларга ҳеч қандай резолюцияни тақдим этишнинг ҳожати йўқ, чунки улар барибир тушуниб етмайди», деб жавоб қилади.

Миллий сиёсатда йўл қўйилган хатоларнинг сабабларидан бири миллий кадрларнинг етишмаслигида эди. Чунки кейинги 50 йил мобайнида чор мустамлакачилари ерли аҳолини сиёсий ҳаётга, давлат ишларини бошқаришга жалб этишга асло йўл қўймадилар. Мавжуд миллий кадрларни шовинизм, мустамлакачилик ҳиссиёти кучли бўлган европалик раҳбар кадрлар атайин четлаштиридилар.

1919 йил 29 март куни мусулмон вакиллари Туркистон АССР советларининг VII курултойи ҳамда Туркистон Компартияси Марказий Қўмитаси, Туркистон МИК номига «Дашноқцутюнъ» арман инқилобий партиясидан норозилик хатини топширади. Тўғри, бу ҳужжатда ерли раҳбар ходимларининг дашноқлар ҳақидаги мулоҳазалари айнан эмас, шарҳланган ҳолда келтирилган. Шундай бўлса-да, 1918 йилда коммунистик партия сафига кирган, «Қўқон меҳнаткашлари иттифоқи» раҳбари, Қўқон шаҳар Ижроия Қўмитаси ва Фарғона вилояти партия комитети аъзоси Мирзараҳмон Мусахонов анжуманда Қўқон воқеаларининг сабабчиси арманлар бўлди, чунки улар ўша пайтларда нукул ароқ сотиш билан шуғулландилар, деган эди. Наманганлик большевик Иномжон Низомбоев «Дашноқцутюнъ» партиясини куросизлантириш йўли билангина мусулмон аҳолисини

халокатдан қутқазиб қолиш мумкин, деб ҳисобласа, вакил Садиров мусулмон коммунистлари ўзларини ҳимоя қилиш мақсадида қалъа сари жўнаганларида йўлда қизил гвардиячилар томонидан ўққа тутилди, икки коммунист ўлдирилди ва ўлганлар устига қалбаки карточка қўйилиб, гўё уларни босмачилар ер тишлатганига ишонтирмоқчи бўлдилар, дея ҳақ гапни айтди. Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси ҳамда жумҳурият Фавқулодда Комиссияси аъзоси Ҳ.Ҳусанбоев ўз сўзида: «...ўз қуролимиз билан ўзимизни қирмоқдалар, ҳатто мусулмон пролетариатининг ғоявий курашчиларини ўлдириб юбориш учун душманлар қўлига тутиб бермоқдалар», деди. Яна бир вакил Қирғизбоев Намангандаги Балиқчи қишлоғида, асосан арманлардан таркиб топган гуруҳнинг тинч аҳолига нисбатан зўрлик қилганини далиллар билан исботлаб берди.

Дашноқларнинг ерли халққа ўтказган зўравонлиги ҳақидаги масала бошқа йиғинларда ҳам кўтарилди. Наманган советларининг буйруғига кўра, Самсон Давидянц Қўқон воқеаларидан кўп ўтмай, шубҳали одамларни қўлга олиш учун ўз гуруҳини Учқўрғонга етаклаб келади. Аммо у бу гуруҳи билан талончилик қилади, мусулмонлар устидан зўравонлик ўрнатади. Аҳолининг қонуний талабига биноан С.Давидянц вазифасидан озод этилади, гуруҳи эса тарқатиб юборилади. Шундан сўнг у Андижонга келиб, Андижон советларининг рухсати билан янги бир бўлинма тузади. Бу ерда ҳам қатор ноўрин ишларни амалга оширади. Унинг жинойтлари фош этилиб, ҳибсга олиш ва судга беришга қарор қилинганч, дарҳол яшириниб, қонуний жазодан қутулиб қолади.

Туркистон АССР Халқ Комиссарлари Совети раиси В.Д.Фигельский 1918 йил 8 декабрда Андижон шаҳар коммунистлари йиғилишида қилган маърузасида Андижон, Наманган, Қўқон советлари таркибида дашноқлар борлигини кескин танқид қилади, уларни тез орада советлардан қувиш кераклигини айтади. Мангельдин ўз нутқида Наманганда арманлар пайдо бўлиши ҳамано ўзбеклар билан арманлар ўртасида можаро келиб чиқди, дейди. Туркистон Советлари VII съезди миллатлар иши бўлими аъзоларининг деярли ҳаммаси «Дашноқцутюнъ» партияси, умуман, арманларнинг барчаси Фарғонадаги совет ҳокимиятига хоинлик қилиб, босмачи тўдалари ташкил этиб, мусулмон аҳолисининг ҳалок бўлишига сабабчи бўлди, деб таъкидлайдилар.

1919 йил апрель ойининг бошларида Андижоннинг Жоме масжидида кўп минг кишилик меҳнаткашлар митинги бўлиб, унда босмачилар, дашноқлар азобидан қутулиш масалалари муҳокама этилади. Республика марказий раҳбариятига Андижондаги даҳшатли воқеаларни етказиш ва унга қарши курашда ёрдам талаб этиш мақсадида митингга Акбар Ўрозалиев, Мухтор Олимов, Мадаминбек Битбеков, М.Шарифхўжаев, Ёқубжон Исақуловдан иборат комиссия тузилади. Улар Тошкентга келиб, Андижон уездигаги аҳволни ёзма ва оғзаки равишда юқори партия ва совет органлари раҳбарларига маълум қиладилар.

Фарғона фронтини тугатиш, мусулмон камбағалларини босмачилар тўдаларидан ажратиш олиш ва уларни совет ҳокимияти томонига жалб этиш,

бунинг учун эса Эргаш, Мадаминбек, Холхўжа бошлиқ босмачилар тўдаларида иштирок қилаётган барча мусулмон меҳнат аҳлига авф бериш, уларнинг совет ҳокимияти тарафига ихтиёрий равишда ўтишини таъминлаш, хавфсизлиги учун тўла қафолат бериш, вайрон бўлган хўжаликларни тиклаб олиш учун моддий ёрдам кўрсатиш зарурлиги РКП(б) ўлка қўмитаси ва ўлка коммунистлари мусулмон бюросининг 23 апрелдаги қарорида ўз аксини топди. Шунингдек, унда совет ташкилотларини ёт унсурлардан тозалаш, қизил армия қисмларида тозалов ўтказиш, уларни иғвогар, фитначилардан халос этиш, «дашноқцутюн»чиларни ҳайдаб юбориш зарурлиги таъкидланган эди.

1919 йил 9 майда Туркистон АССР советлари Марказий Ижроия Қўмитаси ва Халқ Комиссарлари Советининг «Босмачилар тўдаларида қатнашган Фарғона меҳнаткаш аҳолисига авф бериш тўғрисида»ги мурожаати эълон қилинади. Андижонлик вакиллар талабига кўра, Туркистон АССР Халқ Комиссарлари Совети раиси К.Е.Сорокин (комиссия раиси), миллатлар иши бўйича халқ комиссари С.Турсунхўжаев, РКП(б) ўлка мусулмонлар бюроси раиси Т.Рискулов, Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси аъзолари Ҳ.Хусанбоев, В.Билик, Аббосхўжаевдан иборат фавқулодда комиссия тузилади.

Комиссия Фарғона водийсида катта фаолият кўрсатиб, партия, совет ва ҳарбий муассасаларни ёт унсурлардан тозалаш, дашноқларга зарба бериш, мусулмон аҳолиси билан расмий ҳукумат ташкилотлари муносабатларини яхшилаш, миллий кадрларни бошқарув ишига кенг жалб этиш борасида талай ишларни амалга оширади. Комиссия аъзолари Қўқон, Марғилон, Скобелев, Андижон, Наманган, Ўшда бўлиб, мусулмон коммунистларининг йиғинларини ўтказиб, партия, совет қурилишида, босмачилар ва дашноқларга қарши курашда катта ташкилотчилик ишлари олиб борадилар.

1919 йил 12 майда Андижон шаҳар мусулмон коммунистларининг умумий йиғилиши бўлиб, унинг кун тартибига: 1) марказий-ўлка ҳукумат вакиллари маърузаси; 2) мусулмон советини ташкил этиш; 3) партия дружинаси ташкил этиш; 4) коммунист мусулмонлар фракциясига назоратсиз Марказ ва телеграф орқали боғлашга эришиш; 5) қароқчи тўдаларни тугатиш борасида чоралар кўриш каби масалалар қўйилган эди.

Йиғилишда нотиқлар Фарғонада, жумладан, Андижондаги оғир аҳвол сабабларини очишга ҳаракат қилдилар. С.Турсунхўжаев совет ҳокимияти ғояси, большевизм мезонларини тушунтириб, Фарғонада советлар таркибида порахўрлар ўрнашиб олгани, оддий мусулмон омма большевикларни босқинчилар, талончилар деб билаётганини айтади. Большевизм ниқобини кийиб олиб, амалда аҳолини талаётганлар совет идораларидан қувилмоғи зарурлигини таъкидлайди. У: «Сизларнинг вакилларингиз Тошкентга келиб, Фарғонадаги аҳвол манзарасини чизиб бердилар, мусулмон пролетариати билан маҳаллий ҳукуматнинг ўзаро муносабатларидан хабар топгач, биз бу ерда рисоладагидек ҳаёт ўрнатиш учун келдик. Вакилларингиз нима айтган бўлса, ҳаммаси тўла ҳақиқат эканлигига гувоҳ бўлдик, токи Фарғона мусулмон пролетариати учун муносиб шарт-шароит яратмагунимизча биз бу

ердан кетмаймиз. Сизлар коммунистлар ташкилоти сифатида аллақачон безорилар билан курашиш чорасини кўришингиз лозим эди, амалда эса сизлар қоғоздаги ташкилот бўлиб қолгансиз», дейди.

С.Тўхтабеков ўз сўзида Турсунхўжаевнинг мусулмон большевиклари босқинчилик ҳаракатини тугатиш учун чоралар кўрмаяпти, деган фикрига қўшилмайди. Янги шаҳардаги большевиклар мусулмон большевикларига ишонмаслигидан, умумий офатга қарши курашишдан тўлалигича четлаштириб қўйилди, шу боисдан ўлка комиссарининг бизга билдирган таънаси ўринсиздир, деб айтади. Иброҳимов ҳам бу фикрни маъқуллаб: «Турсунхўжаевнинг бизга қилган таънаси ўринсиздир, биз ҳукуматга бир неча бор мурожаат этиб, шаклланиб келаётган босқинчилик ҳаракатларини тугатиш учун чоралар кўришни талаб қилдик. Аммо номаълум сабабларга кўра, ҳукуматдагилар бирон чора кўрмадилар», деб айтади. С.Тўхтабеков қайтадан мусулмон совети ёки инқилобий кўмита ташкил этиш зарурлигини таъкидлаб, Андижон уезди қишлоқларидаги аҳоли на босқинчиларга, на совет ҳокимиятига бўйсунганини билмаяпти, дейди¹.

Чиндан ҳам, талон-торожни, зўравонликни ўз кўзи билан кўрган халқ большевикларга ишонмай қўйган эди. Маҳаллий аҳолининг ҳар жиҳатдан камситилиши, кадрлар масаласида европалар билан маҳаллий аҳоли ўртасидаги мутаносиблик йўқлиги Туркистон миллий раҳбар кадрлари томонидан бир неча бор марказий партия ва ҳукумат раҳбарларига билдирилган. Аммо раҳбарлар ҳеч қандай чора кўрмаганлар.

1919 йил 7 май куни В.И.Ленин Ҳиндистон ва Афғонистон миллий озодлик ҳаракати арбоби, профессор Муҳаммад Баракатуллони қабул қилади. У Москвага Афғонистон хони топшириғига кўра, норасмий визит билан борган эди. Сухбат РСФСР ва Афғонистон ўртасида дўстона муносабатлар ўрнатиш имкониятлари, Шарқдаги аҳвол тўғрисида боради. Афтидан, ўзаро фикр алмашуви чоғида Туркистондаги аҳвол масаласи ҳам кўтарилган. Дарвоқе, М.Баракатулло Москвага бораётиб, Тошкент ва бошқа шаҳарларда бўлган ва Туркистонда рўй берган воқеалар билан танишган эди. Шунинг натижаси ўлароқ у 9 майда «Туркистондаги кенг мусулмон оммани совет ҳокимияти томонига оғдириш мақсадида бажарилиши зарур бўлган ишлар ҳақида»ги «мулоҳазалар»ини ёзган. Бу ноёб ҳужжатни ўқир экансиз, унда Туркистоннинг оғир қисмати маълум маънода кўз ўнгингизда гавдаланади:

«Ўртоқ Ленин билан учрашган пайтда мен унга Шарқ бўлимининг мудури ўртоқ Вознесенский ҳамда Туркистоннинг мухтор вакили ўртоқ Юсупов иштирокида Марказий Осиёнинг кенг мусулмон оммасини совет ҳокимияти томонга оғдириш, мусулмонларнинг Туркистондаги рус ҳокимиятига азалий ишончсизлиги ва совет бошқарувининг моҳияти юксак вазифаларини тушунмаслик оқибатида келиб чиқадиغان қайгули воқеалардан ўзимизни асраш учун нималар қилиш борасидаги ўзимнинг самимий фикрларимни билдирдим.

¹ +аранг: Андижон вилояти давлат архиви, 196-фонд, 2-рийхат, 189-иш, 191-195-бетлар.

Комил ишонч билан айтаманки, тавсияларим орқа томонни мустаҳкамлаш учун Афғонистон, Ҳиндистон ҳамда Эронда англизларга қарши фаол ҳаракатлар бошлангунга қадар амалга оширилиши зарур.

1. Туркистонда этнографик негизда ҳақиқий мухторият ўрнатиш зарур. Бунинг учун Туркистон жумҳурияти тўққиз ички мухтор вилоятдан иборат бўлиши керак: 1) Кавказ орти; 2) Самарқанд (Амударё бўлими билан бирга); 3) Сирдарё; 4) Фарғона; 5) Еттисув; 6) Тўрғай; 7) Оқмулла; 8) Семипалатинск; 9) Қуйи Ўрол (Букеев ўрдаси билан).

2. Мусулмон аҳолисининг руслардан анча кўплиги туфайли мазкур вилоятлар советлари таркибига ҳеч бўлмаганда мусулмонларнинг руслар билан тенг даражада киришига йўл қўйиш; комиссарларнинг ҳам ярми мусулмонлардан бўлиши керак.

3. Ҳар бир вилоят ўзининг ички бошқарувида мухтор бўлиши керак.

4. Туркистоннинг Марказий бошқаруви ва Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси тенг иштирокда тузилади: ярми рус, ярми мусулмон.

5. Ҳозирги пайтда тузилган Туркистон ишлари бўйича комиссия беш кишидан эмас, ўн кишидан иборат бўлиши керак, айни пайтда вакиллик нисбати ҳам сақланиши зарур: беш рус ва беш мусулмон (кейингиларнинг сафига сарт) кириши лозим.

6. Шу йилнинг бошида нодонлик ёки ёвуз ташвиқот оқибатида аксилинқилобий ҳаракатларда иштирок этган Қўқон аҳолиси ва туркистонлик ерли аҳолига авф инъом этиши зарур. Қўқонга мазкур авфдан аҳолини хабардор этиши ҳамда сўнгги бошпанасидан ҳам айрилган жабрдийдалар ўртасида тарқатиш, вайрон қилинган хўжаликни тиклаш учун бир оз пул маблағини (бунинг учун зарур маблағ, фикримча, ўн миллион сўмни ташкил қилади) тақсимлаш учун махсус шахс юборилиши керак.

7. Юқорида тилга олинган барча тадбирларни, иложи бўлса, ўртоқ Ленин ҳамда Сталиннинг Ўрта Осиё мусулмонларига мурожаати тарзида тантанали эълон қилиш зарур. Бу улкан таассурот уйғотади ва мусулмонларда қўрқинч тугдирадиган, уларнинг қалбида совет сиёсатининг самимийлигига ишончсизлик уругини сочадиган империалистик фитналарга бутунлай барҳам беради.

Юқорида баён этилганларни қараб чиқишингиз ва умумий иш манфаатида чора-тадбирлар белгилашингизни илтимос қиламан.

М.Баракатулло.

1919 йил 9 май, Москва»¹.

1919 йил октябрида Андижон мусулмон йўқсиллари номидан Ёкубжон Исоқулов, Султонмақсуд Холботиров, Илья Григорьевич Смирнов (ижроқўм раиси, Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси аъзоси), Латифжон Содикбоев ва бошқалардан иборат вакиллар Тошкентга келиб, Фарғона, хусусан Андижон уездида юз бераётган ғоятда оғир сиёсий-ҳарбий, миллий аҳвол ҳақида республика партия ва совет раҳбариятига ёзма баённома топширадилар. 1 ноябрда ўлка партия қўмитаси ижроия бюроси, Туркистон

¹ ГАРФ, 130-фонд, 3-рийхат, 365-иш, 46-47-вара=лар.

ўлка мусулмонлари бюросининг андижонлик вакиллари иштирокида йиғилиш ўтказилиб, унда баённома кенг муҳокама этилади. Йиғилишга Т.Рискулов раҳбарлик қилади. Йиғилиш Фарғонадаги оғир аҳволни эътиборга олиб, бу ерда мустаҳкам сиёсий ҳукумат йўқлиги, ҳарбий ҳокимият маҳаллий шароитни, миллий муҳитни ҳисобга олмасдан ўзича салбий ишлар юритаётганидан келиб чиқиб, Фавқулодда инқилобий кўмитани ташкил этишга қарор чиқаради. Инқилобий кўмита Фарғона вилоятида ўтказиладиган барча тадбирларга раҳбарлик қилиш, совет ташкилотларини назорат ва тафтиш этиш, бу ташкилотларни, ҳарбий қисмлар сафини советларга қарши аксилинқилобий унсурлардан тозалаш, агар шароит тақозо этса, советларни тарқатиб юбориш, ҳарбий мансабдор шахслар билан биргаликда фронтни тезроқ тугатиш, ҳатто айбдор, бўйсунмовчи шахслар муассасаларни ҳарбий судга, инқилобий трибуналга бериш ҳуқуқига эга эди. Афсуски, Фавқулодда инқилобий кўмита ҳам ўз ҳуқуқларидан етарли фойдалана билмади. Амалий натижа кўплар кутгани каби чиқмади³⁵.

Биз кўрбошилар билан яраш битимини тузиш тўғрисида олиб борилган музокаралар ва уларнинг материаллари ҳам кенг оммага етказилишини ўринли, деб ҳисоблаймиз. Чунки улар билан танишган ўқувчи бизнинг фикрларимиз куруқ эҳтирослардан иборат эмаслигига ишонч ҳосил қилади. Россия Федерацияси Ҳарбий давлат архивида (ГВАРФ) Наманган уезд-шаҳар инқилобий кўмита аъзоси Инъомжон Низомбоевнинг 1919 йил 19 декабрда Мадаминбек билан олиб борган музокарасининг тафсилоти ҳақидаги баённомаси сақланмоқда. Қуйида уни айнан келтирамиз:

«Ревком томонидан берилган топшириқни бажариш учун беш вакил билан биргаликда 19 декабрь эрталаб Намангандан Жийдакапа қишлоғи орқали Андижон уездига Ҳожимат эшон ҳузурига йўл олдик. Дарёдаги кўприккача ҳеч кимни учратмадик. Қайиқда дарёдан ўтгач, бир неча қуролли кишиларга дуч келдик. Улар Бойтуманлик йигитлари экан. Улардан бири Бойтуманнинг аҳволини сўради. Яхши юрибди, деган жавоб олгач, йигитлар бизга Бойтуман Парвардигори оламга ишонмайдиган худосизларга кўшилди, деди. Салла ўраб олган бўлсам ҳам, йигитлар шахсан менга ҳайвонга қарагандек назар солишди. Андижоннинг у тарафидаги бутун кирғоқ пахта тойлари билан тўсиб ташланган. Дарёдан ўтгач, Ҳожимат эшоннинг ҳузурига жўнадик, бироқ у киши уйида йўқ экан. Йўлда унинг ўғлига дуч келдик.

У билан бориладиган жойга кундузи соат 4 ларда етиб бордик. Етиб келиб, уловимизни тўхтатдик, бироқ аравадан тушмадик. Масжид олдида тумонат одам йиғилганди. Сал фурсат ўтиб, қуролланган йигитлари билан кўрбоши келди, унинг ёнида қандайдир ўрис ҳам бор эди. Уни мен Наманганда кўрмаганман. Бизни мачит ёнидаги ҳужрага таклиф этишди. Ҳужрада ўтирганимизга ярим соатлар бўлганда даврада ўтирганлар ворис келяпти, деб қолишди. Ташқарида карнай-сурнай чолинарди. Ҳужрадан ташқарига чиққанимизда қўлида яланғоч қилич тутиб олиб, одамларга

³⁵ +аранг: Рискулов Т. Революция и коренное население Туркестана. Ташкент, 1925, стр. 109-110.

эсларини йиғиш, имондан айрилмаслик ҳақида ваъз айтиб келаётган мулла йигитни кўрдик. Унинг ортида от миниб эшон ҳамда 4-5 нафар афғон келарди. Уларнинг баъзилари ҳарбийча кийинган, баъзилари эса чопон кийиб олган эди. Тантанани кўриб бўлгач, ҳужрамизга қайтиб кирдик. Келганлар кўшни ҳужрага жойлашишди. Халқ ворисни ҳамда эшонни тўлқилланиб, тиз чўкиб, уларнинг хоки пойи, тўнларининг барини ўпиб кутиб олишди. Эшон билан бирга келган кишининг кимлигини сўраган эдик, афғонистонлик ворис, деган жавобни олдик. Мачитда шовқин-сурон авжига чиққан, куйнаво тинмас эди. Эшонга Намангандан элчи бўлиб келганимизни етказишгач, у киши бизни ҳовлига таклиф этди. Саломаликдан сўнг у кишига ташрифимиз боисини англатиб, яхшилаб кенгашиб олиш истагимизни билдирдик. Эшон ҳоли бўлгани заҳоти ҳузуримизга ташриф буюришини айтди. У киши кеч соат еттиларда ҳужрамизга кириб келди. Мен у кишига ҳозирги аҳвол ҳақида гапирдим, ақлга тўғри келмайдиган ишлар бўлаётгани, бекорга қон тўкилаётганини айтдим, келишдан мақсадимни тушунтирдим. Совғаларни ва ревкомнинг хатини топширдим. Эшон хатни ўкиб беришни илтимос қилди. Мен у кишининг илтимосини бажардим. Шундан сўнг эшон хатни мендан олиб, жавоб қилиб олиб қолди. Хат ўқилаётганда эшон уни диққат билан, ҳатто йиғлаб туриб эшитди. Эшон хатни олиб туриб, менга унинг мазмунини тушундим, агар мусулмонлар бирлашса, нур устига нур бўларди, деди. «Бекнинг ҳузурига борамиз, унга ҳаммасини айтиб берасизлар», деди эшон. Биз рози бўлдик. Бизга таом келтиришди. Дастурхон устида бекнинг ҳузуримизга мирзосини юборганини эшитдик. Эшон билан бир бор маслаҳатлашиб, боришга қарор қилдик. Эшон бизнинг тўла хавфсизлигимизга кафиллик берди. «Бек сизларнинг бир тукингизга зиён етказишдан олдин менинг ва ўн икки ўғлимнинг бошини олади», деди эшон. У кишининг маслаҳати билан келтирган совғаларимиз - қўй ва читларимизни олиб, икки йигит кузатувида аравада йўлга чикдик. Эшон билан афғонистонлик ворис от миниб олдинда кетишди. Бек эшон турган жойдан 8 чақирим нарида, Қоратерак³⁶ қишлоғида манзил тутган экан. Бироқ йўл лой бўлиб, қоронғида аравада юриш мушкул бўлганлиги туфайли унинг кўп қисмини пиёда босиб ўтишга тўғри келди. Манзилга кечаси соат 12 да етиб бордик. Йўлда деярли ҳар чақиримда 3-4 қуролли қоровулга дуч келдик. Улар бизни ҳар гал тўхтатиб, сўроқ қилишди. Биз етиб келган саройдаги 40-50 отга кўзим тушди. Айвоннинг ичида анча одам тўпланган эди, бироқ аниқ қанча эканлигини айтолмайман, чунки зимистон эди. Биз бек яшайдиган болахонага кўтарилдик, у бизга пешвоз чиқиб, хонасига таклиф этди.

Хонада, биздан ташқари, Ҳожимат эшон, афғонистонлик ворис ва яна бир киши бор эди. Ўтирганимиздан кейин афғонистонлик бизнинг кимлигимизни суриштирди. Бизнинг муллалар: учовимиз мулла, икковимиз бой бўлиб, Наманган аҳлидан вакил эканимизни айтишди. Бек: «Ҳукуматнинг вакили ким?» деб сўради. Мен турдим ва ревкомнинг раисимиз, деган саволга йўқ, аъзосиман, деб айтдим. Бек кескин,

³⁶ Мадаминбекнинг бу ва=тдаги =ароргоши шу +оратерак =ишло\ида жойлашган эди.

захархандали саволлар берди. Муллаларимиз келишдан мақсадларини баён қилишди. Мен сўз сўраб, ҳозирги аҳвол ҳақида гапира бошладим, бироқ бек сўзимни кесиб, сиз мусулмонга ўхшаш учунгина салла ўрагансиз, деб таъна қилди; гапга уста экансиз, лекин гапга чечан одамлар бизга эмас, большевикларга керак, деб айтди. Мени ўзларингизга қўшилишни таклиф қилиб келибсиз, деб давом этди бек, шартларингиз ва неки истагингиз бўлса, айтинг. Мен шу кунларда мусулмонлар яхши яшаётганлигини, оқ пошшо давридаги ўзбошимчаликлар йўқлигини айтдим. Шўролар йўқ қилингани, 2 европалик ва 2 мусулмондан иборат ревком тузилгани, ишлар изга тушаётганлигини билдирдим. Бек айнан ким ревкомга кирганини сўради, мен бирма-бир айтдим. Менга ҳамроҳ бўлган муллалар ревкомга кирганини, у ердан жуда яхши таассурот билан чиқишгани, ўзлари билан хушмуомала, дўстона ва эътиборли муносабатда бўлишганини айтишди. Ревком шарият буюрганига қарши бормаслиги ва бу масалага аралашмаслигини айтганида, бек большевиклар ваъдани кўп беришади-ю, лекин ваъдаларининг устидан чиқишмайди, ана, улар завод, пахта молларини олиб қўйишяпти, нима, бунга шарият йўл берадими, деб муллаларга мурожаат қилди. Муллалар: йўқ, деб жавоб қайтаришди. Мен бекка жуда кўп моллар, от-аравалар, ем ва бошқа нарсалар тортиб олинган, бу олдин бўлган эди, бу ишни ҳукуматда ўтириб олган безори ва жинойтчи унсурлар қилишган, ундайлар энди ҳукуматдан бадарға қилинган, уларга қарши ўзимиз кураш олиб бораяпмиз, ноўрин тортиб олинган нарсаларни қайтариб бераяпмиз, баҳосини тўлаяпмиз, мусодара этилган, тортиб олинган нарсаларни қайтиб бериш ҳақида декрет бор, дедим. Шундан кейин бек большевикларнинг каттаси Ленин ҳибсга олингани, Иттифокдаги 12 давлат большевикларга қарши юриш қилаётгани, ўзлари бу ердан туриб уларга ёрдам беражагини баён қилди. Бек Наманганга озик-овқат олиб боришни тақиқлаш ҳақида буйруқ берганлиги, уч кун олдин хориждан шу ҳақда телеграф орқали топшириқ ва кўрсатма олгани, иттифокдаги бошқа давлатлар ҳам большевикларга ҳеч нарса бермасликка қарор қилишганини айтди. Мен Туркистонда барча кулфатлар биз бир-биримизни тушунмаётганлигимиз туфайли юз бермоқда, деб эътироз билдирдим. Бек менинг бу гапимга мужмал жавоб қайтарди. У: «Сизларнинг Николайларингиз ўлди - уларнинг фуқаролари қайси миллатга тегишлилигидан ва бошқа нарсалардан қатъий назар меросхўр бўлиб қолди. Николайдан кўп бойлик, қурол, аслаҳа-анжом, тўп ва ҳоказолар қолди. Биз бу ерда 95 фоиздан кўпроқмиз, бироқ ўзимизнинг бутун ҳақимизни сўраётганимиз йўқ, ана шу бойликнинг ярмини берсангиз ҳам майли, сизлар ўз қонунларингиз билан яшайверинг, биз эса шарият бўйича яшаймиз. Аммо сизларнинг қилаётган ишларингиз бутунлай бошқача. Ахир бир отанинг ўн ўғли бўлиб, улардан учови ақлли-ю қолганлари майиб-мажруҳ бўлса, меросхўрлик қондасига кўра, мерос уч ўғилга эмас, ўнига ҳам тенг бўлиниши керак-ку, большевиклар эса ҳаммасига эгалик қилишни исташяпти, ҳаммасини ўз қўлларига олишяпти. Мен ўрислар ва европаликларни ўлдираман, деб хаёлимгаям келтирмаганман, бундай ниятни хаёлимгаям келтирмоқчимасман. Уларнинг икки мингдан ортиғи қўл остимда хизмат

килади. Аскарларингизга қанча маош берасизлар? - деб сўради бек. Мен: аниқ билмайман-у, лекин минг атрофида бўлса керак, рўзгор тебратишга етади, дедим. Бек икки минг тўлашини айтди ва мендан қанча оласиз, деб сўради. Мен 1130 сўм, деб айтдим. Бек бунга бир ойдан кейин қоғоз пул билан эмас, тилла танга билан тўлаш имкониятига эга бўлиши, ҳеч нарсага муҳтож эмаслиги, муҳтожлик сезган тақдирда қўшни давлатлар истаган миқдорда етказиб беришини айтди. Агар мен сизларга, шўро ҳукуматида қўшилсам, сизлар менга қандай ҳуқуқ берасизлар, деди-да, давом этди: ахир мен сизларга ўтган қўрбошиларга ўхшаб большевикларнинг хизматкори бўлиш, уларнинг этигини артиш учун қўшилмайман-ку. Сизлар менга нимани ишталаётганиз эма равишда баён этинг. Мен ҳам ўз шартларимни эма равишда етказаман. Мен шартнома тузиш эмас, суҳбатлашиш учун юборилганимизни айтдим ва бекдан Наманганга ўз вакиллари юборишни, уларнинг ҳавфсизлиги учун кафилик берилишини айтдим. Бек одам бермаслиги ва юбормаслигини айтди. Бўлиб ўтган ҳамма гапларни ревкомга етказишимни сўради ва бизга қўшилган тақдирда қандай ҳуқуққа эга бўлиши ҳақида эма хабар кутишини билдирди. «Коммунистларингиз ва ёшларга айтиш, қуролли ёки қуролсиз бизга келиб қўшилсин, - деб давом этди Бек. - Уларни афу этамиз, борди-ю бунга унашмаса, оқибати ёмон бўлади. Мабодо шаҳарга борсак, уларни чавақлаб ташлаймиз». Мен: яхши, етказаман, дедим. Афғонистондан келган вакил тожикчалаб, бекка большевиклар билан мусулмонларнинг фойдасига битимга келишини сўради, бек бунга розилик бергандай бўлди.

Суҳбатдан сўнг Ҳожимат эшон бекдан бизни ўзи билан бирга олиб кетишга ижозат беришини сўради. Бек меҳмон бўлиб ётиб қолишга зўрлади, эшон бунга кўнмади. Бек ўн отар милтиқни олиб келиб менга кўрсатди. Бу турдаги қуролдан яқинда 25 мингтасини олишини, тўпи бўлмаса ҳам, 17 та пулемёти борлигини, яқинда тўплик ҳам бўлишини айтди. Эрталабгача қолинглар, қўлимиздаги қуролдан қандай отишимизни кўрсатамиз, деди у. Биз танишиб олдик, худо хоҳласа, тез-тез учрашиб туришга умид қиламиз, йигитларингиз бизга тегмаслиги учун ёрлик ёзиб берсангиз, деб илтимос этдик. Бек биронгангизга ҳам тегишмайди, деди. Сизлар эшоннинг ҳузурига келганда қўрбошилар менга хабар етказган ва қайтаётганларингизда ушлаш керакми, керак эмасми - сўрашган эди. Лекин буйруғимсиз сизларни ушламаслигини тайинлаганман. Бек бизга ўз муҳри билан эркин юриш ҳуқуқини берадиган ёрлик берди. Бек эрталаб Низомиддин Хўжаев илтимоси билан Скобелевга кетаётганлигини айтди. Бек билан хайрлашиб, эшонникига келдик, афғонистонлик вакил бекникида қолди. Эшонникига эрталаб соат бешда етиб келиб, саккизга қадар дам олдик, сўнг нонуштага ўтирдик. Эшон билан суҳбатдан у холис одам эканини англадим, бироқ бек 12 иттифокдош давлатга ишониб, уруш олиб бормоқчи. Эшон бекдан шаҳарга озиқ-овқат ўтказишга рухсат беришини илтимос қилди. Эшон қайсидир қишлоққа боришга отланаётган экан, мендан ҳибсга олишмайдими, деб сўради. Мен ҳеч ким сизга тегмайди, дедим. Эшон нонуштадан кейин хайрлашаётиб, менга зарбоф тўн кийдирди. Муллаларга эса минг сўмдан пул совға қилди.

Қайтишда дарёни кечиб ўтдик ва Янгиқўрғон орқали шанба куни шомда Наманганга етиб келдик»³⁷.

Кўриниб турибдики, мазкур ҳужжат «босмачилар»нинг уруш тарафдори эмаслигини кўрсатади. Улар юртда осойишталик ўрнатмоқчи. Оддий инсоний ҳуқуқлар тикланиши тарафдори. Ерли халққа ўтказилаётган зулм учун совет ҳукуматига ишонмаяпти. Айрим большевикларнинг хатти-ҳаракати ерли аҳолининг ғазабини кўзғамокда. Бу ҳол қуйида келтириладиган ҳужжатдан ҳам яққол кўриниб туради.

Фарғонадаги «босмачилар» кўмондони Шермат Туркистон республикаси раҳбарияти билан сулҳ юзасидан музокара олиб бориш масаласида ташаббус кўрсатади. Совет ҳукуматига қарши курашиб келаётган Шерматнинг бу ташаббуси Фарғона аҳли ҳақли талабининг натижаси эди. Республика раҳбарияти унинг таклифига мувофиқ Фарғонага келиб, Шермат билан очиқчасига музокара олиб боради. «Фарғонадаги вайронагарчилик, уруш етарли эмасми? Сиз нимани талаб этасиз?» деган саволга у бундай деб жавоб қайтарган: «Тўғри, биз Фарғонанинг тикланиши ва тинчлик қарор топиши тарафдоримиз. Аммо сизларнинг ҳукуматингиз ғоялари Туркистон жумҳурияти учун яроқсиздир ва маҳаллий аҳоли ҳаётига татбиқ қилиб бўлмайди». «Туркистон жумҳуриятида тинч ҳаёт қарор топиши учун, сизнинг фикрингизча, нималар қилиш керак?» деган саволга Шермат биринчи навбатда савдога йўл қўйиш, жойдан-жойга кўчиш эркинлиги, конфискация ва реквизицияларни тақиқлаш, шариат қонунлари асосида судни жорий этиш, вақф ерларни эгаларига қайтариб бериш», деб жавоб қилади¹.

Бу каби фикрлар юқори доираларда ҳам айтилган бўлса-да, большевиклар туфайли содир бўлаётган бундай хато ва нуқсонларни тугатишга жиддий киришилмади. Туркистон вакиллари раиси Ҳусайн Иброҳимовнинг 1919 йил 24 ноябрда В.И.Ленин ва Я.М.Свердлов номига ёзган хати ҳам натижасиз қолди. Бу хатда эса РКП(б) Туркистон мусулмон бюроси жуда қисқа муддатда 200.000 кишилиқ мусулмон қизил армияси ташкил этишни ўз олдига вазифа қилиб олгани, бунинг учун марказ зарур қурол-аслаҳа ҳамда иложи борица мусулмонлардан иборат командирлар билан таъминламоғи зарурлиги айтилган бўлиб, уни Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси ҳам маъқуллаган эди.

Шарқ халқлари коммунистик партияларининг II Бутунроссия съездига, РКП(б) Бутунроссия VII конференциясига ҳамда Бутунроссия советлари VII съездига борган Туркистон республикаси вакиллари П.Кобозев, Ҳ.Иброҳимов, Отарбоев, Бисеров, Ҳ.Ҳусанбоев, Б.Иванов, А.Мухитдинов 1919 йил 15 декабрда Москвада туриб, РКП(б) Марказий Қўмитасига, В.И.Ленинга ёзган баённомасида «Босмачилар - бу советлар VII съездига қадар Туркистон ҳукуматининг нотўғри миллий сиёсати натижаси ўларок шаклланган партизанлардир, деб баҳолаган эдилар.

³⁷ ГВАРФ, 110-фонд, 1-рийхат, 15-иш.

¹ «Шар= юлдузи», 1991 йил 3-сон, 187-188-бетлар.

Мазкур хатда Туркистонда миллий масалада йўл қўйилаётган қатор хатолар кўтарилган эди.

1919 йилнинг май-октябрь ойигача бўлган даврда Туркистон Коммунистик партиясининг III ва IV съездлари, мусулмон коммунистларининг I ва II конференциялари, советларнинг VII ва VIII съездлари ўтказилган. Шу съезд ва конференцияларда Туркистон республикасини тўғри йўлдан олиб бориш, меҳнаткаш оммани РКП(б) шиорлари остида бирлаштириш, шунингдек, Туркистонни ҳалокат ёқасига олиб бораётган унсурлардан халос этиб, низоларга барҳам бериш масалалари баҳс боиси бўлган. Лекин РКП(б) Марказий Қўмитасининг вакиллар мутаносиблиги ҳақидаги 12 июль санали радиogramмасидан кейин Туркистонда совет ҳокимияти белгилаб берган «тартиб ва қоидалар»ни ўзгартириш умуман мумкин эмаслиги аён бўлди.

Ҳолбуки, шу йилларда барча вилоят ва уездларда бўлиб ўтган анжуманлар, йиғилишларда рўй бераётган ҳақсизлик ва адолатсизликлар ҳақида очиқ айтилган. Бунинг 1921 йил 13 январда бўлиб ўтган Наманган шаҳар партиясизлар конференциясида сўзга чиққан Нуриддин Қориев маърузасидан ҳам кўриш мумкин. Нотик таъкидлашича, мусулмон меҳнаткашлари энг оддий ҳуқуқлардан ҳам маҳрум бўлганлар, турмушнинг қайси соҳасига кўз ташламайлик, ҳамма жойда икки хил ўлчов бўлган: бири европаликлар учун, бошқаси эса мусулмон аҳолиси учун. Ширкат ва озиқ-овқат идораларида озиқ-овқат аксар ҳолларда фақат европалик аҳолига берилган, мусулмонлар оммаси эса, тўқ европалик аҳолининг кўз ўнгида очлик азобини тартиб, ўлиб кетаверган. Мактаб, театр ва барча маданий муассасаларнинг аксарияти европалик аҳоли учун очилган ва ишлаб турган.

Мустамлакачилик сиёсатининг ана шундай манзараларини бошидан кечирган туб аҳолининг совет ҳокимиятидан норози бўлмаслиги мумкин эмас эди. Бундан фойдаланган бойлар ва мулкдорлар узок қишлоқларда ўз атрофларига совет ҳокимиятидан норози ва қолоқ оммани, айниқса, камбағалларни тўплаб олиб, миллий-озодлик байроғи остида «босмачи» тўдаларини ташкил этдилар. Улар аввалига майда, кейинчалик эса йирик гуруҳларга бирлашиб, совет ҳокимиятига қарши кураш бошлаб юбордилар.

«Босмачилик»ми ёки қаршилик кўрсатиши?

Совет тарихшунослигида «босмачилик ҳаракати»га қарши олиб борилган кураш тарихига, яъни ғолиб томон тарихига оид кўплаб адабиётлар, тарихий асарлар бор-у, аммо мағлуб томон – «босмачилик ҳаракати»нинг ўзи тўғрисида илмий тадқиқотлар, публицистик мақолалар саноклидир. Хорижий мамлакатларда эса бунинг акси: хорижий адабиётда «босмачилар» ҳақида хилма-хил асарлар яратилган. Шунинг учун ҳам, масалан, 1986 йилда Москвада нашр қилинган А.И.Зевелев, Ю.А.Поляков, Л.В.Шишкиналарнинг «Басмачество: правда истории и вўмўсел фальсификаторов» монографиясида асосан инглиз, француз, немис ва бошқа Европа тилларида чоп қилинган

адабиётлар таҳлил қилинган, холос. Хорижий Шарқ халқлари тилларида «босмачилик ҳаракати» бўйича эълон қилинган асарлар эса ҳанузгача совет историографиясида ўз ифодасини топган эмас. Ҳолбуки, Ўрта Осиёда 1917-1934 йилларда олиб борилган «босмачилик ҳаракати» тарихи фақат Ғарб эмас, балки Шарқ муаллифларининг тадқиқотлари ёки шу ҳаракат қатнашчиларининг хотиралари асосида ҳам ёзилиши лозим. Айниқса, замона зайли билан ватанни тарк этиб, ўзга юртларга кетиб қолган ватандошларимизнинг эсдаликлари чуқур ўрганилмоғи лозим.

Маълумки, 1926-1939 йилларда Туркияда Туркистоннинг сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётини ёритувчи «Янги Туркистон» журнали нашр қилинган. Бу журнал Бухоро Халқ Совет Республикаси Марказий ижроқўмининг собиқ раиси 1922 йилда Афғонистонга, 1923 йилда эса Туркияга ўтиб кетган, Бухородаги жаидчилик ҳаракатининг пешқадамларидан бири, 1909-1910 йилларда Истамбулда ўқиган Усмонхўжа Пўлатхўжаев томонидан ва шу кишининг муҳаррирлигида ташкил қилинган. Журнал саҳифаларида «босмачилик ҳаракати» тарихини ҳолисона баён этувчи кўпдан-кўп мақолалар ҳам босилган. Мустафо Чўқаев томонидан Францияда нашр қилинган «Ёш Туркистон» журнали ҳам тарихимизга, жумладан, «босмачилик ҳаракати» тарихига оид кўплаб материаллар бериб борган.

Бу мавзуни ҳар томонлама тадқиқ этишда «босмачилик ҳаракати»да қатнашган кучларнинг миқдори, аҳволи, имконияти, қудрати, кураш шакли ва услублари, ғалаба қозониш ва енгилиш сабаблари, ҳарбий стратегия ва тактикаси, таниқли кўрбошиларнинг таржимаи ҳоли, ижтимоий ва диний қарашларини гавдалантирувчи асарлар ҳанузгача яратилгани йўқ. Қолаверса кўрбошилар ва уларга раҳнамолик қилган дин арбобларининг халққа мурожаатномалари, совет ҳукумати вакиллари билан олиб борган музокараларига оид ҳужжат ва материалларни тарихчиларимиз умуман ўрганмай келдилар.

Мазкур ҳаракат тарихини ҳолисона ўрганиш ва янгича баҳолаш билан боғлиқ яна бир муҳим масала бор. У ҳам бўлса Москва ва Санкт-Петербургдаги махфий архивларда сақланаётган манбалар билан танишиш ва уларни ўрганишдир. Масалан РГАСПИ архивининг 61, 62 ва 122-фондларида РКП(б) Марказий Қўмитаси Туркистон бюроси, РКП(б) ва ВКП(б) Марказий Қўмиталарининг Ўрта Осиё бюроси, 122-фонди РКП(б) МК, РСФСР ХКС ва Бутунроссия Марказий Ижроия Қўмитасининг Туркистон иши билан шуғулланувчи комиссияси фаолиятига оид ҳужжатлар сақланган бўлиб, бу муассасалар 1919-1934 йилларда Тошкентда жойлашган ва фаолият олиб борган эди.

Россия Федерацияси Ҳарбий давлат архивининг 110, 149, 278, 238, 256, 125 ва 131-фондларида Туркистон fronti армиялари бошқармаси, Фарғона fronti бошқармаси, Фарғона қўшинлар группаси бошқармаси, Шарқий фронт Туркистон армияси бошқармаси, Фарғона fronti 3-нчи Андижон-Ўш жанговор группаси штаби, Закаспий fronti бошқармаси, Еттисув Шимолий фронт бошқармаси ва бошқа фронтларнинг архивлари сақланмоқда. Худди

шунингдек, ГАРФ архивида ҳам Ўрта Осиё тарихига оид бир қатор архив фондлари бор. Бу архивларда 1918-1924 йиллардаги Туркистон ва Бухоро ҳукуматларининг Москвадаги мухтор ваколатхоналари, шунингдек, Ўзбекистон ҳукуматининг СССР ҳукумати ҳузуридаги Мухтор ваколатхонаси фондлари мавжуд. Санкт-Петербургдаги архивларда эса Қўқон мухторияти ҳақидаги ҳужжатлар сақланмоқда. Бу архив фондларини чуқур ўрганмасдан туриб Ўзбекистоннинг 1917-1930 йиллардаги тарихини, хусусан, «босмачилик ҳаракати»нинг ҳаққоний тарихини яратиш маҳолдир.

Бундан ташқари, ўша давр вақтли матбуотининг катта бир қисми Москва, Санкт-Петербург кутубхоналарида, ихтисослаштирилган омборларда сақланмоқда. Масалан, Туркистонда нашр этилган шундай газета ва журналлар борки (масалан, «Туркестанский голос», «Туркестанское слово», «Туркестанские ведомости», «Хит народа», «Голос Самарканда», «Голос Семиречья», «Знамя свободъ», «Бухоро ахбороти», «Известия» (Андижон), «Известия» (Бухоро), «Известия» (Қўқон), «Известия» (Самарқанд), «Известия» (Наманган), «Известия» (Фарғона), «Инқилоб куёши», «Меҳнаткашлар товуши», «Наша газета» каби), уларни Тошкентдаги кутубхоналардан топа олмаймиз. Уларнинг талайгина қисми Москвадаги собиқ Ленин номидаги давлат кутубхонасининг Химки шаҳридаги филиалида, собиқ Россия Фанлар академияси Ижтимоий фанлар илмий ахборот институти кутубхонасида сақланмоқда.

Ўзбекистон Миллий хавфсизлик хизмати архивида ҳам «босмачилик ҳаракати»га оид материаллар борки, уларни ҳам атрофлича ўрганиш бу ҳаракат тарихини ҳаққоний яратиш ишига ёрдам бериши шубҳасиздир. Фикримиз исботи учун қуйида «босмачилик ҳаракати»га бошчилик қилган кишилардан бири Носирхон тўра Саидкамолхон Тўраев ҳақидаги маълумотни келтирамиз.

Носирхон тўра наманганлик мударриснинг ўғли бўлиб, отасининг мадрасасида таҳсил кўради. Бухорода ўқийди. Сўнгра Наманганда бош мударрис сифатида бутун Фарғона водийсида катта шуҳрат қозонади. Чоризм салтанати ағдарилгандан сўнг у ижтимоий фаолият билан шуғулланиб, Наманган шаҳар думасига сайланади. 1917 йил 26-29 ноябрда Қўқон шаҳрида бўлиб ўтган Ўлка мусулмонларининг IV курултойида қатнашади ва Туркистон Мухторият ҳукумати таркибига аъзо бўлиб киради ҳамда халқ маорифи вазири этиб тайинланади. Мухторият қонга белангач, Носирхон тўра таъқибдан қочиб, яшириниб яшайди. Аммо бир йил ўтгач, очиқ фаолиятга ўтади ва 1923 йилга қадар Наманганда «Маҳкамаи шаръия» диний бошқармасига раислик қилади.

ОГПУ ҳужжатларида ёзилишича, Носирхон тўра диний соҳада фаоллик кўрсатиш билан бирга «Миллий иттиҳод» ташкилотининг Наманган бўлимига аъзо бўлади ва бу ташкилотнинг Косон шаҳридаги тармоғини ташкил қилади. 1924 йилда Косондаги батраklar уюшмаси бойларга қарши кураш бошлаб юборганида унинг ташкилотчилиги билан деҳқонларнинг оммавий чиқишлари юз беради. 1925 йили Носирхон тўра советларга қарши фаолияти учун ОГПУ қарори билан ҳибсга олинади ва Ўрта Осиёдан чиқариб

юборилади. У Оренбургда яшар экан, татар руҳонийлари билан яқин алоқада бўлади. У ўзининг кўрган-билганларини «Оренбург мактублари» эсдалигида баён этади. 1928 йил охирида сургундан қайтиб келиб, Ўзбекистон, Қирғизистон ва Қозоғистон шаҳарларида бўлади.

20-йиллар охири-30-йиллар бошларида Ўзбекистонда зулм, ҳақсизлик, адолатсизликка қарши «босмачилик ҳаракати»нинг янги тўлқини бошланади. «Босмачилик»ка қарши кураш баҳонасида кўплаб бегуноҳ кишилар жисмонан йўқ қилинади. Шундайлардан бири Носирхон тўра ҳам большевиклар томонидан отиб ташланади.

Фитрат 1937 йил 25 октябрда бўлиб ўтган тергов жараёнидан кейин бундай баённомани имзолашга мажбур бўлган: «Бизнинг ташкилотимиз «босмачилик ҳаракати»га катта аҳамият берган ва унга совет ҳокимиятига қарши фаол кураш олиб боровчи қурол сифатида кўпдан-кўп умид боғлаган эди. Биз «босмачилик»ка бўлғуси буржуа миллий давлати миллий армиясининг туғилиши, деб қараганмиз. Шунинг учун ҳам Мўмин Аминов, Ота Хўжаев (Отахўжа Пўлатхўжаев - *муаллиф.*), Усмонхўжаевнинг фаол иштирокида Файзулла Хўжаев «босмачилик ҳаракати»га бевосита раҳбарлик қилиш билан машғул бўлди. Қулоқ-миллатчилик ишлари остида ташкил қилинган «босмачилик ҳаракати»ни РСФСР ҳукумати олдидаги совет ҳокимияти принципларига қарши қаратилган халқ ҳаракати, деб билганмиз».

Ўйлаймизки, Фитрат терговчи томонидан ёзилган ва сохта фактларга асосланган бу баённомани жисмоний тазйиқ остида тасдиқлаган бўлса-да, унда «миллий иттиҳод»чиларнинг «босмачилик ҳаракати»дан кузатган мақсади умуман тўғри ифодаланган.

«Миллий иттиҳод»нинг истиқлолга эришиш мақсадида бошлаган фаолияти шунга олиб келдики, 1920-1924 йилларда Мулла Қаҳҳор, Жўра Амин, Мурод Мешкоп, Митан Полвон ва бошқа кўрбошилар раҳбарлигидаги совет давлатига қаршилиқ кўрсатиш ҳаракати бутун Зарафшон водийсини камраб олди. Фарғона водийсида ҳам аҳвол шундай эди. Бу ҳаракат иштирокчилари хорижий давлатлар билан ҳам алоқа ўрнатдилар.

Совет даврида «босмачилик ҳаракати» номини олган, иштирокчилари эса «аксилинқилобчилар» ва «халқ душманлари» деб қораланиб келинган қаршилиқ кўрсатиш ҳаракати ана шу тарзда большевикларнинг Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистондаги мустамлакачилик сиёсатига қарши бошланди. Шунинг учун ҳам бу ҳаракат мустақиллик даври тарихчилари томонидан қаршилиқ кўрсатиш ҳаракати сифатида талқин этилиб келмоқдаки, бу мутлақо тўғридир.

Тарихий ҳужжатлардан шу нарса маълумки, 1909 йилда Туркистонда 7 миллион аҳоли яшаган. Шундан 2,5 миллиони ўзбеклар, 2,4 миллиони қозоқ-қирғизлар, 1,3 миллиони тожиклар, 0,6 миллионини эса руслар ташкил этган. 1920 йилги аҳоли рўйхатига кўра, Туркистон республикасида 5 миллион 250 минг аҳоли яшаган. Демак, 11 йил ичида Туркистон аҳолиси 1,5 миллион кишига камайиб кетган. Ҳолбуки, аҳолининг табиий ўсиши чор ҳокимиятининг бошқа ўлкаларига қараганда Туркистонда юқори бўлган. Қолаверса, шу давр ичида Ички Россиядан кўплаб кишилар Туркистонга

кўчириб келтирилган. Шундай экан, нега бунчалик аҳоли камайиб кетган? Бунинг асосий сабаби 1916 йилги миллий- озодлик ҳаракати ва инқилобнинг дастлабки йилларида кўплаб кишиларнинг қирилиб кетишидир. Статистик маълумотларга қараганда, фақат фуқаролар уруши оқибатида чор салтанатида 1921 йилга қадар 800 мингдан зиёд киши ҳалок бўлган, шундан 200 мингдан зиёди Туркистонга тўғри келади. Қарийб 140 миллион аҳолилик мамлакатда уруш йилларида 800 минг киши ҳалок бўлган бўлса, 7 миллионлик аҳолига эга бўлган Туркистонда 200 мингдан ортиқ киши маҳв этилган. Демак, бошқа ўлкаларга қараганда Туркистонда кўпроқ қон тўкилган. Аниқ бўлмаган маълумотларга кўра, дашноқлар бандаси томонидан 1918 йил ва 1919 йилнинг биринчи чорагида Марғилонда 7 минг, Андижонда 6 минг, Наманганда 2 минг, Бозорқўрғон билан Қўқон ўртасидаги қишлоқларда 4,5 мингга яқин аҳоли ўлдирилган, азобланган. Халқнинг бу сингари даҳшатлар билан ортиқ мураса қилиши мумкин эмас эди.

Қаршилик кўрсатиш ҳаракати тарихидек кенг қамровли масалани ҳар томонлама ёритиш учун шу ҳаракатнинг юзага келишига асосий сабаб бўлган Туркистон мухториятининг зўравонлик йўли билан тугатилиши ва дашноқларнинг совет ҳокимияти номидан иш кўриб, Фарғона халқига нисбатан қилган ёвузликлари ҳақидаги ҳақиқатни аниқлаш ва юзага чиқариш муҳим аҳамиятга эга.

Дашноқларнинг Фарғона водийсидаги ёвузликлари ўз даврида Туркистон ҳукуматининг айрим миллий раҳбарлари томонидан кескин фош этилган, уларнинг айримлари ўша танқидлари ҳам сабаб бўлиб 30-йилларда қатағон қилинган.

Дашноқларнинг Андижон уездида олиб борган босқинчилик ҳаракатига жавобан бошланган қаршилик кўрсатиш ҳаракати тўғрисида Турор Рисқулов бундай ёзган эди: «Босмачилар (яъни қаршилик кўрсатиш ҳаракати қатнашчилари – муҳ.) Андижон шаҳрида бирмунча муваффақиятга эришдилар, натижада 70 та милтиқ, бир неча минг ўққа эга бўлишди. Дашноқлардан иборат ҳарбий қалъа бу воқеада бутун айбни эски шаҳарликлар бўйнига юклади. Шу муносабат билан бўлинма митинги чақирилиб, Эски шаҳарни тинтиб чиқиш учун қарор қабул қилинди. Тинтув бир ҳафта давом этди. Ўғирлик, қотиллик, зўрлаш ҳодисалари содир бўлди. Тинтувдан сўнг эскишаҳарликларнинг кўпчилиги босмачиларга қўшилиб кетди.

Оқибат шу бўлдики, бир неча кундан кейин 170 кишидан иборат дашноқлар отряди босмачилар томонидан қуршаб олинди ва битта қолдирмай чопиб ташланди. Шундан сўнг аҳолини босмачиларга ён босишда айблаш бошланди. 170 кишининг ўрнига шаҳар қўмитаси раиси Салаев³⁸ бошчилигида 250 кишидан иборат отряд тузилди ва Қўқонқишлоққа хужум қилиниб, биронта уй қолдирмай ёқиб юборилди.

³⁸ Аркадий Прокофьевич Салаев – Андижон уезд-шаҳар советининг раиси.

Қочиб кетган қишлоқ аҳолисини 20 чақиримгача қувлаб боришди ва бирма-бир қиличдан ўтказишди. Бошқа бир отряд босмачиларга Сузоқ қишлоғи атрофида дуч келди: босмачилар қишлоққа кириб яшириндилар. Сузоқ қуршаб олинди ва аёвсиз ўққа тутилди. Қишлоқдан қочиб, дарё бўйига яширинган аҳолига қарата ўт очилди ва бирор-бир тирик жон қолдирмай, кириб ташланди. Бир ойлар чамаси кўмилган мурдаларни итлар ғажиб ётишди.

Бозорқўрғонга борган Коновалов бошчилигидаги учинчи отряд эса, иложи борица ўз ҳаракатини сир тутишга интилди ва тахмин қилганларидек, босмачиларга дуч келгач, кутилмаганда ғойиб бўлдилар. Коновалов Бозорқўрғонда кетар экан, кўшни Никольское қишлоғи (ҳозирги Бозорқўрғон билан Ленинский ўртасида жойлашган қишлоқ - *муаллиф*.) даги русларга Бозорқўрғонни босмачилардан тозалашни топширди ва бу қишлоқни Никольскоедаги рус «қулоқ»лари уч ҳафта давомида обдон «тозалашди». Аввалига, шунчаки талон-торож қилишди, сўнг ҳеч нимани сўраб-суриштирмай, эркакларни босмачиларни қўллаб-қувватлагани, болаларни эса, бир неча йилдан сўнг босмачи бўлиб етишиши мумкинлиги учун отиб ташладилар. Ниҳоят, улар аҳолига ўлганларни кўмиш учун рухсат беришди. Халқ мурдаларни олиб, диний урф-одатларни бажо келтираётганида, «қулоқ»лар такрор ҳужум қилиб, намоз ўқиётганларнинг ҳаммасини ер тишлатди... Дашноқ ва қулоқларнинг бу хил ҳаракатлари (бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин) босмачилар сафининг яна ҳам кенгайишига сабаб бўлди»³⁹.

Қаршилиқ кўрсатиш ҳаракатида иштирок этган барча кишиларни, айниқса, қўрбошиларларни миллий-озодлик курашчилари сифатида талқин этиб бўлмайди. Уларнинг ўз сафларини мустаҳкамлаш, қурол-яроғ сотиб олиш ва озиқ-овқат билан таъминланиш учун қишлоқ аҳолисига озор келтирганликлари, иродаларига бўйсунмаган кишиларни отиб ташлаганлари, хотин-қизларни эса зўрлаганларини эътибордан соқит қилиш ҳам мутлақо тўғри эмас. Масалан, Қозоқ қўрбоши Андижон шаҳридаги Уйлик даҳасининг элликбошиси Тўхтасинга қуйидаги талаб билан мурожаат этган: «Жаноби Исроилбек Ғозий амрига мувофиқ бой синфига мансуб аҳолидан тезлик билан 300 минг сўм тўплаб, уни мусулмон аскарлари фойдасига келтиришингизни талаб этаман. Пулни келтириш пайсалга солинадиган бўлса, қатъий жазоланасиз».

Шу даҳа оқсоқоли Мухтор охунга келган хатлардан бирида бундай дейилган: «Шошилич тарзда ўзига тинч бойлардан исломнинг жасур лашкарларига ёрдам ва хайрия учун марказий банк ҳисобидан бир миллион сўм пул йиғиб топширишингизни буюраман...

Ислом қўшинлари бош қўмондони Шерматбек Ғозий».

Жалабек қишлоғи аминига Умрзоқ қўрбоши эса мана бу хатни йўллаган: «Шерматбек Ғозий фармонида кўра, сиз 3 кун муддат ичида қўшинлар учун 100 минг сўм тайёрлаб қўйинг. Айтилган фурсатда

³⁹ Рнс=улов Т. Кырсатилган адабиёт... стр. 113-116.

бажармасангиз, аёвсиз жазоланасиз. Пулни бой ва камбағаллардан мутаносиб тарзда йиғинг»⁴⁰.

Пойтуғ ҳоками Асқар Алидан Чўнг Бағиш оқсоқолига 1921 йил 23 мартда келган хатда эса бундай сўзлар айтилган: «Ушбу билан барча элликбошиларга маълум қиламан ҳамда буюраманки, мусулмон кўшинларининг бош кўмондони баҳодир Шерматбекнинг амрига мувофиқ Мулла Абдукарим Мулла Муҳаммад Назар Охунов халқ қозиси этиб тайинланди. Шундан эътиборан у барча ишларни шариат асосида кўра бошлайди. Васиқа, никоҳ, мулк ва бошқа масалаларнинг ҳаммаси шариат асосида кўрилади. Бу ҳақда бутун аҳолини хабардор қиламанки, бундан кейин ҳамма халқ қозисига мурожаат этсин»⁴¹.

Бундай ҳужжатлар шундан далолат берадики, агар қаршилик кўрсатиш ҳаракати ғалаба қозонган тақдирда ҳам Ўзбекистонда замонавий дунёвий давлат эмас, балки диний қадриятлар устуворлик қилган давлат тузуми барпо этилган бўларди. Шунга қарамай, айтиш жоизки, большевизмга, совет давлатининг мустамлакачилик сиёсатига қарши кураша оладиган бошқа бирор куч бўлмагани учун бу тарихий вазифани қаршилик кўрсатиш ҳаракати раҳбарлари ўз зиммаларига олдилар.

Партия, совет ва ҳарбий ташкилотларнинг жойлардаги фаолиятларида ўта сўллик ва зўравонликка йўл қўйганликлари ҳам қаршилик кўрсатиш ҳаракатининг авж олишига сабаб бўлди. Шу нуқтаи назардан Туркистон Халқ Комиссарлари Совети ва Фарғонада «босмачилик»ка қарши кураш бўйича тузилган «учлик»нинг раиси Қ.С.Отабоевнинг 1922 йил 25 февралда Андижон уезди масъул ходимлари билан ўтказган кенгашдаги каттагина нутқи эътиборга сазовор. У кенгашда «босмачилик»ни ҳарбий куч билан тугатиб бўлмаслигига иқдор бўлиб, тўрт йиллик кураш давомида Фарғонанинг маҳаллий шароити, турмуш тарзи, умумий ҳолати ҳисобга олинмагани, шунинг учун ҳам бу ҳаракатнинг миллий тус олганини айтиб, бундай дейди: «Босмачилар ўзларини дин ҳимоячилари ва русларнинг душмани деб эълон этдиларки, бу билан улар маҳаллий туб аҳолининг ҳурматини қозонмоқчи бўлдилар. Большевизм билан кураш олиб боришни босмачиларга оқ гвардиячилар ўргатди. Босмачилик...вақт ўтиши билан ўз жараёнида диний ва миллий тус ола бошлади»⁴².

Мазкур йиғилишда Ёкубжон Исакулов сўз олиб, бундай дейди: «Ҳарбий кўмондонликда жойлашиб олган шахсларнинг маҳаллий аҳоли турмуши ва психологияси билан таниш бўлмаслиги туфайли ҳозирги вақтгача босмачиликни тугатиш имкони бўлмапти. Жазо органлари бошида европалик ўртоқлар жойлашиб олганларки, улар ҳам маҳаллий аҳоли психологияси билан таниш бўлмасдан, қандайдир ярамаснинг ёлғон чақуви бўйича масъул мусулмон ходимларни судга бердилар ва ҳатто отиб ҳам

⁴⁰ Андижон вилояти давлат архиви, 90-фонд, 1-рийхат, 86-иш, 240-290-бетлар.

⁴¹ Ёша архив, 90-фонд, 1-рийхат, 77-иш, 229-бет.

⁴² Ёша манба .

ташладилар, бу эса босмачиликни тугатиш масаласида мусулмон ходимларнинг совиб кетишга сабаб бўлди»⁴³.

1922 йил 12 майда Туркистон Компартияси Марказқўмининг V пленуми «Босмачилик билан курашиш ва ТКПнинг Туркистондаги навбатдаги вазифалари» масаласини муҳокама қилди. Пленум ишида РКП(б) МҚ Туркистон бюроси аъзоси С. М. Гусев, РКП(б) МҚ аъзоси Г.К.Орджоникидзе қатнашдилар. Марказқўм котиби Н.Тўрақуловнинг маърузаси бўйича муҳокамада Қ.С.Отабоев, Врачев, Хидиралиев, Бурнашев, Казарин, Миржамолов, Султон Хўжаев, С.И.Гусев, Юдовкин, Соловьев, Г.К.Орджоникидзе сўзга чиқдилар. Қ.С.Отабоев ўз нуткида Фарғонадаги аҳвол сабабларини билмагунча бу масалани ҳал этиб бўлмаслигини таъкидлаб, бундай деди: «Фарғонада рўй берган воқеа босмачилик эмас, балки халқ қўзғолонидир. Босмачилик ундан олдин бўлган. Вазиятни ҳисобга олишдаги укувсизлигимиз туфайли дастлабки йилларда «Йўқолсин бойлар, дин шарият! Яшасин совет ҳокимияти!» каби шиорлар остида совет ҳокимияти ўрнатилди...»

Қ.С.Отабоев кимга қарши кураш олиб борилган бўлса, халқ оммаси шу «жабрдийдалар»га хайрихоҳ бўлганлиги ҳақида сўзлаб, шундай деди: «Ҳожимат эшон (собик авлиё) аҳоли ҳурматини қозониб, узоқ вақт давомида босмачиликни бошқаради. Бу ерда иқтисодий сабаблар бор эди: майда кустар корхоналарнинг миллийлаштирилиши, пахта заводларининг ёпиб қўйилиши натижасида бир гуруҳ ишчилар босмачилик кучоғига ташландилар. Биз ўртоқ Ленинга суиқасд қилиниши муносабати билан бойларни суиқасдликда айблаб, қамоқхоналарга ташладик. Биз аҳолининг барча нуфузли қатламларини қувиб юбордик ва босмачилик советларга қарши ҳаракат тусини олди, бутун аҳоли томонидан қўллаб-қувватланди, диний урф-одатларни ва миллатни большевиклардан ҳимоя қилишга отланди. Босмачилик билан кураш бошланган эди, аммо бу кураш уни тугата олмади. Бу ҳам босмачиликнинг ривожига янги сабаб бўлиб хизмат қилди».

Кўрамизки, советлар «босмачилар»га қарши курашиш жараёнида тинч аҳолига ҳам беқиёс даражада катта жабр-зулмлар келтирди ва шунинг натижасида улар қаршилик кўрсатиш ҳаракатига кўпроқ ёрдам бердилар.

Мазкур ҳаракатнинг узоқ йиллар мобайнида давом этишининг сабабларидан яна бири совет жазо муассасаларининг фаолияти билан боғлиқ. Улар, миллий таркибига кўра, руслардан иборат бўлиб, туб аҳолининг истак-хоҳиши билан мутлақо ҳисоблашмас эдилар. Улар аҳолини бекордан-бекорга отиб, қамоқхоналарда қийнаб, ушлаб турардилар. Шунинг учун ҳам Қ.С.Отабоев ўз нуткида Туркистонда «босмачилик» маҳаллий аҳолининг ўз кучи билангина тугатилиши мумкинлигини, ЧК органларидаги Иванов, Петров каби ходимларнинг маҳаллий халққа ёт кишилар бўлганлиги сабабли уларнинг бу ҳаракатга қарши танлаган кураш усул ва услублари самара бермаслигини, «босмачилик»га қарши курашиш учун жазо органларини,

⁴³ Ыша манба .

харбий инқилобий кенгашларни, совет-партия муассасаларини маҳаллий ходимлар билан тўлдириш ва бу ишни уларга топшириш зарурлигини айтади.

И.Хидиралиев ўз нутқида Қ.С.Отабоевни қўллаб-қувватлаб, шундай деганди: «Ўртоқ Отабоев ўзининг қисқа маърузасида Фарғонада юз бераётган даҳшатларнинг юздан биринигина келтирди. Фарғонадаги ҳозирги аҳвол бизнинг хатоларимиз натижасидир. Авваллари пахта ва гуручнинг базаси ҳисобланган бир қатор йирик қишлоқлар эндиликда қаҳатчиликни бошидан кечирмоқда. Шунинг учун ҳам очликни кечирмоқдаларки, 20-йилда босмачилар жойлашган жойлардан қизил аскарларнинг овқатланиши учун озиқ-овқатларни олиб чиқиб кетиш методи қўлланган. (Шунинг учун ҳозир у ерда қаҳатчилик ҳукм суриб, ҳатто экиш учун ҳатто уруғ ҳам етишмаяпти.) Натижада биз аҳолини очликка дучор қилдик. Сўнгра шариатни ҳақорат қилиш масаласидаги номаъқулчиликларни ҳам таъкидлаш зарур, мадрасалар казармаларга айлантирилди. Босмачилар билан курашда ҳалок бўлганлар диний расмларсиз дафн қилинмоқда. Буларнинг ҳаммаси маҳаллий аҳолини ғазабга келтирмоқда. Булар маҳаллий аҳолининг нафратини уйғотмоқда, деб айтган ходимлар миллатчиликда айбланмоқдалар ва таъқиб этилмоқда. Шу боис улар совет ҳокимиятидан босмачилар томонига ўтиб кетмоқдалар...

Босмачилар билан курашиш учун тузилган маҳаллий полклар тарқатилиб юборилмоқда. Ҳаттоки ўртоқ Зиновьев босмачилар билан курашиш учун «бегона»ларга, яъни маҳаллий аҳолига биронта ҳам милтиқ бермаслигини эълон қилди... Петерс отряди тинч аҳолидан 130 кишини қилич билан чопиб ташлади, худди шундай фожиа Андижон уездида ҳам содир бўлди. Босмачилар кетганидан сўнг тинч аҳолидан 45 киши сўйиб ташланди. Петерс отряди шундай хатти-ҳаракатлари билан шуғулланаётган бир пайтда, ўртоқ Эйхманс фармонига кўра, сиёсий бўлимда маҳаллий масъул ходимлар устидан тергов ишлари олиб борилмоқда. Бундан Тошкент ҳам, марказ ҳам хабардор. Эндиликда сиёсий ён беришлар билан ўша вақтда қилинган хатоларимиз жазосини тортаяпмиз»¹.

Врачев Бухорода авж олган босмачилик ҳақида тўхталиб, бу ерда ҳаракат маълум маънода халқ қўзғолони, исёни характериға эға бўлаётганини қайд этиб, «босмачилик»нинг Самарқанд, Закаспий, Сирдарё вилоятларида ҳам ривожланиб бораётганини асослаб беради ва шундай оғир вазиятда Фарғонада хато сиёсат олиб борилаётганини танқид қилади.

Қаршилик кўрсатиш ҳаракатида минтақалар, миллий районларнинг ўзиги хослиги билан боғлиқ фарқлар, хусусиятлар ҳам бўлган. Масалан, Туркменистондаги Жунаидхон бошчилигидаги қаршилик кўрсатиш ҳаракати билан Тожикистондаги Иброҳимбек раҳбарлигидаги ҳаракатда, Фарғона водийсидаги Мадаминбек бошлиқ қаршилик кўрсатиш ҳаракати билан водийнинг қирғиз аҳолиси яшаган Муҳиддин, Жонибек қози каби кўрбошилар бошлиқ ҳаракатда талайгина миллий ва маҳаллий хусусиятлар бўлганки, буларни эътибордан четга қолдирмаслик керак. Шу билан бир қаторда босмачилик ҳаракатида қайси минтақада бўлишидан қатъи назар

¹ Шамсутдинов Рустам. Жасоратларга тыла шаёт сочиби (Ырта Осиёнинг Тани=ли сиёсий, жамоат арбоби Иномжон Хидиралиевнинг шаёт йыли ша=ида). Андижон, 1991, 40-41-бетлар.

кўпдан-кўп умумийликлар бўлган ҳамда курашувчи гуруҳлар бир-бирлари билан ўзаро қўшилиб кетганки, шунинг учун ҳам мазкур ҳаракатни атрофлича ўрганмай туриб унга тўғри баҳо бериб бўлмайди.

Ўйлаймизки, қаршилик кўрсатиш ҳаракати ҳақидаги янги далиллар, ҳужжатлар, материаллар, фикр ва мулоҳазалар қанчалик кўп бўлса, тарихимизнинг бу ғоят мураккаб даврини тўғри талқин ва таҳлил қилиш имконияти ҳам шунчалик кўп бўлади.

«Босмачилар» ким бўлган?

Президент И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясида сўзлаган маърузасида мамлакатимиз тарихини яратишдаги долзарб муаммолар устида тўхталиб, жумладан, бундай деган эди: «Она юртимиз Туркистонга ёв бостириб келганда ҳам, инқилоб даврида ҳам, «босмачи» деган уйдирмалар чиққан пайтда ҳам, сўнгги йиллар давомида «ўзбек иши», «пахта иши» деган маломат ва бўҳтонлар авж олган, «десантчилар» келиб хонадонларимизни хонавайрон қилган вақтларда ҳам, Фарғона фожеаси туфайли халқимиз бошига ёғилган бало-офатларнинг барчасининг сабаби ва илдизини юртимизда адолат мезони бузилганидан кўриш керак. Ўйлайманки, шу кўз билан тарихимизнинг аламли саҳифаларига тўғри баҳо-изоҳ берсак, кўп нарсани жой-жойига қўйишимиз мумкин. Шундай вазифани авваламбор олимларимиз, тарихчиларимиз, адабиётчиларимиз, эл-юртимизнинг ҳақиқий ватанпарварлари ўз зиммасига олишлари даркор»⁴⁴.

Биз, тарихчилар, «босмачи», «босмачилик» деган сўзлар ўйлаб тўқилган 1917-1934 йилларни тарихимизнинг аламли саҳифаларидан бири сифатида тадқиқ ва таҳлил қилиш, ҳолисона баҳолашни долзарб вазифалардан бири, деб ҳисоблаймиз. Бу мавзу қарийб олтмиш йилдирки, нафақат ўзбек ва рус олимлари, балки хорижий тарихшунослар эътиборини ҳам ўзига жалб этиб келади. Аммо 75 йиллик совет тарихшунослигида мазкур масала, юқорида қайд этиб ўтилганидек, сохталаштирилиб, бузиб келинди.

Мустақиллик туфайли, тарихимизнинг бошқа даврлари каби, қаршилик кўрсатиш ҳаракати ҳам тамомила янгича нуқтаи назардан туриб ўрганилмоқда. Мазкур мавзуда бир қатор тадқиқотлар олиб борилиб, докторлик ва номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинди, бир қатор рисола ва мақолалар эълон қилинди. Айниқса, тарих фанлари доктори Қаҳрамон Ражабов шу соҳада ибратли ишларни амалга оширди.

Миллий-озодлик ҳаракати истиқлол кураши юз берган Ер куррасининг бирон минтақасида: на Африкада, на Осиёда, на Европада Туркистонда бўлганидек ғоят катта, улкан қурбонлар эвазига бўлмаган. Далилларга мурожаат этамиз.

⁴⁴ «Ўзбекистон овози», 1991 йил 15 сентябрь.

Совет тарихшунослигида Туркистондаги «гражданлар уруши» даврида ҳар икки томондан 200 минг киши, жумладан, 50 минг коммунист қурбон бўлгани айтилган. Фарғона fronti ҳарбий кенгаши аъзоси Березин «босмачилар»дан 250 минг киши ўлдирилганини фахр билан айтган⁴⁵. Таниқли давлат арбоби И.Хидиралиев ҳам Фарғона водийсида бир неча ўн минглаб кишиларнинг ўлдирилганини ачиниш ҳисси билан қайд этган⁴⁶. Доктор Боймирза Ҳайит туркистонликлардан 700 минг киши, қизил аскар ва зобитлардан эса 68 минг киши ҳалок бўлган, деб ёзади⁴⁷.

1917-1923 йилларда фақат Фарғона водийсида очликдан 1 миллиондан ортиқ одам ўлган. Қаҳрамон Ражабов водийда 1918 - 1924 йилларда 500 минг киши қизил аскарлар томонидан қирилган, 1 миллион киши очликдан ўлган, 1915 йили минтақада 2,2 миллион киши яшаган бўлса, 1924 йил охирига келиб, 500 минг киши қолган, яъни 10 йил ичида 1 миллион 700 минг киши ҳалок бўлган, деган хулосага келган⁴⁸. Шаҳобиддин Яссавий эса 1920-1935 йиллар мобайнида Туркистондан тахминан 2 миллиондан ортиқ киши хорижга кетган⁴⁹, деб ёзади.

Боймирза Ҳайитнинг ҳисоблашича, Ўрта Осиёда 1917-1934 йилларда олиб борилган қаршилик кўрсатиш ҳаракатида турли миллат вакилларида 2 миллионга яқин одам жон фидо қилган, 1 миллион 900 мингдан ортиқ киши хорижга кетган, 1930-1939 йилларда камида 1 миллион 700 минг киши «босмачи»ларга қўшилган ёки уларга ёрдам берган ёки улар ҳақида маълумот бермаганликда айбланиб, Сибирга ва бошқа жойларга сургун қилинган. Ҳаммаси бўлиб 5 миллион 600 минг киши қурбон бўлган⁵⁰. Бу ҳисобга чор Россияси босқинига қарши Ўрта Осиё халқлари 1853 йилдан 1917 йилга қадар олиб борган миллий- озошлик кураши давомида берилган кўпдан-кўп қурбонлар кирмайди. Агар уларни ҳам жамлаб, 130 йил давомида қурбон бўлган кишилар ҳисобланса, чиндан ҳам, ер юзида юз берган миллий-озошлик курашлари тарихида Ўрта Осиёдаги каби кўп қурбонларнинг бўлмагани маълум бўлади. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиёдаги қаршилик кўрсатиш ҳаракати тарихини чуқур ўрганиш ва шу мавзуга бағишланган кўп жилдли нашрларни амалга ошириш айтилиши мумкин.

«Босмачи» деган ҳақоратли сўз қандай юзага келган?

1918-1919 йилларга оид совет ва партия муассасалари ҳамда ҳарбий ташкилотларнинг ҳужжатларида «таловчилар», «душманлар» деган сўзлар учрашига қарамай, «босмачилар», «босмачилик» деган сўзлар кўзга ташланмайди. 1918-1920 йилларда бўлиб ўтган Туркистон компартияси ва советларининг съездлари, шунингдек, пленумлар, сессиялар,

⁴⁵ Березин Н. Басмачество в Бухаре. Военный работник Туркестана. 1922, № 7.

⁴⁶ Шамсутдинов Рустамбек. Жасоратга тыла шаёт соҳиб. (Ўрта Осиёлик миллий арбоб Иномжон Хидиралиевнинг шаёти ва фаолияти). Андижон, 1991.

⁴⁷ Боймирза Ҳайит. «Босмачилик» Туркистон миллий мужодала тарихи (1917-1934). Туркия Диёнат ва-фи нашрлари. Ан=ара, 1997.

⁴⁸ Ражабов +. Фарғона водийсидаги исти=лоқчилик ҳаракати: моҳияти ва асосий ривожланиш бос=ичлари. (1918-1924 йиллар). Т.Ф.Н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация, 1994, 30-35-бетлар.

⁴⁹ Шаҳобиддин Яссавий. Туркистоннинг аччи= ша=и=атлари. Истанбул, 1984.

⁵⁰ Боймирза Ҳайит. «Босмачилик». Туркистонда 1917-1934 йиллардаги миллий кураш. (немис тилида). Кёльн, 1992.

конференциялар ҳужжатларида ҳам «босмачилик» ибораси учрамайди. Ҳатто «босмачилик ҳаракати» ва шу ҳаракат билан боғлиқ ҳужжатларда ҳам бундай ифодани кўрмаймиз. Шубҳасиз, миллий-озодлик йўлида кураш олиб борганлар ўзларини «босмачилар» деб атамаганлар. «Босмачи» сўзи биринчи бўлиб большевиклар томонидан Москвада нашр этилган «Жизнь национальностей» («Миллатлар ҳаёти») журнаlining 1920 йил июнь сонидида кўлланиб, «Босмачилар фронти» мақоласи эълон қилинган. Бу иборани 1921 йил 4 апрелда Фарғона қўшинлари қўмондони Д.Е.Коновалов биринчи бўлиб ишлатган. РКП(б) Марказий Қўмитасининг 1922 йил 18 майдаги қарорида ҳам «босмачилар» ибораси қўлланилган. Унда «босмачилик»ка қарши ҳарбий тадбирлар белгиланиб, аҳоли орасида тарғибот ишларини олиб бориш, Анвар пошони аҳоли орасида инглиз жосуси ва Шарқ халқларининг душмани сифатида бадном этиш вазифаси қўйилган эди. П.Кушнев эса «босмачи» сўзини «Красная звезда» газетасининг 1928 йилги 1-сонидида қароқчи маъносида қўллаган. Буни қарангки, Туркистон ўлкаси Россия томонидан босиб олинганга қадар ва ундан сўнг ҳам бу ерда «қароқчилар» бўлган ва улар қизил қўшинга, большевикларга қарши кураш олиб борганлар.

Аммо 20-йиллардаёқ бу каби ғайриилмий, тухмат қарашларга қарши ўлароқ ҳақиқатга яқин фикрлар ҳам билдирилган. Н.Е.Какурин, Г.Козловский, Л.Соловейчиклар «босмачилик»ни «партизанлик ҳаракати», «халқ ҳаракати», «инқилобий кураш», «озодлик кураши» деб талқин этишган. Ҳаттоки В.В.Куйбишев ҳам Бухородаги миллий-озодлик курашини «бу босқинчилик, босмачилик ҳаракати эмас, балки сиёсий ҳаракатдир», деб баҳолаган. Ҳарбий арбоблардан бири Врачев эса 1922 йил 12 майда «Бухорода авж олган босмачилик маълум маънода халқ қўзғолони, халқ исёни характериға эга», деб очиқ-ойдин айтган.

Таниқли совет раҳбар ходими Г.Сафаров «Колониальная революция. Опут Туркестана» («Мустамлакачилик инқилоби. Туркистон тажрибаси») (Москва, 1921) китобида мазкур ҳаракатни мустамлакачиларга қарши қаратилган миллий кураш, деб атаган.

Маҳаллий миллатнинг вакилларида Нисомиддин Хўжаев, Турор Рисқулов, Санжарбек Асфандиёров, Назир Тўрақулов, Қайғусиз Отабоев, Фитрат, Усмонхон Эшонхўжаев, Иномжон Хидиралиев, Раҳим Иноғомов ва бошқалар масалага тўғри ёндошиб, «босмачилик» моҳиятини ҳақиқатга яқин тарзда таҳлил этишга уринишган. Аммо улар шу фикр-ғоялари учун 30-йилларда қатагон қиличидан ўтказилди.

Шу вақтдан бошлаб «босмачилик ҳаракати» Туркистонни Россиядан ажратиб олиш, эски феодал-клерикал хонликларни тиклаш йўлидаги, советларга қарши қаратилган, аксилинқилобий, миллатчилик ва диний йўналишдаги ҳаракат, деган фикр совет даври тарихшунослигида мустаҳкам ўрин ола бошлади. Бу жараён 80-йиллар охири - 90-йиллар бошига қадар давом этди.

Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институтида «босмачилик» масаласига бағишланган давра суҳбатида республика олимлари

«босмачилик»ни истиқлолчилик, «босмачилар»ни эса истиқлолчилар, деб аташ маъқул, деган фикрга келишди. Лекин кейинчалик «босмачилик ҳаракати»да турли дунёқараш ва мақсадга эга кишиларнинг иштирок этгани ва улар билан маҳаллий аҳоли ўртасида ҳар доим ҳам яхши алоқаларнинг бўлмагани, айниқса, кейинги йилларда бу ҳаракат қатнашчиларининг аҳолига озор келтира бошлаганини эътиборга олиб, уни қаршилик кўрсатиш ҳаракати деб аташ тўғри, деб топилди.

Тарихдан шу нарса маълумки, советларга қаршилик кўрсатиш ҳаракати Қўқонда 1917 йил ноябрида ташкил бўлган Туркистон Мухторият ҳукуматининг 1918 йил феврилида қизил қўшин томонидан тор-мор этилиши билан бошланди. Советларнинг Ўрта Осиёда маҳаллий аҳоли манфаати билан ҳисоблашмай амалга оширган тадбирлари, шунингдек, бу «тадбирлар»га қарши кўтарилган ҳаракатга жавобан совет ва партия муассасалари, ҳарбий қўшилмаларнинг Фарғона водийсидаги тинч аҳолига қарши бошлаган қирғин ва тазйиқ сиёсати водийдаги бу ҳаракатга янада кескинлик ва оммавий тус берди.

Фарғона водийси миллий курашчиларининг ижтимоий таркиби деҳқонлар, ҳунармандлар, савдогарлар, бойлар, руҳонийлар, эшонлар, муллалар, дарвешлар, зиёлилар, айниқса, жаидлар ва умуман зиёлилардан, миллий таркиби эса асосан ерли аҳоли - ўзбеклар, қирғизлар, тожиклар, қозоқлар, туркманлар, уйғурлар, форслар, лўлилардан иборат бўлган. Қаршилик кўрсатиш ҳаракати сафида рус зобитлари, турк ва афғон ҳарбийлари ҳам бўлишган. Деярли шундай ижтимоий ва миллий таркибни Ўрта Осиёнинг бошқа минтақаларидаги қаршилик кўрсатиш ҳаракатида ҳам кўриш мумкин.

Бу ҳаракат иштирокчиларининг миқдори масаласида ҳар хил фикрлар мавжуд. Совет тарихчиларининг асарларида уларнинг миқдори 6 мингдан 60 минггача, деб кўрсатилган. Инглиз олими Р.Фрезер 1922 йил ноябрида Туркистонда 106 минг кишилик совет қуролли кучларига қарши курашда 60 минг, жумладан, Фарғонада 26 минг нафар миллий курашчи қатнашган⁵¹, деб ёзади.

Туркистон Республикаси Марказий Ижроия Қўмитаси раиси И.Хидиралиевнинг фикрича, 1920 йил сентябрида истиқлол курашчиларининг сони 70 минг кишига етган. Бу рақамлар вақтга, шароитга қараб ўзгариб, гоҳ кўпайиб, гоҳ камайиб турган. Бу ўринда 2- ўқчи Туркистон дивизияси командири Ф.Д.Карповнинг 1920 йил 8 августда Туркфронт қўмондони М.В.Фрунзегга телефон орқали юборган қуйидаги хабари диққатга лойиқ: «Фарғонадаги кураш, -деб хабар берган у,-ерли халқнинг совет ҳукуматига қарши уюшган кўзғолонидир. Ўтган сафарги операцияда босмачилар жуда катта талофат кўрдилар, ҳозирги пайтда уларнинг сафи яна тўлдирилди, хатто кўп, ҳар бир милтиққа беш номзод бор».

⁵¹ Гленда Фрезер. Босмачилар. Лондон. 1987 (инглиз тилидан ызбекчага таржима =илинган).

Қаршилик кўрсатиш ҳаракатига қарши жанг олиб борганлар миқдори, Боймирза Ҳайитнинг ҳисобига кўра, 160-170 минг кишига етган. Аммо қизиллар замонавий қурол, ҳарбий техника, пулемёт, самолёт ва бошқа воситаларга эга бўлишган. Уларга қарши кураш олиб борганлар эса бу жиҳатдан жуда заиф бўлганлар. Бироқ жанговарлик, ҳақ ишга садоқат, ватанпарварлик руҳи уларда жуда кучли бўлган.

Туркистон фронти қўмондони А.С.Пугачёв, инқилобий ҳарбий кенгаш аъзоси Берзин, штаб бошлиғи Шуваловлар «Рота командирларигача бўлган барча ҳарбий бошлиқларга босмачиликка қарши кураш бўйича кўрсатмалар»ида «босмачилар»ни шундай таъриф- ва тавсиф этишган: «Босмачиларнинг характерли томонлари айёрлик, ниҳоятда топқирлик, жасурлик, эпчиллик ва толмаслик, маҳаллий шароитни яхши билиш, бир вақтнинг ўзида тўдалар ўртасидаги алоқа бўлиб ҳисобланган аҳоли билан боғлиқлик... Босмачилар айёр, лекин уларни алдай олиш керак; босмачилар топқир, жасур, чапдаст ва толмас, демак, улардан топқирроқ, жасоратлироқ ва чапдастроқ бўлиш керак; пистирмалар қўйиш, кутилмаганда пайдо бўлиш; модомики, босмачилар маҳаллий шароитни яхши билмаганимиздан фойдаланаётган эканлар, демак, шуларни биз яхши ўрганишимиз, босмачилар маҳаллий аҳолининг обрўйига таяниб иш кўраётган эканлар, демак, биз ҳам шунга эришишимиз керак»¹.

Шу фикрнинг ўзиёқ большевикларнинг қаршилик кўрсатиш ҳаракати қатнашчиларига алалоқибат ҳурмат билан қарагани, улардан сабоқ олгани ва уларга хос энг яхши фазилатларнинг ўзларида йўқлигини тан олганларини англатади.

Қаршилик кўрсатиш раҳбарлари

Қаршилик кўрсатиш ҳаракати раҳбарлари - кўрбошилар, лашкарбошиларнинг ижтимоий-сиёсий, ҳарбий фаолиятини ўрганиш ва уларга баҳо бериш тарихчилар олдида турган вазифалардан биридир. Собик Иттифоқ Қуролли кучлари ҳамда Давлат хавфсизлик комитети архивларида кўрбошилар ҳақида кўплаб материаллар бор. Шаҳобиддин Яссавий, Мусо Туркистоний сингари хорижий муаллифлар ўз китобларида 200 га яқин кўрбошилар тўғрисида умумий маълумотлар беришган. Биз ҳам қўлимизда мавжуд бўлган ҳужжатлар асосида мазкур ҳаракатнинг баъзи бир раҳбарлари ҳақида маълумот бермоқчимиз.

Парпибек ва Охунжон кўрбошилар

Хориждаги тарихчи олимлардан бири Б.Ҳайит тадқиқотларида Парпибек кўрбоши фаолияти билан боғлиқ айрим маълумотлар берилган. Бу маълумотларга кўра, Фарғона водийси ҳудудларида ҳаракат қилган кўрбошилар орасида Ўзганда Жонибек қози, Новқатда Муҳиддинбек,

¹ Сборник указаний по борьбе с басмачеством. Издание Реввоенсовета Туркестанского фронта. Ташкент, 1924, стр. 16.

Андижон атрофида Парпибек анчагина катта гуруҳларга эга бўлишган. Чунончи, Парпибек кўшинида 3600 дан ортиқ аскар хизмат қилган. «Босмачилар»га қарши курашда қизил армия кўшинларида 14 та артиллерия, 376та пулемёт, ўнлаб самолёт, 7 та бронепоезд бўлгани учун улар ғоят оғир шароитда кураш олиб борганлар.

Кўзга кўринган кўрбошилардан бири Охунжон 1919 йил 12 июнда қизил аскарлар кўшини кўмондони Д.Е.Коновалов билан сулҳ тузиб, ўз йигитлари билан советлар томонига ўтган ва ўша йилнинг сентябрь ойида Андижон мудофаасида советлар тарафида туриб катта жасорат кўрсатган. Аммо большевикларнинг сиёсий ўйин ва найранглари кўрган Охунжон ўз ниятидан қайтиб, шу вақтда Андижон уездида катта куч ва мавқега эга бўлган Парпибек кўрбоши билан яширин музокаралар олиб боради. Бундан қизиллар огоҳ бўлишади. 1920 йилнинг май ойида Туркфронт кўмондони М.В.Фрунзе иштирокида бўлиб ўтган инқилобий кўмита ва партия кўмитасининг қўшма йиғилишида, бошқа масалалар билан бир қаторда, Охунжон отрядини Тошкентга жўнатиш масаласи ҳам кўрилади. 25 майда Андижонда гарнизон кўшинлари кўриги ўтказилаётган вақтда собиқ кўрбошиларидан бири Охунжоннинг Парпи кўрбоши билан биргаликда ҳаракат қилиши ҳақида музокара олиб бораётгани тўғрисида хабар келтиради. Шундан сўнг Охунжон отрядини қуролсизлантиришга ҳаракат қилинади. Аммо қуролни топширишдан бош тортган Охунжон отрядидан бир қанча киши аскарларга қарата ўт очади. Отишма натижасида ҳар икки тарафдан қурбонлар бўлади. Охунжон ва унинг йигитлари қуролсизлантирилиб, Тошкентга юборилади.

Аммо Охунжон, унинг ноиб Абдураззоқ ва бошқалар Тошкентдан Наманган орқали қочиб, Қўқонқишлоқдаги Парпибек кўрбоши кўшинига бориб қўшилади. Бу билан Парпибек кўрбошининг кўшини янада кучайиб, қудрати ортади. Аммо Охунжон кўрбоши советларга қарши жангларнинг бирида ҳалок бўлади. Бу, Парпибек кўшини жанговорлигига салбий таъсир қилади.

Парпибек кўрбоши большевикларга қарши олиб борган курашида турли муносабатлар билан Андижон шаҳри аҳолисига мурожаат этиб турган. Қуйида унинг ана шундай мурожаатномаларидан бирини айнан келтирамиз:

Эълоннома

*Умум мусулмонларга эълон қилиб ёзаманки, биз 4 йилдан бери ноҳақчи большевиклар билан маҳораба қилиб қон тўкуб, неча мусулмонлар хонавайрон бўлуб, шу жойга келдук. Эй мусулмонлар, кўзларингни очиб қаранглار! Қўқонқишлоқ, Чувама ва бошқа қишлоқларда бу ноҳақчи большевиклар ёш гўдак болаларни бетартиб чопиб, кўп жафолар қилди ва яна туриб шуни бадалида бизларни тепамизга қаттиқ ҳужумлар қилиб, кўп ишларни кўнгилларига муддао қилиб юрди. Худога хос эканмиз, ҳақ йўлига юрганимиз маълум бўлди. ҳозирги вақтда шаҳар атрофларини бесарамжон қилиб турибдир. Очиқдан-очиқ маълум бўлиб, бизларни йигитларимизни тутмоққа тадбирлар жорий қилибдур. Умум мусулмонлар, нечаларга қаттиқ **сармофий** қиламанки, бундан буён мундоқ ноҳақ ишлар бўлмасун.*

Бир, икки нафар бизларни йигитларимизни тутган бирлан ҳеч нима воқеа бўлмаса керак. Ўшал жосус чиққан маҳалладан бир дона йигитимизга неча нафарини жазо бермоққа қодирмиз. Ушбу бизларни йигитларимизни тутмоққа тадбир жорий қилган жосусларни Қорбура гузарида жазоларини кўзларига кўрсатдук. Ушбу жума кунидан ўтадургон кечаси. Агарчи, ҳар ким жосуслик қилса, шундоқ жазога гирифтор қиламиз. Иккинчи чакана ўғрилар воқеаси шулки, ҳар ким ўғрилик қилиб, қўлимизга тушса, хоҳ ўзимизга қарашлик йигитлардан, хоҳ шаҳардаги ўғрилардан бўлса, бизни қўрбошиларимизга фармойиш қилдим: ҳақиқат орқали ўлим жазосига борадурлар.

Яшасин ҳақ йўлга юргувчилар! Битсин ноҳақчилар! Ушбу жумадан шанбага ўтадургон кечаси чакана ўғрилардан бир донасини отиб юбордук. Сойгузарда.

Амири лашкар - Партибек Ғозий Маҳдум.

Муҳр: Насруллоҳ. Оллоҳ қўласин!¹

Кунларнинг бирида қизил аскарларнинг Андижон шаҳридан Қўқонқишлоққа қараб чиққани ҳақидаги хабар Парпибекка етиб келади. Парпибек жангчиларнинг бир қисмини Қўқонқишлоқда қолдириб, асосий кучларни теvarак-атрофга таркатади. Қизиллар катта куч билан Қўқонқишлоққа келадилар ва бу ердаги оз сонли қаршилик кўрсатувчилар билан жанг бошлайдилар. Бир неча муддат давом этган отишмадан сўнг у Қўқонқишлоқни бўшатиб, ўз лашкари билан атрофдаги кучларига бориб кўшилади.

Қизиллар ғолиб келиб, Қўқонқишлоқни ва Парпи кўрбоши қароргоҳини ишғол этадилар. Аммо қизиллар жойлашиб улгурмасларидан қаршилик кўрсатувчиларнинг Қўқонқишлоқнинг уч томонидан бошлаган хужумига дуч келиб, довдираб қоладилар. Қўрбошиларнинг ҳар бири муайян йўллар билан хужумга ўтган, аммо Андижон йўлини очиб қўйган эдилар. Шиддатли жангга дош беролмаган қизиллар чекинишга мажбур бўлишади ва аста-секин мудофаага ўтиб, Андижон томонга чекина бошлайдилар. Улар оғир юклари, тўп, тўпхона, аравалари билан катта йўлдан Андижонга етиб боргунларича «босмачи»лар пистирма йўллар ва тор кўчалар орқали ўтиб, Хайробод атрофига жойлашиб оладилар. Қизиллар Хайрободга етиб келганларида улар қизилларга қарши орқа ва ён тарафлардан хужумга ўтадилар. Ўқ ёмғирига учраган қизиллар чекинадилар. Уларнинг 200 га яқин омон қолганлари бир саройга кириб яширинишга мажбур бўлади. Уч кеча-кундуз давом этган отишмадан кейин тинкалари қуриydi. Озиқ-овқатларнинг йўқлигидан оч қоладилар, ўқ-дорилари ҳам тугаб қолиб, таслим бўлишга мажбур бўлишади.

Сарой дарвозасининг икки ёнида турган миллий курашчилар саройдан чиқаётган қизилларни қуролсизлантириб, асирга олишади ва отиб ташлашади. Бундан хабар топган Андижоннинг Янги шаҳарида яшовчи

¹ Андижон вилояти давлат архиви, 90-фонд, 1-рийхат, 86-иш, 155-бет.

большевиклар Эски шаҳар аҳолисидан қизил аскарлар жасадини олиб келишни талаб қиладилар. Акс ҳолда Эски шаҳар аҳолисини қириб ташлаймиз, деган таҳдид ҳам қилинади. Эски шаҳар фуқаролари йиғилишида вакиллар сайланиб, улар ўлган қизил аскарларнинг мурдаларини олиб келишга отланади.

Бу воқеа Мусо Туркистонийнинг «Улуғ Туркистон фожеаси» асарида бундай тасвирланган: «Андижонда Нодир эшон домла, Мулла Абдукарим, Охун домла, Шамсутдин тўра, Сулаймон баззоз (шоир Чўлпоннинг отаси-*муаллиф*) ва бошқа машҳур домлалар, амалдорлар ва халқ оммасининг диққат-эътиборини қозонган нуфузли кишилардан, жами 10 кишини элчи қилиб Парпи кўрбоши хузурига юбордилар.

Элчилар Қўқонқишлоқда Парпи кўрбоши қароргоҳида қабул қилинди. Элчилар ҳаммаси таъзим ва тавозеъ ила ўлтирдилар. Элчилардан чиройлиқкина, соқол-мўйловларини қисқартирғон-лардан бири сўз бошлади: «Бек ака! Бизлар ҳукуматнинг элчиларимиз, ҳукумат айтадурки, ўликларимизни берсун, Андижонга келтириб кўмайлик, ўзлари сулҳ қилиб биз билан ярашсинлар, шаҳарга кирсинлар, муносиб мансабларга ўлтирсинлар», дейдур.

Шу жойга келганда тўп овозлари, пулемёт овозлари билан баробар ўрус аскарларининг ҳужум қилиб келгани маълум бўлди.

Парпи кўрбоши Халон нажотларига мудофаа қилишга амр берди... Сўнгра бу ўн кишини эъдомга ҳукм қилди. Бу ҳукм Парпи кўрбошининг отахони (маслаҳатчиси) Муҳаммад Иброҳимга етди. Дарҳол Парпи кўрбошини кўриб, элчилар ҳақидаги эъдом ҳукмини таъдим этди. Буларни 2 аробага чиқариб, Орол, Бўтақора ила Андижонга жўнатди. Видо (хайрлашув) асносида Нодир эшон бошлиқ ҳамма элчилар кўл кўтариб, отахон Муҳаммад Иброҳимни ҳаққига дуо қилдилар. Отахон дедик: «Дуоларингиз ижобат бўлса, фойдаси охиратда, албатта, бўлғайдир. Бу дунёда фойдаси тегадурғон бирор нарсаларинг йўқму?», деб хитоб қилди. Шу гапдан кейин элчилар ичидаги силлиқ салла, теварак соқолли киши бир табассум қилди. Қўлига қалам-қоғоз олди, икки тилда (русча, ўзбекча) бир парча хат ёзиб, кўлига бериб, айтди: «Ҳар вақт Андижонга кирадирғон бўлсангиз, шу хат билан бемалол кира биласиз, дунё ишларингизни қила биласиз».

Отахон Муҳаммад Иброҳим айтадур: «Ушбу хат (ёрлик) билан беш-ўн маротаба Андижонга кириб чиқдим, ҳеч бир зотга учрамадим, ўруслар қайси жойда кўрсалар, кимсан, деб сўрайдур. Ёрлик хатни кўрсатсам, «пожалуйста, буюринг», дедилар. Шу ҳангомаларда ўрислар сиёсий рафторларни 3-5 қадам орқага ташлаб мажбуриятликда қолди. Баъзи ишларда юртга кенгчилик берди. Масалан, Андижоннинг 4 даҳасига 4 қози тайин қилди. Миллат ўз ихтиёри билан сайлади. Уч ойда бир марта бу 4 қози тўпланиб, бир ҳайъат ўлароқ баъзи нозик масалаларни ҳал қиладурғон мажлис ҳам тайинлади. Сўнгра бу приказ билан йўқ қилинди. Фирқани қарори билан ГПУни ҳукми жорий бўлди, қозиларни ўрнига суд (народное судья) тайин қилинди»¹.

¹ Мусо Туркистоний. Улуғ Туркистон фожеаси. 1-жилд. Мадина, 1979, 161-бет.

Андижондаги совет ҳукумати шаҳар атрофидаги кўрбошиларга қарши жанг олиб боришга журъат этолмаганликларидан, уларни сулҳ тузиш орқали ўз томонларига оғдириб олишга бир неча бор уринди. Бу ҳийла Парпибек кўрбошига нисбатан ҳам ишлатилди.

Фарғона водийсида 1918-1923 йиллар ичида 10 марта кўрбошилар курултойи ўтказилган. Бу курултойларда қаршилик кўрсатиш ҳаракатига 1918 йил мартда Эргаш, 1918 йил ноябрида Мадаминбек, 1920 йил майида Шермуҳаммадбек, кейинчалик Ёрмат маҳсум, Ислонкул водий бўйича бош кўмондон - лашкарбоши этиб сайланган. Парпибек ана шу курултойларда фаол қатнашган. Мадаминбек ва Шермуҳаммадбек бошчилигида кўпдан-кўп жангу жадалларда қатнашиш унга насиб этганди.

Мадаминбек қизиллар фитнаси оқибатида қатл этилгач, қаршилик кўрсатиш ҳаракати янги куч билан аланга олди. Бу ҳаракатнинг илҳомчиси ва ташкилотчиси Шермуҳаммадбек (совет тарихчиларининг китоб ва мақолаларида у Кўршермат деб ҳақоратлаб келинган) бўлди. 1920 йил 3 майда Шермуҳаммадбек ташаббуси билан «Туркистон турк мустақил жумҳурияти», яъни Туркистон муваққат ҳукумати ташкил бўлди. Бу ҳукумат водийдаги қаршилик кўрсатиш ҳаракатида муҳим роль ўйнади. Шермуҳаммадбек кўмондонлигида барча кўрбошилар бирлашди ва янги отрядлар тузилди.

Андижон ҳудудидаги бир қанча кўрбошилар билан бир қаторда Парпибек кўрбоши ҳам ўз қўшини билан Шермуҳаммадбекнинг умумий кўмондонлиги остига ўтди.

1920 йил июль охирида Пойтуғда Шермуҳаммадбек, Холхўжа, Омон полвон, Парпи ва Мулла Собир кўрбошилар бирлашиб, 4, 5 минг лашкар билан Татар бригадаси аскарларини қуршовга олдилар. Аммо Пойтуғ гарнизони жангчилари ва Андижондан етиб келган 1-отлик полки ёрдами билан рота бир амаллаб қуршовдан қутулишга муваффақ бўлди.

Шермуҳаммадбек 1920 йил октябрь ойининг охирида Фарғона водийси кўрбошилари билан кенгаш ўтказди. Андижондан Парпибек кўрбоши ҳам унда қатнашади. Жаидлар сардори Мунаввар қори Абдурашидхонов ва «уламо»чилар вакили Миён Бузрук⁵² қатнашган бу кенгашда Шарқий Бухоро ва Афғонистонда советларга қарши кураш олиб бораётган Иброҳимбек⁵³ кўрбоши билан ҳамкорликда курашни давом эттиришга қарор қилинади.

1920 йил 24 ноябрда бош кўмондон Шермуҳаммадбек, Алиёр ва Парпибек кўрбошилар ўзаро ҳамкорликда Шохимардонда қизилларга қарши жанг олиб бордилар. Андижон уезди Қўқонқишлоқ туманидаги жангларда иштирок этиш учун Шермуҳаммадбек 1000 аскари билан келади. Бу даҳшатли жангда Парпибек лашкари ғалаба қозониб, қизил аскарларнинг 2 замбараги, 4 пулемёти ва турли қурол-аслаҳаларини ўлжа олади.

Совет кўмондонлиги 2000 дан зиёд аскари бўлган Парпибекка қарши 1920 йил охирларида Қўқонқишлоқ ва Омончўрада қаттиқ жанг бошлаб юборади. 8-отлик бригада кўмондони Я.А.Мелькумов операцияни

⁵² **Миён Бузрук Солцов** 1891–1938) – танили адабиётшунос ва санъатшунос олим (муш.).

⁵³ **Иброҳимбек** – Бухоро амири Саид Олимхоннинг вакили, ла=айлар раҳнамоси.

бошқаради. Шиддатли жангда Парпибекнинг асосий таянч базаси Қўқонқишлоқ ва Омончўра душман кўлига ўтади. Парпибек Бозорқўрғон томонга чекинишга мажбур бўлади. Душман бу ерда унга кучли зарба беради.

Шермуҳаммадбек ва Холхўжа кўшинларининг мағлубиятга учраши айрим миллий курашчиларнинг руҳини тушириб юборади ва улар советлар томонига ўтишга мажбур бўладилар. 1921 йил 31 январда 2600 аскар билан Акбарали ва Маҳкам ҳожи кўрбошилар ҳам қизиллар томонига ўтадилар. 1921 йилнинг бошида Парпибек кўрбоши 2-ўқчи Туркистон дивизияси жангчилари билан бўлган жангда мағлубиятга учрайди. Бу жанг Жалолобод, Сузоқда бўлиб ўтади. Парпибек кўрбоши аскарларининг ярми жанг майдонларида ҳалок бўлади. Парпибек кўрбоши шу жангда оғир ярадор бўлиб, асир тушади ва 1921 йилнинг апрель ойида вафот этади.

Фарғона кўрбошилари

Ўзбекистонда олиб борилган қатағонда фаол иштирок этган ва кўплаб бегуноҳ ватандошларимизнинг ёстиғини қуритган кимсалардан бири Агабековдир. Туркияда чоп этилган «Ёш Туркистон» журналининг 1930 йил 11-сонидан унинг Шермуҳаммадбек ҳақидаги бўҳтон ва маломатларга тўла мақоласи босилган. Журнал ҳайъати, афтидан, бу мақолани советларнинг «босмачилар»ни фош этиш мақсадида хорижда тарқатилган бирор нашридан олган ва Шермуҳаммадбекнинг унга раддия ёзишига умидвор бўлган.

«Биз, - дейилади ҳайъатнинг шарҳида, - ҳақиқий Туркистон миллатчиси бўлган Шермуҳаммадбекнинг бу чекистлар томонидан унинг устига отилмоқда бўлган доғни тозалаб олажасига инонамиз».

Кўп ўтмай, Шермуҳаммадбек Агабековнинг тухматномасига жавобан Кобулдан ўз раддиясини йўллаган.

«Мана энди, - дейилади журнал ҳайъатининг навбатдаги шарҳида, - Шермуҳаммадбек ўз раддиясини юбориб ўтирибдур. Бу раддия бўлмаса ҳам бизнинг Шермуҳаммадбекка раддияси ила большевикларнинг шайтонлигини яна бир дафъа ортуқ майдонга чиқарғон бўладур».

Журнал шу шарҳ билан Шермуҳаммадбекнинг Кобулдан йўллаган хатини чоп этади. Қуйида ушбу хат матнини айнан келтирамыз:

«Севикли афандилар!

Чин кўнгилдан қайнаб чиққан арз ила ихлос-ҳурматларимни қабул этингиз. «Ёш Туркистон» журналида бурунги чекистлардан Огабековнинг хотираларида меним устимга айтилгон кир бўҳтонни ўқиб, жуда ўқиндим ва бу журналнинг ўз пайтида менга келиб етмаганига кўп қайғурдим.

Тангри ярлақасин, шу кунларда муҳтарам муфти Садриддинхон ҳазратларининг Кобулга келиб чиқишлари журналнинг бу масала ила алоқадор сонини ўқиб чиқишимга сабаб бўлди. Шу пайтдаёқ қўлимга қалам олиб, ўзимнинг миллий муқаддас вазифамни бажаришга, устимга ҳақсиз отилган қора тухматни итқитиб ташлашга қарор қилдим.

Истакли афандилар! Бизнинг миллий ва эзгу вазифаларимизни онглатиб, чизиб ўтишларингизга чин юракдан миннатдорлик қиламан. Тўғри, Туркистоннинг ҳур тирилиши учун кўкрагини кериб, курашиб ўлган мингларча Туркистон шаҳидларининг муборак қонлари масъулияти устимизда эканлигини биз, мужоҳидлар, сира унутмаймиз.

У муҳтарам шарафлик шаҳид тугонларимизнинг қонлари бизни бундай кир манжус тузоққа илинмаслигимизни амр этади. Оё бу кунларда большевикларнинг мингларча миллат ходимларимизни ноҳақ ўққа тизиб тургон қандай бир виждонсиз хоин уларнинг кўмагига қўл узатади экан?..

Мен Огабеков ва унинг манжус идораси ГПУ вакиллари билан ҳеч вақт ҳеч қандай ерда кўришмадим. Пул ҳам олмадим, ҳақимдаги сўзларнинг бошдан-оёқ қип-қизил ёлгон эканини очиқ-ойдин эълон қиламан.

Огабековнинг қўлида мени қоралайтургон кичкина бир далил бор бўлса, мана, майдон, марҳамат этсин! ГПУ тузоғига илинадиган айгоқ қони менда йўқ. Мен бошқа мужоҳидлар билан бирга шараф билан миллатимнинг қутулиши учун чоришдим. Кўксимни ўққа девор қилиб уришдим. Ўша синашда душманимиз бўлган золим большевиклар ила бундан кейин ҳам урушишга ҳозирман.

Муҳтарам афандилар!

Меним юқорида ёзгон кичкина раддиямни мендан бўлмагон сабабларга биноан кечиқишига қарамай, журналингизга босиб, дунёга тарқатсангиз, бўйимга буюк бир миннат қўйгон бўлур эдингиз.

Тўлиқ ҳурматларимни қабул этингиз.

Шермуҳаммадбек.

Афғонистон. Кобул.

8 ноябрь 1934 йил».

Бу ҳужжатни келтиришдан мақсад, аввало, совет даври тарихининг очилмаган саҳифаларини холисона ёритиш, совет сиёсий тузумининг компартия, ВЧК, ЧК, ГПУ ва шу каби ташкилотларининг муҳолифларни нафақат ўз халқи олдида, балки жаҳон миқёсида ҳам обрўсини тўкиш учун ҳар қандай қабиҳликдан қайтмаганлигини яна бир бор кўрсатишдир. Қолаверса, ёш тарихчиларни қаршилиқ кўрсатиш ҳаракати катнашчиларининг ўз қўллари билан битилган ёки улар фаолиятига оид шу сингари ҳужжатларни топиш ва ўрганишга даъват этишдир.

Биз 1995 йилнинг кузида хизмат сафари билан АҚШда бўлганимизда Нью-Йоркда истиқомат қилаётган Давронбек исмли ватандошимизнинг хонадонига таклиф қилиндик. Давронбек номи юқорида неча бор тилга олинган Шермуҳаммадбекнинг ўғли бўлади. У билан бўлиб ўтган суҳбатимизда Шермуҳаммадбекнинг укаси Нурмуҳаммадбекнинг ўғли Анварбек ака ҳам қатнашди. Биз оилавий архив ҳужжатлари билан бафуржа танишиб чиқдик. Давронбек ва Анварбек ака ўз падари бузрукворларидан эшитган эсдаликларини, тарихий воқеаларни сўзлаб беришди, биз кунт билан тингладик ва диктофонга ёзиб ҳам олдик.

Шу суҳбатдан маълум бўлишича, ака-ука Шермуҳаммадбек ва Нурмуҳаммадбеклар бир гуруҳ понсодлар билан бирга 1927 йил шаъбон ойининг биринчи куни Кобул шахридаги Боғи Алимардонда тўпланишади. Улар 1917-1924 йилларда Фарғона водийсида олиб борилган кураш лавҳаларини эслашади ва андижонлик Абдулхай Махдум бўлиб ўтган суҳбатни келажак авлодларга тарихий ҳужжат сифатида қолдириш мақсадида ёзиб олади. Давронбек Абдулхай Махдум томонидан эски туркий тилда арабча имлода ёзилган мазкур ҳужжатни бизга лутфан тақдим этган бўлиб, унда мана бундай сўзлар бор:

«Муҳтарам орқадошлар!

...Русияда ҳуррият тарафдорлари Русия императорлигига қарши бир ҳаракат этишибдур. 1333 ҳижрийда, мутобик 1917 исавийда мухториятларини олиб ҳар миллат ўз ҳуқуқига соҳиб ўлуб, икки йил ҳуррият тарихи ила сурди. Бу ҳукумат ташиқил ўлуб, усули салтанати усули маишварот-ла тақдил этилдилар. Оқибат мухториятчилара қарши инқилобчилар хуруж қилиб, коммунист ёки большевик шиори ила буюк бир тўфон келтурди. Бу тўфоннинг ҳашоратлари ва заҳарлари-ла ҳайвонотлари бечора оқ гуруҳларни ҳалок этиб, мухториятти-да маҳв этди. Бу муҳораба икки йил давом этди. 1336 ҳижрийда большевизм ғалаба қозониб, бу нархнинг раҳнамози асли яҳудий ва кейин руслашимиш Ленин номида бир инқилобчи ўлуб, бутун Русияда ҳоким ўлди. Сўнгра бу большевизмга Русия ва мусулмон миллатчилари такрор исён этиб, бир тарафдан муҳораба очдилар. Жумладан, ...Фарғона, Хива ва Бухоро атрофларидан чўх мужоҳидлар майдони муҳорабая отилдилар. Булардан маишхурлари, етти йил давомида ғайрат этганларидан икки кимса эди. Бири Фарғона мужоҳидлари раиси Шермуҳаммадбек эса, иккинчиси Бухоро мужоҳидлари раиси Иброҳимбек эди...»

Шундан сўнг ҳужжатда Шермуҳаммадбекнинг таржимаи ҳоли ва олиб борган курашидан айрим лавҳалар келтирилган. Қуйида улардан айримларини айнан китобхонлар эътиборига ҳавола этамиз:

«Шермуҳаммадбек жаноблари зотинда бир ўзбек жамоасиндан ...ўлуб, оталари Қўшоқ Мирзо ҳожи номли бир зот эди. Булар отадан тўрт эр вужудга келиб: биринчиси Тошмуҳаммад, иккинчиси Рўзимуҳаммад, учинчиси Шермуҳаммад, тўрттинчиси Нурмуҳаммадбеклар эди. Булардан учинчилари Шермуҳаммадбек большевизмдан ватанларини қутқармоқ учун 1917 да муҳорабага отилиб чиқди. Бу зот ибтидоий чиқдигинда юз нафарча йигитлари ила ғайрат этиб, икки сиза тарофинда мингларча аскарларга соҳиблик ўлди. Шул вақтда Фарғонани ҳар бир атрофидан чиқмиш мужоҳидлара бошлиғи, қўрбоши номи ила шуҳратланиб, умуман бир раислари йўқ эди. Сўнгги саҳифаларда ёзилмиш 8 нафар қўмондон бир қўрбошилиқда ҳокими мулкдор каби ўз аскарларига ҳукм юритар эди. Сўнг бу қўрбошилар қувват топиб, 1918 да мазкур Шермуҳаммадбек умуман Фарғона мужоҳидларига раис ўлди. Бу раисликда тўрт йил давом этди. Бу вақтда юз минг мунтазам аскарларга молик ўлуб, бир эр каби фармон этар

эдилар. Шу 1924⁵⁴ сана Шарқий Бухородан Анвар пошо марҳум қарши иш очиб, Шермуҳаммадбекни кўмак учун чақирди.

Жавобан Шермуҳаммадбек кўмак учун биродари Нурмуҳаммадбекни икки минг қаҳрамон йигитлари ила юбориб, ортидан ўзи ҳам Анвар пошо марҳум ҳузурларига юрдилар. Бахтсиз миллат Туркистон иқболи йўқлигидан бу мужоҳидлар ҳар бирига етушмасдан, аввал Шарқий Бухоронинг бир қарияси атрофинда Балжувон номли шум бир ерда руслар тарафидан даҳшатли бир ҳужум Анвар пошо устина отилиб, бу ерда доҳий, маишхур қаҳрамон ғозий Анвар пошони шафоқат қони-ла бўяди.

Одами ислом учун бидмас даражада бир жароҳат ва алам тортилди. Сўнг Шермуҳаммадбеклар етишуб, бу воқеадан чўх аламли ва ғамгин ўлди. Сўнг етти кунга таъзия маросимларини адо этиб... очмоқ учун келмиш Сомийбек ила биргаликда иш қилмоқ бўлдилар. Оқибат бу икки мужоҳидларга ҳаргиз бадбахтлар ёлгон сўзлар тошуб, ўрталарига бир буюк адоват солди. Шермуҳаммадбек Сомийбекдан ажраб, тоғ тарафга юрмоқчи бўлди. Сомийбек қувлаб ўққа тутди. Ўртада бир неча адад йигитлар шаҳид ўлуб, қувватлари бўлинди. Сўнг ҳалокатлар бири ортидан бири келиб Сомийбек-да, боиқаси-да бир тарафга қочди. Фурсатдан истефодаланиб, Русия буюк ҳужумлар этди. Шермуҳаммадбек жаноблари шу 1324 да 300 (уч юз) аскарлари хоки муқаддас Афғонистона Бадахшонда, Хонабодда давлат тарафидан бир неча ой меҳмон этилдилар. Сўнгра мазкур сана давлати Хитойга бордилар. Ул ерда давлати Англиядан кўмак сўраб, Русияга қарши такрор муҳораба очмоқчи ўлдилар. Сўнгра Хитой тарафасидан юриб, такрор Афғонистонга келуб, бу ерда давлати олия чўх кўмак ва пуллар берилиб, туз тотилдилар. Бу вақтда алар Кобулда муқим бўлиб, бир ойда минг рупия ҳукумат тарафидан кўмак олиб турардилар. Камина хизматкоринда Нормуҳаммадбек биродарлари ва боиқа 15-20 нафар йигитлари ҳозирдирлар. Атрофлари ила муҳорабалар етишуб, миллат вазифаларинда чолишуб турмоқдалар. Аллоҳ жаллаҳу жаллалоҳ бек соҳибнинг мақсудларина ҳосил этсун. Омин!»⁵⁵

Мазкур ҳужжатда Фарғона водийсида большевикларга қарши курашган лашкарбошилар, кўрбошилар ва улар ҳақида маълумот келтирилган. Улардан энг муҳимлари қуйидагилар:

Шермуҳаммадбек 23 ёшида большевизмга қарши курашга киришиб, аввал 13 минг, сўнгра 103 минг лашкарга эга бўлган. Унинг етакчилигида Эргашбек, Мадаминбек, Холхўжа эшон, Парпибек, Муҳиддинбек, Омон Полвон, Нурмуҳаммадбек, Жонибек қозилар миллий-озодлик йўлида кураш олиб борганлар.

Қўқонлик **Эргашбек** 35 ёшида 6 йил уруш олиб борган, 12 минг аскари бўлган, муҳораба майдонида шаҳид бўлган.

Марғилонлик **Мадаминбек** 23 ёшида 10 минг аскари билан уч йил уруш олиб борган, 1920 йил майида шаҳид бўлган.

⁵⁴ Анвар пошо 1924 йилда эмас, балки 1922 йилда шалок былган.

⁵⁵ Шермуҳаммадбекнинг ыли Давронбекдан 1995 йил октябрида Нью-Йоркда олинган шужжат.

Ўшлик **Холхўжа** 43 ёшида 8 та лашкар бошлиқлари, 10 минг аскари бўлган; бир гуруҳ йигитлари билан Олой водийсида қор кўчкиси тагида қолиб кетган.

Андижонлик **Парпибек** кўрбоши 35 ёшида 8 нафар лашкар бошлиқларига, 10 минг жангчига эга бўлиб, 5 йил кураш олиб борган. 1921 йили Сузоқда шаҳид бўлган.

Кўкжарлик **Мадаминбек** 40 ёшидан бошлаб 11 та лашкарбоши, 13 минг қирғиз йигитларидан иборат жангчилар билан 7 йил уруш олиб бориб, шаҳид бўлди.

Наманганлик **Омон Полвон** 6 лашкарбоши, 8 минг аскар билан 7 йил жанг қилиб, шаҳид бўлган.

Яккатутлик **Нурмуҳаммадбек** 18 ёшида 7 йил уруш олиб бориб, 1975 йили Туркияда вафот этган.

Ўзганлик **Жонибек** қози миллий курашни бошлаганида 50 ёшда эди. У 4 нафар лашкарбошига ва 10 минг аскарга эга бўлиб, 7 йил уруш олиб борган, сўнг Шарқий Туркистонга мухожир бўлиб ўтиб кетган.

Эргашбек кўрбошининг қўли остида қуйидаги лашкарбошилар бўлган:

Кўқонлик **Эшмуҳаммадбек**, 35 ёшда;

Олтиариқлик **Тўйчибек**, 35 ёшда;

Қўштегирмонлик **Мирзо Улуғбек**, 25 ёшда;

Яйпанлик **Ислом Полвон**, 35 ёшда;

Бешариқлик **Ҳамдам хожи**, 35 ёшда;

Қиссақўзлик **Усмон дев**, 30 ёшда;

Олтиариқлик **Султон Ғозий**, 40 ёшда;

Ворухлик **Мулла Пўлат**, 30 ёшда;

Сўхлик **Абдурахим Махдум**, 45 ёшда.

Мадаминбек кўрбошининг қўли остида қуйидаги лашкарбошилар бўлган:

Найзақайрағочлик **Солиҳ Махдумбек**, 30 ёшда;

Наманганлик **Исмоил Полвон**, 32 ёшда;

Қалмоқлик **Усмонбек**, 33 ёшда;

Оқёрлик **Қозоқбойбек**, 26 ёшда;

Қоракийиклик **Ҳошим Полвон**;

Имомоталик **Холхўжа Соҳиб қори**, 35 ёшда;

Аравонлик **Йўлчибек**, 32 ёшда;

Булоқбошилиқ **Теша Қайсар**, 30 ёшда;

Ўшлик **Оқсоқ Ниёз**, 25 ёшда;

Ўшлик **Нуъмонбек**, 20 ёшда;

Сузоқлик **Мулла Умрзоқбек**, 40 ёшда;

Ўшлик **Саид Аҳмадбек**, 25 ёшда;

Султонободлик **Йўлдош Полвон**, 30 ёшда.

Буларнинг ҳаммаси большевиклар билан жангларда шаҳид бўлган. Уларнинг ҳар бири қарамоғида 1000-1200 нафардан ўзбек ўғлонлари бор эди.

Андижонлик **Парпибек** кўрбоши қарамоғида 7 нафар лашкарбоши бўлиб, ҳар бирида 1000-1200 йигит бўлган бу лашкарбошилар ҳам

большевикларга қарши олиб борилган жангларда қаҳрамонларча шаҳид бўлишган. Улар қуйидагилардир:

Хирабеклик **Юнусбек** қўрбоши, 45 ёшда;

Омончўралик **Исроилбек**;

Урганжилик **Маҳкам ҳожи**, 40 ёшда;

Мурободлик **Қозоқбой**, 25 ёш;

Мулла Абдураззоқ, 30 ёшда;

Андижонлик **Охунжон**, 35 ёшда;

Мирза Тоға, 50 ёшда.

Омон Полвоннинг қўли остидаги лашкарбошилар:

Қурбошилиқ Раҳмонқулбек, 40 ёшда;

Балиқчилик **Йўлдош Чумоқ**, 30 ёшда;

Хўжабодлик **Сотиболди қози**, 32 ёшда;

Балиқчилик **Рўзимуҳаммадбек**, 27 ёшда;

Хивалик **Ҳожи Тўрабек**, 35 ёшда;

Момохонлик **Бойтуманбек**, 35 ёшда.

1000-1200 йигитларга раҳбарлик қилган бу лашкарбошилар ҳам шаҳид бўлганлар.

Мазкур ҳужжатга кўра, Нурмуҳаммадбекнинг кўмондонлиги остида қуйидаги 25 нафар лашкарбоши бўлган: (энг ёши 18 ёшлик)

Қумариқлик **Сотиболди Соҳиб**, 18 ёшда;

Гарбувалик **Умар** билан **Тошмуҳаммад**;

Абусиёлик **Дарданбек**;

Қорасоқоллик **Эргаш Полвон** ва **Юсуф Полвон**;

Сувкечиклик **Асқарбек**;

Чеклик **Раҳматали**;

Хонариқлик **Жўрабек** ва **Эргаш**;

Тевагумлик **Авлиёхон Тўра**;

Гарбувалик **Рўзимуҳаммад**;

Қизилоёқлик **Аҳмад Полвон**;

Зилгалик **Алиёрбек** ва **Ғанихон**;

Суқоқлик **Тўхтасин**;

Хўжаҳасанлик **Умарали қулоқ**;

Толмозорлик **Мулла Ҳотам**;

Шўрбулоқлик **Мухаммад Рўзибек**;

Коросконлик **Юсуфжон Маҳмуд**;

Жугонлик **Мулла Пўлат**;

Шокир қўрбоши;

Тожикқишлоқлик **Қўшмурод**;

Олтиариқлик **Қорабой**;

Найнавалик **Мухаммадали**.

Жонибек қозининг ихтиёрида 4 нафар лашкарбоши бўлиб, улар ҳам большевизм билан курашда шаҳид бўлганлар:

Шамсибек, 47 ёшда;

Олайқуллик **Жамолбек**, 30 ёшда;

Ўзганлик, қуршоблик **Қодирбеклар** 35 ёшда, қирғиз;

Қуршоблик **Путиков**, 34 ёшда, рус.

1927 йили Кобулдаги Боғи Алимардонда айтилган хотира ва тузилган шаҳид лашкарбошилар рўйхатидан кейин мана бу сўзлар битилган:

«Қабрингда роҳат топ, миллат шаҳидлари, ёш Фарғона мужоҳидлари, қаҳрамонлари.

Яшасун миллат қаҳрамонлари.

... Оҳ, Фарғона!»⁵⁶.

Ўйлаймизки, Фарғона водийсида 1917-1924 йилларда олиб борилган қаршилик кўрсатиш ҳаракатида иштирок этиб, шаҳид кетган бу кўрбоши ва лашкарбошилар ҳамда уларнинг қўли остида жанг қилган йигитларни авлодлар мустамлакачилик даврининг қурбонлари сифатида тилга оладилар. Уларнинг билиб-билмай қилган хатоларини эса ёлғиз Аллоҳнинг ўзигина кечириши мумкин.

Шермуҳаммадбек ким ва қандай инсон бўлган?

Президент Ислом Каримов Аҳмад Фарғоний таваллудини нишонлаш билан боғлиқ тадбирлар юзасидан Қува ва Фарғона шаҳрига келиб қилган суҳбатларидан бирида миллий-озодлик ҳаракатига, қуролли курашга бош бўлган саркардалар қаторида Мадаминбек билан Шермуҳаммадбек номларини ҳам тилга олган эдики, бу қаршилик кўрсатиш ҳаракати тарихини чуқур ва ҳаққоний ўрганишимизда биз, тарихчиларни рағбатлантириб туради.

Тошлоқ туманига қарашли «Навбаҳор» жамоа хўжалиги жойлашган қишлоқ Карбува деб аталади. Қишлоқ шу ерда яшаб, шу ерда дафн қилинган бир зотнинг шарафига шундай ном олган. Баъзилар шу қишлоқни Ғарбува, Ғорбува, Ғариббува деб ҳам аташади. Эҳтимол қишлоқ номи қадимда ўтган ғариб бир киши билан боғлиқдир. Аммо бизнинг мақсадимиз шу қишлоқ номини аниқлаш эмас, балки қаршилик кўрсатиш ҳаракатининг йирик намояндаларидан бири Шермуҳаммадбекнинг 1889 (баъзи манбаларда 1893) йили шу ерда туғилганини қайд этишдир.

Унинг катта бобоси Абдурахимбек Худоёрхоннинг вазирларидан бири бўлган. Чор Россияси босқини туфайли Худоёрхон тахтдан тушиб, Қўқон хонлиги тугатилгач, Абдурахимбек Марғилоннинг Қумарик қишлоғига келиб, деҳқончилик билан шуғулланган. Унинг ўғли Қўшоқбек Қумарик амини бўлиб, Тошмуҳаммадбек, Рўзимуҳаммадбек, Шермуҳам-мадбек, Тожимуҳаммадбек ва Нурмуҳаммадбек деган 5 ўғил ҳамда Тўфахон ва Савринисо деган 2 қизни кўради. Қўшоқбек 1915 йили ҳаж сафарида бўлади ва қайтиш чоғида Истанбулда вафот этади.

Шермуҳаммадбек ота касби деҳқончилик билан машғул бўлиб, мироблик вазифасини ўтайди. У 1916 йилги миллий-озодлик кўзғолонида фаол қатнашади.

⁵⁶ «Фан ва турмуш», 1996, 2-сон, 18-20-бетлар.

Давронбекнинг айтишича, 1917 йил ёзида Тошлоқда бўлиб ўтган сайилда жамоатчиликнинг хуррият, озодлик руҳида ўтказилаётган йиғинини тарқатиш учун Янги Марғилондан чор ҳукуматига қарашли аскарлар келади. Рус зобити аҳолининг тарқалишини талаб қилиб, қамчисини ўйнатади: «Ёввойи сартлар, уй-уйларингга тарқалинглари, акс ҳолда ҳибсга олинасанлар», деб от ўйнатиб, аҳолини қўрқитади, қочиб улгурмаганларни қамчи билан ура бошлайди. Бу ҳўрланишдан изтиробга тушган Шермуҳаммадбек зобит отининг тизгинини ушлаб олиб: «Сен кимни ёввойи сарт, деяпсан, кимларни ҳайдаяпсан? Ахир биз шу ерликмиз. Куппа-кундузи тинч аҳолини шу қадар ҳўрлаш, қамситиш яхши эмас-ку», дейди. Бундан ғазабланган зобит Шермуҳаммадбекни боши-елкаси аралаш қамчилай бошлайди. Шермуҳаммадбек унга ҳамла қилиб, отдан қулатади, одамлар уни тепкилай бошлайдилар. Дарҳол миршаблар пайдо бўлади. Шермуҳаммадбек оломон орасидан чиқиб, Карбува томонга қочишга мажбур бўлади. Укалари ва дўст-ёрлари ҳам унинг орқасидан боради. Улар Карбува қабристонига катта бир чинор тагида тўпланишиб, кофирлар зулмидан озод бўлиш учун кураш олиб боришга аҳду паймон қиладилар.

«Ўша ерда, - дейди Анварбек ака амакиси Шермуҳаммад-бекдан эшитганларини бир-бир эслаб, - амаким катта отамиз Қўшоқбойдан қолган қўш милтиқни олади. Бошқаларни қуроллантириш мақсадида Скобелев шаҳридаги турмага ҳужум қилиб, у ердаги соқчиларнинг қуролларини тортиб олишади. Бу ишда Асомиддин, Мадаминбек ҳам қатнашган. Шу тариқа озодлик учун кураш бошланади. Ушбу жангда амакимнинг ўнг қўзига ўқ тегади. Шу боис кейинчалик болшавойлар унга Кўршермат деган ҳақоратомуз ном қўйишган».

1917 йил 26-29 ноябрь кунларида Қўқонда Туркистон ўлка мусулмонларининг IV Ҳавқулда қурултойи бўлиб, Қурултой демократик йўл билан Туркистон мухториятини эълон қилди. Бу ҳукумат қисқа умр кўрди. Большевиклар 1918 йил феввалида мухторият тарафдорларини қонга беладилар. Анварбек аканинг айтишича, мухториятчилардан бир гуруҳи Марғилонга келиб, шу ерда мухториятни тикламоқчи бўлади. Аммо большевиклар катта ҳарбий куч билан бу ҳукуматни ҳам тузилмасидан бўғизлаб, 15 нафар мухториятчини, шу жумладан, «Марғилон мухторияти»нинг раҳбари Миродилбекни отиб ўлдиради. Қувада эса қизил аскарлар 200 нафар мусулмонни қириб ташлайди. Бунга жавобан Шермуҳаммадбек ўз йигитлари билан 1918 йилнинг 28-29 феввалида Қува гарнизонига ҳужум қилиб, рус аскарларидан кўпини отиб ташлайди, бир қисмини асир олади, кўплаб қурол- аслаҳани қўлга киритади⁵⁷.

Турк тарихчиси Али Бодомчи Шермуҳаммадбекнинг вафотидан икки ой олдин у билан суҳбат қилиб, унинг эсдаликларини магнитофон тасмасига ёзиб олган. Унинг: «Шўролар «босмачилик ҳаракати» деб атаган ҳаракат ўз олдига қандай вазифани қўйган эди?» деган саволига Шермуҳаммадбек бундай жавоб қилган: «Босмачилик» - бутун Туркистоннинг истиқлоли учун

⁵⁷ Шамсутдинов Р., +одиров А. Шермуҳаммадбек шайхига чизгилар. «Ҳан ва турмуш», 1999, 2,3,4-сонлар.

бир нуқтага келган миллатчиларнинг ҳаракати эди. Бу ҳаракат... Темур, Улуғбек, Навоийлар юртини келгинди босқинчилар чангалидан озод қилишга қаратилган, «Туркистон - туркистонликларники» шиори остида олиб борилган миллий кураш эди. Биз кўп йиллар мобайнида қонимизни зулукдек сўриб келаётган босқинчиларга, Масковнинг ҳукмронлигига қарши истиқлол байроғини кўтариб чиққан эдик».

Юсуфжон кўрбоши Шаҳрихондан Шермуҳаммадбекка мактуб йўллаб, бу ердаги гарнизон аскарлари аҳолига нисбатан турли жазолар қўллаб, мол-мулкни талаётганликларини маълум қилади. 1918 йил 11 март куни Шермуҳаммадбек хуфтон намозидан сўнг Карбувадан Шаҳрихон сари йўл олиб, ярим тунда Шаҳрихон гарнизонига тўсатдан ҳужум қилади. Бирорта ҳам ўқ отилмасдан бутун гарнизон қўлга олинади. Мустамлакачилар тортиб олган бутун мол-мулк маҳаллий аҳолига қайтариб берилади. Сўнг Шаҳрихон қасабаси Юсуф кўрбоши ихтиёрига топширилади.

1898 йилги Дукчи эшон қўзғолонидан кейин Мингтепа (ҳозирги Марҳамат тумани) қуроолланган рус мужиклари томонидан эгалланган бўлиб, маҳаллий аҳоли ўз уйларини ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлган эди. Мужиклар бу билангина қаноатланиб қолмай, теварак-атрофдаги қишлоқларга ҳам таҳдид солиб турардилар. 1918 йил 20 мартда Шермуҳаммадбек шундай таҳдидлардан бири ҳақида хабар топади. У босқинчи мужикларга хат йўллаб, Мингтепадан яхшиликча чиқиб кетишларини талаб қилади. Табиийки, бунга рад жавоби олинади. Шу масала бўйича Холхўжа эшон Ўшдан Карбувага келиб, Марҳамат ва унинг атрофидаги мужиклар фитнасига зарба бериш режаси ишлаб чиқилади. 23 март эрталаб Марҳамат томон юриш бошланади ва тушга келиб шаҳар ўраб олинади. Ярим тунгача жанг давом этади. Жангда «босмачилар»дан 15 киши, мужиклардан эса 300 киши ўлади. Тирик қолган мужиклар Шермуҳаммадбекдан омонлик тилаб, унга мурожаат қилишга мажбур бўладилар. Шермуҳаммадбек уларга қуроолларини топшириб, таслим бўлишни, қизил аскарларга бундан буён ёрдам кўрсатмасликни, эгаллаб олинган ерларни бўшатиб беришни, халқдан тортиб олинган мол-мулкни эгаларига қайтариб беришни, шундагина улар афв этилиши мумкинлигини шарт қилиб қўяди. Бу шартлар қабул қилиниб, 400 милтиқ, кўп миқдорда ўқ-дори, халқдан тортиб олинган мол-мулк Шермуҳаммадбек ихтиёрига берилади. Ўлжа марҳаматлик қасосчилар ва Холхўжа йигитларига, мол-мулк эса эгаларига тарқатилади.

Кўп ўтмай, Янги Марғилондан қизилларнинг маҳаллий аҳолидан 1200 кишини қамокқа олгани, Чимёндан эса дашноқларнинг аҳолига зулм ўтказётганлиги тўғрисида хабар келади. Янги марғилонлик Ёдгор Бойжон миллатпарвар бойлардан бўлиб, миллий халқ манфаати йўлида кураш олиб бораётган гуруҳларга моддий ёрдам кўрсатиб келаётган эди. 1200 нафар қамокқа олинган марғилонликларнинг бири ана шу Ёдгор Бойжон эди. Бу хабарни эшитган Шермуҳаммадбек Чимёнга, Нурмуҳаммадбек эса Скобелев томонга лашкар тортиб борадилар. Шермуҳаммадбек 1918 йил 20 апрелда йўл-йўлакай ўзига қўшилган 3 минг йигит билан Чимёнга етиб келади.

Гарнизонга уч томондан хужум қилади. Бир неча дақиқалик отишувдан сўнг Шермуҳаммадбек душманга таслим бўлишни таклиф этади. Натижада Шермуҳаммадбек 700 дан ортиқ милтиқ, 6 та пулемёт, кўп миқдорда ўқдорини ўлжа олади.

Хуллас, 1918 йил февралдан то 1920 йил мартагача бутун водийда қаршилиқ кўрсатиш ҳаракати авж олади ва Шермуҳаммадбек олиб бораётган кураш халқ ҳаракатига айланиб кетади.

Шу даврдаги миллий ҳаракат Кичик Эргаш, Катта Эргаш ва, айниқса, Мадаминбек, Шермуҳаммадбекларнинг номлари билан чамбарчас боғлиқ. Шу даврда қаршилиқ кўрсатиш ҳаракатига Мадаминбек билан бирга Шермуҳаммадбек ҳам катта ҳисса қўшган. Улар душманга қарши бир неча бор биргаликда жанг олиб борганлар.

...1919 йилнинг март ойи. 4 мингдан ортиқ яхши қуролланган қизил аскарлар Балиқчида Мадаминбекнинг қўшинларига қарши хужум уюштирадilar. Шиддатли жангларнинг бирида Мадаминбек ва Холхўжа йигитлари қуршовда қолади. Шермуҳаммадбек жангнинг тўртинчи кунида 3000 дан ортиқ йигитлари билан Балиқчига етиб бориб, жангга киришади. Эрталабга қадар кучли кўча жанглари бўлиб, вазият улар фойдасига ўзгаради. Қуршовдан чиққан мадаминбекчилар душманга қарши хужумни авж олдириб, қизилларни тўрт томондан қуршаб оладилар. Қаттиқ жангдан сўнг, қочиб улгурган ва ўлганлардан ташқари, 1700 аскар таслим бўлишдан бошқа чора топа олмайди. 700 га яқин бешотар милтиқ, 2 тўп, 2 пулемёт ўлжа олинади. Ўлжага олинган қуроллар Мадаминбек, Холхўжа, Шермуҳаммадбек йигитлари ўртасида тақсимланади. Асирлар Норин ва Қора дарё қўшилиб, Сирдарё бошланган жойга келтирилиб, сўроқ қилинади, керакли маълумотлар олинган, рус миллатига мансуб бўлганлари қўйиб юборилади.

Қаршилиқ кўрсатиш ҳаракатини бўлиб юбориш, бу ҳаракат раҳбарлари ўртасида ихтилоф чиқариш, таслим бўлган ёки советлар билан сулҳ тузган кўрбошиларни бир-бирларига гиж-гижлаш каби «сиёсий» ўйинлар большевикларнинг севимли тактикаси бўлиб келган. Бу жирканч усул Туркистон иши билан шуғулланувчи махсус комиссиянинг Ленин ташаббуси билан ўлкага келиши (1919), РКП(б) Марказий Қўмитаси Туркистон бюросининг ташкил этилиши (1920), Фрунзе қўмондонлигида Туркистон fronti юзага келиши билан айниқса кенг қўллана бошлаган. Шундай сиёсий ўйин ва найранглар таъсирида, Фарғонада ортиқча қон тўкилмаслигини ўйлаб, большевикларнинг ён беришлари, қолаверса, катта ваъдаларига ишонган Мадаминбек 1920 йил мартада советлар томонига ўтган. Шу вақтдан бошлаб 1922 йилнинг охиригача Фарғона водийсида олиб борилган қаршилиқ кўрсатиш ҳаракатига Шермуҳаммадбек бошчилик қилади. Большевиклар энди ўз нишонларини унга қаратадилар.

1921 йил 11 августда Туркбюро Алиёр кўрбошининг сулҳ ҳақидаги таклифини қабул қилади. Аммо унга Шермуҳаммадбекка қарши жанг қилиш вазифаси қўйилади. Бу шартга Алиёр кўрбоши кўнмайди. Чунки у Шермуҳаммадбек билан бир умрга дўст бўлиб қолиш ҳақида Қуръони

Каримни ушлаб онт ичган эди. Шундан сўнг советлар Алиёр кўрбошига Новқатдаги қирғиз Муҳиддин кўрбошига қарши жанг қилишни буюрадилар. Алиёр бу таклифни қабул қилиб, ўз йигитлари билан Муҳиддин кўрбоши хузурига бориб, у билан бирлашади ва советларга қарши жанг қила бошлайди. Аммо ҳийла-найранг йўли билан қўлга олинган Алиёр кўрбоши 1921 йил ноябрида ўз йигитлари билан бирга большевиклар томонидан қатл этилади.

Шермуҳаммадбек аҳолига қарата тез-тез мурожаат этиб, озодлик йўлида олиб борилаётган курашни қўллаб-қувватлашга, советларнинг ёлғон ва икки юзламачи сиёсатига эса ишонмасликка даъват қилган. Унинг араб имлосида ёзилган бундай мурожаатномалари бутун ўлка бўйлаб тарқатилган. Уларнинг айримлари чекистлар қўлига тушиб, рус тилига таржима қилинган ва ҳарбий қўмондонликка етказиб турилган. Шундай мурожаатномалардан бири ҳозирда Андижон вилояти давлат архивининг уезд-шаҳар инқилобий қўмитаси фондида сақланмоқда. Қуйида уни айнан келтирамыз:

***Туркистон ўлкаси барча миллатларига!
Туркистон ўлкаси Мусулмон кўшинлари бош қўмондони
курашчан Шермуҳаммадбек Ғозийнинг
ЭЪЛОННОМАСИ***

Ушбу билан барча миллатларга эълон қиларканман, худога шукрки, кундан-кунга куч-қудратимиз тобора ортиб бормоқда. Менинг барча қўмондонларим деярли ҳар куни Туркистонда яшаётган ва бошавойлардан безор бўлган рус ва мусулмон аҳолиси ўз қуроллари, кийим-кечаклари билан сафимизга қабул қилинаётганликлари ҳақида хабар бермоқдалар. Биз уларни ихтисослиги бўйича лавозимларга қўймоқдамиз ва уларнинг иззат-икромини ҳам жойига қўймоқдамиз. Улар бошавойлар яшаётган жойларда, шаҳарларда ва бошқа жойларда етишимовчилик, ёппасига очарчилик ва тартибсизликлар ҳукм сураётганини билдирмоқдалар. Биз томонимизга ўтган бу кишилар озиқ-овқат билан тўла таъминланмоқда ва улар ўзларининг ҳаёт муҳитидан қониқаётганини билдирмоқдалар. Хорижий маълумотларга қараганда, четдаги давлатлар бошавойлар нима сабабдан туркистонликларга тўла мухторият бермаётгани ҳолда, «Туркистонга аллақачон мухторият берилган», деган ёлғон гаплар айтаётганликларидан газабга келаётир. Ҳозирги вақтда бу чет эл давлатларига бошавойлар аблаҳ, ёлғончи эканликларини ҳамда уларнинг касби ҳар қандай вақтда ҳам меҳнаткашларни ва айбсиз камбағал аҳолини талаш ва ўлдиришдан иборат эканлиги маълум бўлиб қолди. Шу туфайли бу барча хорижий давлатлар ўз муҳитидан аблаҳ бошавойларни улоқтириб ташлашга қарор қилдилар ва уларни тугатиш учун катта уруш очдилар.

Агарда ҳозирги вақтда бошавойлар туркистонликларга тўла мухторият берсалар, у ҳолда биз, туркистонликлар, ҳеч қандай зарар келтирмаймиз. Агардаки, тўла мухторият бермасалар, у ҳолда биз юрагимиз ва танамизда охирги қонимиз қолгунча ватан учун курашамиз, яккаю ягона тангри таоло, Муҳаммад пайғамбаримизнинг шариати йўлида қурбон бўлишга тайёرمىз. Динимиз, ватанимиз учун бутун қалбимиз ва

жисмимизни қурбон бериб, тўла галабага эришишни Аллоҳдан тилаймиз ва унга ибодат қиламиз.

Мусулмон қўшинлари бош қўмондони Шермуҳаммадбек»¹.

Ушбу ҳужжатдан аёнки, миллий курашчилар ва уларнинг қўмондони Шермуҳаммадбек Туркистонни тўла мухторият ҳолида кўришни орзу қилган. Улар шу йўлда кураш олиб борганлар. Шермуҳаммадбек беҳуда қон тўкилмаслиги учун ўлкага мухторият мақоми берилишини совет раҳбарияти ва ҳарбий қўмондонлигидан талаб қилган. Шундай музокара 1921 йил август ойининг охирларида Марғилон билан Ёзёвон ўртасидаги очик майдонда ўтказилган. Унда советлар томонидан 1-армия қўмондони Г.В.Зиновьев, Туркистон Компартияси Марказқўми котиби Назир Тўрақулов, ҳарбий ходимлар Р.И.Березин ва А.А.Слущкий, миллий курашчилар номидан эса Шермуҳаммадбек, Нурмуҳаммадбек, Алиёр қўрбоши, Юсуф Полвон, Бозорбойбек, Мулла Пўлат, Асқар қўрбошилар қатнашганлар. 25 кишилик советлар билан 7 кишилик миллий курашчилар ўртасидаги музокара 8 соат давом этади. Шермуҳаммадбек сулҳ тузиш учун советлар олдида Туркистон мухториятини тан олиш, мусулмонларга диний эркинлик бериш, қизил армия қўшинларини Фарғона водийсидан олиб чиқиб кетиш, ҳибсдаги миллий курашчиларни озод қилиш каби ўнта шартни қўяди. Бу талабларни Г.В.Зиновьев истехзо билан тинглайди ва уларни амалга ошириш мумкин эмаслигини айтади. Шермуҳаммадбек бунга жавобан: «Биз истиқлол истаймиз», дейди. Зиновьев эса: «Сиз деҳқончилик билан шуғулланинг, сиёсатга аралашманг!» дея жавоб қилади. Шермуҳаммадбек эса: «Сиёсат бизнинг маслагимиз бўлади. Биз ватанни мудофаа қияпмиз. Чунки биз Амир Темурнинг фарзандларимиз. Улар фақат деҳқончилик қилмаганлар. Масжидларимиз, халқимиз қон йиғлаяпти. Кун кеча болшавойларингиз қилган ваҳшийлик инсонга хос иш эмас, ҳукуматингизга айтинг, инсоф қилсин», дейди.

Шундан сўнг Шермуҳаммадбек музокарани ташлаб кетиш учун ҳамроҳларига ишора қилди. Шунда Зиновьев Шермуҳаммадбекни тўхтатиб, яккама-якка суҳбатлашишни таклиф этади. Суҳбат чоғида Зиновьевнинг «Сиз нима хоҳлайсиз?» деган саволига Шермуҳаммадбек: «Биз ўз илтимосимизни айтдик. Хуррият истаймиз, истиқлол истаймиз, бизни холи қолдиришингизни истаймиз», деб жавоб қилади.

Зиновьев эса: «Хуррият учун миллион нафар аскар керак. Сенда шунча куч борми? Сенинг халқинг ичида сен каби фикр қиладиганлари оз. Сенинг истакларингни ҳукуматимиз қабул қилса ҳам, булар сенга эргашмайди», дейди. Шермуҳаммадбек бунга жавобан: «Ёлғон айтаяпсиз, бизнинг халқимиз ичида бундай инсонлар оз эмас, 2 миллион аскар тўплашга ҳам имконимиз бор. Биз Туркистонда 15 миллиондан ортиқроқмиз. Керак бўлса, ҳаммамиз сизга қарши курашга отланамиз», -деб ўз ҳамроҳлари билан музокара жойини тарк этиб, қароргоҳи Карбувага қайтиб кетади.

¹ Андижон вилояти давлат архиви, уезд-шаҳар ин=илобий =ымитаси фонди, 1-рийхат, 86-иш, 225-бет.

Ўлкадаги совет ҳукумати Шермуҳаммадбекни ўз томонига оғдириб олиш учун миллий арбобларни ҳам унинг ҳузурига элчи қилиб юборган. Туркистон республикаси Марказий Ижроия Қўмитаси раисининг ўринбосари Низомиддин Хўжаев 1921 йил 12 сентябрда сулҳ тузиш мақсади билан Шермуҳаммадбекнинг қароргоҳига келади. Музокарада у Шермуҳаммадбекка қарата: «Ҳозир мен бутун Туркистон ҳукуматини бошқаряпман. Мажбур бўлиб қолганингизда менинг ҳузуримга келаверасиз, бирга бўламиз», дейди. Бу фикрнинг мужмал ва асоссизлигини пайқаб, Шермуҳаммадбек бундай жавоб қилади: «Тошкентдаги рус ҳарбий кўмондонлиги ҳам сизнинг қўл остингиздами? Агар шундай бўлса, сиз уларга Туркистонни тарк этишларини буюринг. Шўро аскарлари Туркистондан кета бошлаган соатдан эътиборан Сизнинг хизматингизга кираман ва сизга бўйсунаман».

Табиийки, музокара натижасиз қолади.

Айни вақтда Шермуҳаммадбек уруш тарафдори бўлмагани учун беҳуда қон тўкилишининг олди олинишига, осойишталикнинг ўрнатилишига, Фарғона халқи оддий инсоний ҳуқуқларининг тикланишига, айрим большевик раҳбарларнинг ярамаслигига, тажовузкорлигига чек қўйилишига умид боғлаб, Туркистон раҳбарияти билан сулҳ тузиш учун музокара олиб бориш ташаббуси билан чиқади. Советларга қарши тинимсиз кураш олиб бораётган Шермуҳаммадбекнинг бу ташаббуси Фарғона аҳли ҳақли талабининг натижаси эди. Туркистон раҳбарияти Шермуҳаммадбекнинг таклифига мувофиқ Фарғонага келиб, у билан очиқчасига музокаралар олиб боради. «Фарғонадаги вайронагарчилик, уруш етарли эмасми? Сиз нимани талаб этасиз?» деган саволга Шермуҳаммадбек бундай жавоб беради: «Тўғри, биз Фарғонанинг тикланиши ва тинчликнинг қарор топиши тарафдоримиз. Аммо сизларнинг ҳукуматингиз ғоялари Туркистон жумҳурияти учун яроқсиз ва уни маҳаллий аҳоли ҳаётига татбиқ қилиб бўлмайди». «Туркистон жумҳуриятида тинч ҳаёт қарор топиши учун, сизнинг фикрингизча, нималар қилиш керак?» деган саволга эса Шермуҳаммадбек, «Биринчи навбатда, савдога йўл қўйиш, жойдан-жойга кўчиш эркинлиги, мусодара ва реквизицияларни тақиқлаш, шариат асосидаги судни жорий этиш, вақф ерларини эгаларига қайтариб бериш», деб жавоб қилади. Лекин большевиклар бу таклифларни қабул қилмайдилар.

Бундай сулҳ тузишга уринишдан олдин ўлкада, хусусан, водийда қандай воқеалар бўлиб ўтган, Шермуҳаммадбек ва унинг жангчилари бошидан не кунлар ўтмаган эди.

...1920 йилнинг ноябрь ойи. Парпибек қўрбоши Қўқонқишлоқда 2000 қизил аскарга қарши жанг олиб борарди. Унга кўмак бериш учун Шермуҳаммадбек минг нафар йигити билан Қўқонқишлоққа келади. Дахшатли жангларда Парпибек ғалаба қозониб, 2 замбарак, 4 пулемёт ва турли қурол-аслаҳаларни ўлжа олади. Бундан ғазабланган душман катта куч билан Қўқонқишлоқ, Омончўрада Парпибекка қарши шиддатли ҳужумни бошлайди. Унга 8-отлиқ бригада кўмондони Я.А.Мелькумов шахсан раҳбарлик қилади. Шиддатли жангдан сўнг Қўқонқишлоқ билан Омончўра

яна советлар кўлига ўтади. Парпибек Бозоркўрғон томонга чекинишга мажбур бўлади. Бу ерда ҳам душман унга кучли зарба беради.

Шермуҳаммадбек ва Холхўжа кўшинлари мағлубиятга учрагани сабабли айрим кўрбошилар руҳи тушиб, советлар томонига ўта бошлайди. 1921 йил 31 январда 2 600 аскари билан Акбарали ва Маҳкам ҳожи кўрбошилар шўролар томонига ўтади. 1921 йил бошларида Парпибек кўрбоши ўз кўшини билан Жалолобод ва Сузоқда 2-Туркистон ўқчи дивизияси билан шиддатли жанг олиб боради, аммо у мағлубиятга учрайди.

Шермуҳаммадбек Парпибек ўрнини эгаллаган Тўражоннинг йигитлари билан аввал Учкўрғонга, сўнг Норин ирмоғи томон чекинишга мажбур бўлади. Шу жойда мустаҳкам муҳофаа ташкил қилиниб, қизил аскарларга қарши ҳужум уюштирилади. Бу жангда 400 рус аскари асир олиниб қуролсизлантиригач, кўйиб юборилади. Шермуҳаммадбек Карбува қароргоҳига қайтиб келгач, Ашовадаги Раҳмонқул кўрбошидан мактуб олади. Унда Тошкентдан Раҳмонқулга қарши катта куч юборилгани айтилиб, шу боис душманни даф этиш учун ёрдам сўралган эди. Шермуҳаммадбек Болта кўрбоши бошлиқ 1400 отлиқ аскарни ёрдам учун Ашовага юборади. 1921 йил январь ойи охирларида шу ерда 6 кун давом этган кучли жангда қизил аскарлар катта талофат кўрадилар.

Худди шу вақтда Ўратепада Холбўта йигитлари қизил аскарларнинг қуршовига тушиб қолади. Бундан хабар топган Шермуҳаммадбек Ҳотам кўрбоши бошлиқ 500 суворийни Холбўтага ёрдамга юборади. Қизиллар мағлубиятга учраб, Ўратепадан қувиб чиқарилади.

Замондошларнинг хотираларига қараганда, Шермуҳаммадбек беғараз инсон эди. Шу жиҳатдан унинг Бухоро амири Сайид Олимхон билан бўлган муносабатини эслаш жоиз. Шермуҳаммадбек Фарғонадан Бухорога, амир ҳузурига элчи юбориб, ундан қурол-яроғ масаласида ёрдам беришни сўрайди. Аммо амир бу илтимосни жавобсиз қолдиради. Бу ҳам етмаганидек, Афғонистондан Шермуҳаммадбек учун келтирилаётган қурол-яроғ амир одамлари томонидан ўтказилмайди. Сайид Олимхоннинг ўзи Бухорони тарк этиб, ҳозирги Тожикистон ҳудудида советларга қарши уруш олиб бориб, танг аҳволга тушганида Шермуҳаммадбекка хат ёзиб, ундан большевиклар зулмига учраган мусулмонларга ёрдам бериш лозимлигини айтади ва ўзига ҳам ёрдам беришни сўрайди. Бунга жавобан Шермуҳаммадбек 1920 йил ноябрь ойининг охирларида Асқар кўрбоши қўмондонлигида 500 кишидан иборат суворийларни Шарқий Бухорога юборади. Фарғонадан борган бу миллий курашчилар Бойсунда қизил аскарларга қарши жанг қиладилар. Бойсун муҳофаасида фарғоналиклардан 70 нафари шахид бўлади. Амир Афғонистонга омон-эсон ўтиб кетгач, Асқар кўрбоши Карбувага қайтиб келади.

20-йиллардаги мана шундай воқеалар, халқнинг уруш азобидан қийналганлиги, вайронагарчилик туфайли Шермуҳаммадбекда советлар билан сулҳ тузиш, истиқболсиз курашни тўхтатиш фикри туғилган бўлиши мумкин.

Заки Валидий Тўғон АҚШга борганида Давронбек ва Анварбеклар хонадонларида бўлиб, оталари Шермуҳаммадбек ва Нурмуҳаммадбекларнинг большевикларга қарши курашдаги катта хизматларини алоҳида қайд этиб, уларнинг совет мустамлакачилигига қарши изчил кураш олиб боргани, бу йўлдан асло қайтмагани, Шермуҳаммадбек билан сулҳ олиб борган большевиклардан биронтаси ҳам уни бу йўлдан ура олмаганлигини айтган.

Саудия Арабистонида истиқомат қилувчи ватандошлари-миздан Аҳмад Тўлқин Шермуҳаммадбек фаолиятидаги ўзи шоҳид бўлган қуйидаги кичик бир воқеани Давронбек билан Анварбекларга айтиб берган: Шермуҳаммадбек билан Нурмуҳаммадбеклар Носирхон Тўранинг ёнига бориб: «Домла, сиз бизга бош бўлинг, диний раҳнамо бўлинг, биз амрингизга итоат қилиб, душманга қарши биргаликда курашайлик», - деб илтимос қилган эканлар. Шунда Носирхон Тўра кўзини ердан узмай, ўтирган ҳолда на ҳа, на йўқ, деб жавоб қилмаган. Бироқ орадан бир қанча вақт ўтгач, Носирхон Тўра бу қилмишидан пушаймон еб, виждонан қийналиб, кўрбошилар таклифига мен бирор нарса дея олмадим, бу менинг хатойим эди, деб иқрор бўлган. Кейинчалик Носирхон Тўра миллий кураш жабҳасига ўзини бағишлаб, шу йўлда қурбон бўлган.

1922 йил апрелида Кофирнихонда Анвар пошо ташаббуси билан қаршилик кўрсатиш ҳаракати қатнашчиларининг йиғилиши ўтказилади. Шу вақтда Фарғона ва Зарафшон водийларидаги кўрбошиларнинг Самарқанд қурултойида мазкур водийларда қизил кўшинга қарши кураш ва Туркистоннинг келажаги билан боғлиқ масалалар кўриб чиқилади. Қурултой 1922 йил 15 апрель куни Туркистон Мустақил Ислом Жумҳуриятини эълон қилади. Ислом лашкарлари бош қўмондони Шермуҳаммадбек жумҳурият бошлиғи этиб сайланади. Муваққат ҳукумат таркибига: Муллажон қори хавфсизлик нозири, Акбаржон эшон шайх ул-ислом, Абдусалом бош котиб, Носиржон молия нозири, Мулла Ҳожи Ниёз эса махсус ишлар нозири сифатида киритилади. Бундан ташқари, ҳукумат қошида 88 кишилик кенгаш ҳам бўлган. Қурултой большевикларга қарши кураш тактикаси ва Туркистоннинг келажакига оид тегишли ҳужжатларни қабул қилган. Демак, совет тарихчиларининг «босмачилар»нинг сиёсий стратегияси бўлмаган, улар Туркистоннинг мустақиллиги ҳақида ўйламаганлар, деган фикрлари ҳақиқатга мутлақо зид.

Совет тарихчилари қаршилик кўрсатиш ҳаракати раҳбарларини бадном этиш мақсадида улар бошчилик қилган гуруҳларнинг тинч халқни талагани ҳамда шу халқнинг ризқ-насибасини қирқиш ҳисобига яшагани ва курашганини айтиб келишган. Бундай раҳбарлар ва гуруҳларнинг бўлганини умуман рад этиш қийин. Аммо Шермуҳаммадбек ва унинг қўли остидаги кўрбошилар 1921 йил баҳорида оғир иқтисодий аҳволга тушиб қолганларида фарғоналик бир неча бойлар унга 150-200 фоиз қўшимча қарз беришни таклиф этишган.

Шермуҳаммадбек қаршилик кўрсатиш ҳаракати якун топиб, ўз ватанини ташлаб кетишга мажбур бўлган ва маълум вақт Адана шаҳрида

яшаган. Шунда у ўтмиш воқеаларини эслаб, Давронбек ва Анварбек акаларга Андижон кўрбошиларидан кўп марта ёрдам олганини катта миннатдорчилик билан айтган. «Энг кўп мақтаганлари, - деган эди Анварбек ака биз билан суҳбатда, - Парпибек кўрбоши, Маҳкам хожи эди. Оталаримиз андижонлик саховатли одамлар ҳақида сўз юритиб, мен ҳақиқатан Андижон халқидан миннатдорман, қачон аскарларимиз билан оч-наҳор, толиқиб борганимизда Андижонда бизга, йигитларимизга овқат, отларга ем, устиларига чопон қилиб беришган...»

Шермуҳаммадбек Афғонистонга ўтиб, Кобулда яшай бошлайди. 1924 йили Андижондан Кобулга бориб қолган Зулфинисо исмли қизга уйланади. Улардан Давронбек, Жаҳонгир, Саодатхон ва Хосиятхонлар дунёга келади. Тўнғич ўғли Давронбек ҳозир Нью-Йоркда, Саодатхон Туркиянинг Адана шаҳрида истиқомат қилишмоқда. Жаҳонгир билан Хосиятхон Шермуҳаммадбек Кобулдалиқ вақтидаёқ вафот этишган. Давронбекнинг онаси Зулфинисо 1972 йили Аданада оламдан ўтган.

Шермуҳаммадбек Кобулда яшаганида ҳам Англия ҳукуматидан ёрдам олиб, Туркистонни озод қилиш орзусидан воз кечмади. Шу мақсадда у Нишопур, Бомбайгача бориб, рожалар билан музокаралар олиб борди. Бирон натижа чиқмагач, Помирдаги қирғиз ва бошқа халқларни советларга қарши курашга ундамоқчи бўлди. Унинг Помирга қилган сафари ҳам натижа бермагач, яна Кобулга қайтади. Омонуллахон, сўнгра Нодирхон подшолик қилган даврда Афғонистон советлар билан алоқани узмаслик сиёсатини олиб борарди. Шунинг учун ҳам Омонуллахон ва Нодирхон Шермуҳаммадбекка ер ва 1 минг афғон сўми миқдорида ойлик бериб турган бўлса ҳам, унинг большевикларга қарши олиб бормоқчи бўлган курашини қўллаб-қувватламади.

1951 йили Афғонистондаги туркистонлик муҳожирлар Туркиядан бошпана топадилар. 1955 йили Шермуҳаммадбек ўз оиласи билан Туркияга келади ва умрининг охиригача Адана шаҳрида яшайди. 1970 йил 10 мартда Шермуҳаммадбек оламдан ўтади. Унинг дафн маросими жуда катта ҳурмат ва эҳтиром билан ўтказилади.

Совет тарихчиларининг асарларида Мадаминбек Кўршерматни советлар томонига оғдириш учун сулҳга борганида, Кўршермат уни қатл эттирган, деган фикр ўтказилиб келди. Марк Поликовскийнинг «Конец Мадаминбека» («Мадаминбекнинг маҳв этилиши») тарихий очеркида, Али Ҳамроев режиссёрлик қилган, тарих фанлари доктори, профессор М.Ғ.Ваҳобов маслаҳатчи бўлган «Фавқулодда комиссар» фильмида ҳам Мадаминбекнинг гўё Шермуҳаммадбек қўлида қатл этилганлиги тасвирланган. Бундай фикр, афсуски, мустақилликка эришилган ҳозирги кунларда ҳам давом этиб келмоқда.

Айни шундай фикрларга Шермуҳаммадбекнинг ўзи 60-йилларда «Америка овози» радиоси орқали жавоб бериб, «Мадаминбекнинг ўлимига мен айбдор эмасман. Уни низо чиқариш мақсадида ўша пайтдаги армия кўмондони Зиновьев оттириб, дарёга ташлаб юборган», деб айтган эди.

Турк тарихчи олими Али Бодомчи ўзининг 1917-1934 йиллардаги Туркистондаги қаршилик кўрсатиш ҳаракати ва Анвар пошо ҳақидаги «Қўрбошилар» китобининг 2-жилдида (Истанбул, 1975) Мадаминбекни Сойиб қори ва Лутфулла Маҳдум ўлдириб, Бухорога қочиб кетганликлари, буни уларнинг ўзлари ҳам эътироф этганликларини ёзган. У Мадаминбекнинг ҳалок бўлиш тарихини ўрганиб, уни большевикларнинг ўзлари ўлдиртириб юборганлар, деган хулосага келган.

Давронбек ва Анварбек акалар билан бўлган ўша суҳбатимизда улар бизга Мадаминбек Шермуҳаммадбекнинг ёшликдаги дўсти, большевикларга қарши курашиш учун бирга қасам ичган 7 йигитнинг бири Мадаминбек, иккинчиси Шермуҳаммадбек бўлгани, Шермуҳаммадбекнинг қуролдош дўсти хотирасига ҳурмат сифатида набирасига унинг исмини қўйгани, Нурмуҳаммадбекнинг эса Мадаминбекнинг холаваччасига уйлангани, шу боис у Мадаминбек ўлимидан беҳад изтиробга тушгани, ҳар доим Афғонистонда ҳам, Покистонда ҳам, Туркияда ҳам Мадаминбекни миллий қаҳрамон деб эъзозлаб келганини сўзлаб беришди.

Ушбу мақолада тарихимизнинг ҳали тўла ёритилмаган саҳифаларини ёритишга, большевизмга қаршилик кўрсатиш ҳаракатида фаол иштирок этган, Ватан ва миллатнинг озод бўлишини орзу қилган, тенгсиз курашда шароит тақозоси билан баъзан хато ҳам қилган кишиларнинг кураши ва тақдири ҳақида турли манбалар ва ҳозирда барҳаёт гувоҳларнинг хотираларига таянган ҳолда фикр юритишга ҳаракат қилинди.

* * *

Ўтган асрнинг 20 – 30-йилларида Ватан ва миллат озодлиги йўлида фаолият олиб борган ватандошларимиз турли-туман дунёқараш, маслак ва мақсадга эга бўлишларига қарамай, эл-юртларининг бошқалар томонидан идора этилмаслигини, халқнинг миллий ва инсоний ҳақ-ҳуқуқлари топталмаслигини астойдил истадилар. Шу йўлда қурол билан ҳаракат қилиб, шу йўлда жон бердилар. Улар совет мустабид тузумининг Ўрта Осиё халқларини кейинчалик ҳам қуллик ва мутелик шароитида ушлаб туришини яхши билдилар. Бинобарин, бу ҳаракатга жалб этилган тоза виждонли ва эрксевар кишилар Ватан ва миллатнинг озод келажаги йўлида жонфидо қилдилар. Шунинг ўзи ҳам бизга улар номини ҳурмат билан тилга олиш имконини беради.

ҚУЛОҚЛАШТИРИШ КАМПАНИЯСИ

Шимолий Кавказга сургун қилинган юртдошлар

1931 йил августида бошланган «қулоқлаштириш» ва сургун қилиш жараёнида Ўрта Осиёдан 6 минг, жумладан, Ўзбекистондан 3 795 хўжалик (17 839 жон) Украина ва Шимолий Кавказга сургун қилинган. Аммо яқин вақтларгача Ўзбекистоннинг қайси вилоятидан қанча кишининг Шимолий Кавказга сургун қилингани маълум эмас эди.

Яқинда биз Россия Федерацияси Хавфсизлик хизматининг Москвадаги марказий архивидан «кулоқ»лар ортилган эшелонларнинг 1931 йил 28 августдан 16 сентябргача бўлган вақтдаги ҳаракати ҳақидаги диспетчер маълумотини топишга муваффақ бўлдик.

Унда 1931 йил 28 августда Когондан жўнатилган 605-сонли эшелоннинг Шимолий Кавказнинг Прикумск туманига етиб келганлиги қайд этилган. Бу эшелонда 231 оила (1 542 киши) бўлиб, шундан 387 нафарини эркаклар, 324 нафарини аёллар, 646 нафарини эса болалар ташкил этган.

Каттақўрғондан чиққан 615-эшелонда 282 хўжалик (1 450 киши) бўлиб, шундан 471 нафари эркаклар, 396 нафари аёллар, 583 нафари эса болалар бўлган. Эшелон 9 сентябрда Шимолий Кавказнинг Прохладная бекатидан ўтиб, Махачқалъага етиб келганда бир боланинг ўлганлиги қайд этилган. Эшелон борадиган жой Карамюк бекати эди.

Термиздан йўл олган 611-сонли эшелонда 288 оила (1 602 жон) бўлиб, шундан 447 нафарини эркаклар, 430 нафарини аёллар, 735 нафарини эса болалар ташкил этган. Бу эшелон 1931 йил 1 сентябрда Чоржўйдан ўтган. Унинг Прикумск туманига бориши белгилаб қўйилган.

Самарқанддан жўнаган 617-сонли эшелонда эса 304 оила (1 493 киши), шундан эркаклар 611 киши, аёллар 416 киши, болалар 666 киши бўлган. 9 сентябрда бу эшелондагилар Красноводскка етиб келишган ва пароходда Каспий денгиз орқали Махачқалъани ҳам босиб ўтишган.

Бундан ташқари, айтилган вақтда Шимолий Кавказга Самарқанд вилоятидан 700 хўжалик (3 680 жон), Бухоро вилоятидан 691 хўжалик (3 820 жон), Сурхондарё вилоятидан эса 100 хўжалик (482 жон), яъни бутун Ўзбекистон бўйича 1 491 хўжалик (7 982 жон) сургун қилинган.

Ўз уйдан, ҳовли-жойидан, от-уловидан, мол-мулкидан, рўзғор буюмларидан, ишлаб чиқариш қурулларидан маҳрум қилиниб, юк ташиладиган вагонларга ортиб юборилган ва йўл азобларини тортган бу юртдошларимиз Шимолий Кавказнинг Прикумск, Арзгир, Будённий, Апанасенков туманларига келтирилган. Улар дашт-чўл ерларини ўзлаштириш, ғалла, пахта етиштириш ва бошқа оғир ишларга сафарбар қилинган. Меҳнат сургунига юборилган бу бева-бечоралар ҳисобига пахтачилик, ғаллачилик совхоз ва қишлоқ хўжалик артеллари тузилган. Уларнинг кўпчилиги йўл азобидан, оғир меҳнатдан, ноқулай иқлимдан, турли хил касалликлардан, очарчиликдан ўлиб кетган, бир қисми сиёсий қатағонга учраб отиб ташланган, узоқ муддатларга қамоқ жазосига ҳукм этилган. Улар 1937-1938 йиллардаги оммавий қатағонга учраган кишилардан ҳам кўпроқ азоб-уқубат чекканлар.

Иккинчи жаҳон уруши бошлангач, сургундагиларнинг бир қисми фронтга, кекса ёшдагилари эса меҳнат лагерларига юборилган. Улар жангоҳларда фашистлар ўқидан ҳалок бўлган, меҳнат лагерларидаги мислсиз оғир шароитга бардош беролмай ўлиб кетган. Меҳнат сургунидагиларнинг маълум бир қисми қочиш вақтида, муҳожирликка чиқиб кетиш пайтида ушлаб олиниб, узоқ муддатга қамоқ жазосини олган, баъзилари эса отиб ташланган.

Ўзбекистондан Шимолий Кавказ ўлкасига сургун қилинганларнинг кўпчилиги ватанга қайтиб кела олмаган. Уларнинг аксари бегона юртларда ҳалок бўлган, жуда ҳам оз қисмигина бир амаллаб она юртларига қайтиб келишган.

Биз, «Мерос» халқаро илмий-амалий экспедиция аъзолари, қайтиб келган ватандошлар тақдирини билиш мақсадида 2004 йил 13-25 апрель кунларида Самарқанд, Бухоро ва Сурхондарё вилоятлари бўйича илмий сафар уюштирдик. Натижада Шимолий Кавказга сургун қилинганлар ва уларнинг авлодлари ҳақида қимматли ҳужжат ва материалларни қўлга киритилди. Жумладан, Каттақўрғон туманидан 1931 йил августида ўша 615-эшелонда Шимолий Кавказга сургун қилинган 75 хўжалик (349 жон) орасида Ражаббой Дўстмуродбой бошлиқ 12 жондан иборат оиланинг (Катта Араб қишлоғидан) ҳам бўлгани аниқланди. Бу оилага қарашли 12 таноб ер, боғ, чорбоғ, 200-300 бош қўй, бир жуфт ишчи хўкиз, 4 бош қорамол, 3 эшак, бир кўпқари чопадиган от ва бошқа уй-рўзғор буюмлари тортиб олиниб, уларнинг ўзлари эса «қулоқ» сифатида сургун қилинган.

Шу ҳақда Эгамназар Ражабов бундай эслайди: «...Ҳовлимизнинг рўпарасидаги катта дарвоза ёнида бир-икки от қўшилган тўрт ғилдиракли фургон, **Қафғалида** 2-3 отлик милтиқ таққан одамлар акам ва онамларга: «Бўлинг, чиқаринг, аравага ортинг!», деб дағдаға қилишди. Онам, акамлар, опаларим йиғлаб, уйдаги кўрпа, ёстик, енгил нарсаларни ташиб, аравага ташлай бердилар. Юклар ортилгач, бизларни аравадаги юклар тепасига миндириб, катта ёшдаги акамларни арава орқасидан пиёда Каттақўрғон шаҳрига қараб ҳайдадилар. Эски тош йўли темир йўл вокзалидан ўтгач, ҳозирги паркнинг ўнг томонидан ўтадиган йўлга қўшилди. Эски паркнинг ўрни шаҳарлик Худойназарбойники бўлган. Шу вақтда атрофи тиконли сим билан ўралиб, ичига баланд-баланд жўя тортилиб, тамаки экилган эди. Ўша Худойназарбойнинг ўғиллари Ғуломиддинлар ҳам «қулоқ»қа тортилиб, бизлар билан бирга Кавказга сургун қилинган эдилар.

ГПУ, прокурор шу тамакизорнинг кунчиқар бетида пишиқ ғиштдан қурилган катта саройда ўтирар эканлар. Араваларимиз тўғри шу саройга киритилди. Тамакизорнинг ярмига борганимизда олдимиздан катта акамиз Абдуҳаким бир ҳасани кўк отчага минган ҳолда чиқиб қолди. У бундан икки йил аввал давлат ишига, «Улус» ширкатида «отаман» бўлиб сафарбар қилинган эди, Қиличқишлоқда яшарди. У қулоққа тортилмаган эди. Шунга қарамай, бизларни олиб келаётган отлик соқчилар Абдуҳаким акамни ҳам отлари билан биз кирган саройга олиб келдилар. ГПУ ва прокурорга айтишиб, акамни ҳам бизларга қўшиб, пахта заводидаги усти ёпиқ, атрофи сим билан ўралган каппонга келтириб қамадилар. Шу жойда 15 кун тунашга тўғри келди. Жўнашга 3-4 кун қолганда Абдуҳаким акам Қиличқишлоқдаги оилаларини ҳам олиб келишга мажбур бўлди.

Шу вақтда отамиз Ражаббой Қаршида сургунда эди. У узоқ жойларга сургун қилинаётганимизни эшитиб, дарҳол Каттақўрғон ГПУсига, прокурорига келиб: «Мени ҳам болаларим билан бирга жўнатасизлар», деган. Натижада отамиз ҳам бизларга қўшилди».

Нихоят, бу оила Николо-Александровск деган жойга етиб келиб, эгалари Сибирга сургун қилинган ҳовлилардан бирига жойлашади.

Ражаббой Дўстмуродов оиласи унинг аёли Сапарова Шарофат, ўғиллари Абдуҳаким, Абдуҳалил, Дўстназар, Эгамназар, қизлари Назокатхон, Ойдинхон, катта келини Ҳикматхон, кичик келини **Назонхон**, катта ўғлининг ўғли Муродилла, кичик ўғлининг қизи Меҳрилардан иборат эди.

Бу оиланинг сургундаги азоб-уқубатлари, қисмати Эгамназар Ражабовнинг 1992 йил 18 феввалида тугаллаган эсдалигида ўз ифодасини топган. Шу пайтда у 71 ёшда эди. Афсуски, бу инсон ҳозир орамизда йўқ. Лекин унинг эсдалиги ниҳоятда қимматли ҳужжати бўлиб қолди. Бу эсдалиқда Шимолий Кавказ сургунида бўлган бир қанча каттақўрғонликларнинг номлари зикр қилинган. Жумладан, Саройқўрғон қишлоғидан сургун қилинган Қодир қассоб, Пайшанба қишлоғидан сургун қилинган Маъруф боболарнинг номлари эсдалиқда келтирилган.

Сурхондарё вилоятининг ўша вақтдаги Жарқўрғон туманидан 50 хўжалик (269 жон), Сариосиё туманидан 25 хўжалик (112 жон), Денов районида 25 хўжалик (101 жон) Шимолий Кавказга сургун қилингани, «қулоқлар» ортилган 611-сонли эшелоннинг Термиздан чиқиб, 1931 йил 1 сентябрда Чоржўй темир йўл бекатиидан ўтгани, бориладиган жой Шимолий Кавказнинг Прикумск тумани экани, шунингдек, эшелонда 276 оила, 1342 киши, шундан эркаклар 337, аёллар 636, қолгани болалар экани ҳам архивда ўз аксини топган.

Қумқўрғон туманидаги «Беш қаҳрамон» ширкат хўжалиги жойлашган Оксой маҳалласи, Ҳайдар Баратов кўчаси, 39-уйда 85 ёшли Лолабиби Қурбонназарова яшайди. У Шимолий Кавказга сургун қилинган 11 жондан иборат Мулла Қурбон бобо Назаровнинг кенжа қизи. 1931 йил августида бу оилани қизил вагонга жойлаштиришганда уни ўлдига чиқаришиб, холаси Султонбибига қолдириб кетишган. Сургундаги 10 кишидан фақат биргина Жуманазар Қурбонов ўз юртига қайтиб келган, қолган оила аъзолари ўша бегона юртда қолиб кетишган. Оғир меҳнат, очарчилик, касаллик, даҳшатли уруш гирдобидида қолган Мулла Қурбон бобо ва унинг жигаргўшалари ватанларига қайтиб кела олмай, ўша бадарға қилинган тупроқдан абадий жой топдилар.

1870 йилда туғилган, Сариосиё тумани Сарижўй қишлоғилик Саид Рўзиев хўжалиги ва мол-мулки мусодара этилиб, 1931 йил августида Шимолий Кавказга сургун қилинган. Унинг набираси Мирза Муҳаммад Назаров 1936 йилда туғилган, ҳозирда Лангар қишлоғида яшайди. Шу ернинг Хуфор қишлоғидан сургун қилинган Мулла Малик (Бухорода 15 йил ўкиган) ҳам Шимолий Кавказга сургун этилган. Кейинчалик унинг ўзи қайтиб келган, оиласи, фарзандлари эса сургунгоҳда қолиб кетганлар. Мулла Малик 1952 йил ноябрида оламдан ўтган. Бу ҳақда унинг 1944 йилда туғилган ўғли Маликов Исматулла маълумот берган.

Шимолий Кавказнинг руслар яшайдиган туманларидаги колхозларда пахтачиликни жорий қилишда Ўрта Осиёдан сургун қилинган «қулоқ»лардан фойдаланилган.

1937 йил 25 мартдаги махсус хабарномадан маълум бўлишича, Бурлаций туманидаги тўрт колхоздан ташқари, бошқа колхозларга пахта чигити ташиб келтирилмаган, аввал чигит экилган майдонлар экиш фасли учун тайёрлаб қўйилмаган, экиш режалари колхозларга етказилмаган, ишлаб чиқариш режалари тузилмаган, бригадалар ва звенолар бўйича ерлар бириктириб қўйилмаган. Бу маълумотномага асосланган ҳолда аниқ айтиш мумкинки, экин майдонларининг ўз вақтида мавсумга тайёр бўлмаганлиги учун сургундаги юртдошларимиз жазоланмай қолмаганлар.

Сургун қачон ва ким томонидан қилинган бўлса ҳам, доим сургун қилинувчи азоб-уқубатни бошидан кечирган. Аммо советларнинг ўтган асрнинг 30-йилларида олиб борган сургун сиёсатидек даҳшатли воқеалар тарихда кам бўлган. Шунинг учун ҳам кўплаб ватандошларимиз ҳукумат томонидан ижозат берилмаганлигига қарамай, бир амаллаб она юртларига қочиб келиш пайида бўлганлар. Уруш тугагач, пахтазор ерлар ва колхозлар вайрон этилганлиги сабабли совет давлати ўзбекистонлик «қулоқлар»ининг ўз ватанларига қайтиши учун расман рухсат беради. Аммо сургун ва уруш азобларидан тирик қолган санокли кишиларгагина қадрдон қишлоқларига қайтиш бахти насиб этади.

Шимолий Қозоғистонга сургун қилинган юртдошлар

1929-1936 йилларда зўравонлик билан ўтказилган коллективлаштириш «қулоқ» қилиш жараёнида «қулоқлар», «қишлоқ буржуазияси», «социализм душманлари», «колхоз душманлари», «муштумзўрлар», «аксилинқилобчи унсурлар» каби ҳақоратомуз номлар билан атаб келинган ўзига тўқ, тадбиркор ўзбек деҳқонлари бегона юртларга бадарға қилиндилар ва улар азоб-уқубатли, жафоли кунларни бошдан кечирдилар, кўплари эса ҳалок этилдилар. Бу совет давлати томонидан амалга оширган халқларни оммавий депортация қилиш, яъни қатағон этишнинг биринчи босқичи эди.

Истиқлол туфайли яқин тарихимизнинг сохталаштирилган ва бузилган ана шу саҳифалари қайта тиклана бошлади. Шу мавзуга бағишланган кўплаб китоб, мақола ва хотиралар эълон қилинди, телевизион кўрсатувлар ва радиоэшиттиришлар олиб борилди. Мазкур масалага аталиб бадий асарлар, илмий тадқиқотлар яратилмоқда, диссертациялар ҳимоя этилмоқда.

Ўзбекистоннинг ўз ички ҳудудларига, Украинанинг Херсон вилоятига, Шимолий Кавказга (ҳозирги Ставрополь ўлкасига) сургун қилинган юртдошларимиз фожеали қисмати маълум даражада монографик тадқиқотларда ўз ифодасини топган¹. Аммо Ўзбекистондан Шимолий

¹ +аранг: Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг «уло»лаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. Тошкент, 2001; Шу муаллиф. +ишло= фожеаси: жамоалаштириш, «уло»лаштириш, сургун.

Қозоғистонга сургун қилинганлар ва уларнинг ўша бегона юртда фожеали ҳаёт кечирганликлари ҳозиргача ўзбек ва қozoқ тарихшунослигида мутлақо ўрганилмай келади. Ушбу мақолада Шимолий Қозоғистонга сургун қилинган ўзбекистонлик «қулоқлар» ва уларнинг қисмати ҳақида айрим янги маълумотлар келтирилади.

ВКП(б) МҚ Сиёсий Бюросининг 1930 йил 20 февралдаги «Коллективлаштириш ва иқтисодий қолоқ миллий районларда қулоқларга қарши кураш тўғрисида»ги қарори бўйича ОГПУга² миллий республикаларни ёппасига коллективлаштириш районларида 15 мартга қадар Ўзбекистондан 1000, Туркменистондан 200, Қирғизистондан 100 кишини «қулоқ» қилиш ва концлагерларга юбориш вазифаси топширилади. Топшириқ Ўзбекистон бўйича ортиғи билан, яъни 1195 киши миқдорида бажарилади⁵⁸. «Учлик»нинг қарори билан уларнинг бир қисми қамоқ ва сургун жазосини Сибирь, Урал ва Шимолий Қозоғистонда ўташга ҳукм қилинади.

Шимолий Қозоғистонга қамоқ жазосини ўташ учун сургун қилинганлар орасида Шаҳрихондан Мирусмон Мираҳмедов, Кенжабой Ашурбоевлар ҳам бўлганлар.

Сургун қилинган иккинчи тоифали «қулоқлар» миқдори тўғрисида 1930 йил 4 майгача бўлган маълумотда Ўрта Осиёдан 400 оила (2000 жон) сургун қилиниши керак бўлган, шундан 80 оила (281 жон) Қозоғистонга юборилган.

ОГПУ ГУЛАГи махсус кўчирилганларлар бўйича бўлимининг маълумотида 1930 йили Ўрта Осиёдан Қозоғистонга 159 оиланинг сургун қилингани айтилган⁵⁹.

ОГПУ Қозоғистондаги ваколатли вакили Даниловскийга, Ўрта Осиёдаги ваколатли вакили Л.Г.Мироновга 1930 йил 16 апрелда телеграмма йўллаб, унда Ўрта Осиёдан жўнатилган «қулоқлар»ни жойлаштириш ва уларга хизмат кўрсатиш кераклиги айтилган. Телеграммада бундан буён Ўрта Осиё ҳудудидан «қулоқлар»ни қайси районларга сургун қилиш масаласи ОГПУнинг махсус санкциясидан сўнггина амалга оширилиши лозимлиги уқтириб ўтилган⁶⁰.

1930 йил 30-31 январда ОГПУ коллегиясининг жойлардаги доимий вакиллари ва бўлимлари раҳбар ходимлари билан бўлган йиғилишида «қулоқлар»ни тугатиш масаласи кўриб чиқилган ва Ўрта Осиёдан 2 минг «қул»ни Қозоғистонга сургун қилишга қарор қилинган⁶¹.

ВКП(б) Марказий Қўмитасининг таклифи билан ОГПУ органлари зиммасига 1933 йилда собиқ Иттифокнинг шаҳар ва қишлоқларидаги

Тошкент, 2003; Шамсутдинов Р., Мамажонов А. Шимолий Кавказ сурғунидаги юртдошлар =исмати. Тошкент, 2005.

² ОГПУ – Бирлашган Давлат Сиёсий Бош=армаси.

⁵⁸ РГАСПИ (Россия Давлат ижтимоий-сиёсий ташкилотлар архиви), 62-фонд, 2-рийхат, 2138-иш, 18-бет.

⁵⁹ ГАРФ (Россия Федерацияси Давлат архиви), 9479-фонд, 1-рийхат, 89-иш, 205-бет.

⁶⁰ Ц ФСБ РФ (Россия Федерацияси Федерал Хавфсизлик Хизмати марказий архиви). 2-фонд, 8-рийхат, 3-иш, 44-бет.

⁶¹ Ыша архив, 2 фонд, 8-рийхат, 35-иш, 4-8-бетлар.

аксилинқилобий «қулоқлар» ва жинойтчи унсурларни кўчириш ва бундайларнинг умумий миқдори 2 000 000 кишидан иборат бўлиши масаласи юклатилади.

1933 йилдаги кўчириш 1931 йилдагига нисбатан миқдор жиҳатидан бир неча бор ортиқ эди. Агар 1931 йили фақат қишлоқдагилар сургун қилинган бўлсалар, 1933 йилда эса сургун қилинганлар контингенти ҳар хил ижтимоий қатламлардан, ҳам қишлоқ, ҳам шаҳар аҳолисидан иборат бўлган. Шу боис сургун қилиш техникаси анча мураккаблашган. 1933 йилги сургун пайтида саноат корхоналари тўлалигинча «қулоқлар»дан тозаланган, махсус посёлкалардан қочган «қулоқлар» ҳам, аввалги яшаш жойларидаги, қишлоқлардаги «қулоқлар» ҳам бошқа жойларга кўчирилган.

1933 йилда кўчириш компанияси амалга оширилгач, махсус посёлкалардаги махсус кўчирилганлар миқдори 5 миллионга етган. Уларнинг ижтимоий келиб чиқиши, сиёсий савияси, аҳоли, ўтмиши эса хилма-хил бўлган⁶².

1933 йил 19 июнда ОГПУ кадрлар бўлими бошлиғининг ўринбосари Вейншток номига ОГПУ махфий сиёсий бўлимининг бошлиғи Г.А.Молчановдан келган хатда директив инстанциянинг қарорига мувофиқ 1933 йилда Кавказорти ва Ўрта Осиёдан Шимолий Қозоғистонга «қулоқлар»ни кўчириш амалга оширилиши кўзда тутилаётгани қайд этилган. Унда, жумладан, бундай дейилган: «Ўрта Осиёдан шу йилнинг 15 июлидан 20 июлигача бўлган вақт ичида 500 оила, тахминан 2 500 киши Шартандик станциясига жўнатилиб, меҳнат посёлкаларига жойлаштирилади. Бундан ташқари, ўша йилнинг июнь ойида Шартанди станциясига 3 йилдан 5 йилгача қамоқ жазосига ҳукм этилган маҳбуслардан 3 000 киши келтирилиб, улар ҳам меҳнат посёлкаларига жойлаштирилади ва уларнинг оилалари ҳам кейинчалик кўчириб келтирилади»⁶³. Хатда Шимолий Қозоғистондаги Кавказорти турклари ва арманларидан, Ўрта Осиё халқларидан иборат 8 000 кишининг аксарияти рус тилини биламаганликлари боис меҳнат посёлкаларидаги махсус бадарғачилар орасида агентура-оператив ишларини олиб бориш учун сургун қилинган меҳнат бадарғачилари тилини биладиган оператив ходимлардан-Ўрта Осиёдан 5 кишини, Кавказортидан эса 3 кишини Шимолий Қозоғистонга юбориш сўралган. ОГПУнинг Қарағанда вилояти бўлими аппаратида ва меҳнат посёлкалари комендатураларида меҳнат бадарғачилари тилини биладиган оператив ходимларнинг бўлиши зарурлигига алоҳида аҳамият қаратилган.

ОГПУ ГУЛАГи бошлиғи М.Д.Берман 1933 йил 25 майда «Қозоғистонда «ОГПУ меҳнат посёлкаларига сургун қилинган «қулоқлар»ни қабул қилиб олиш режаси»ни тасдиқлайди. Унга кўра, 1933 йилнинг учинчи декадасида Ўрта Осиёдан 2000 «қулоқ» Шимолий Қозоғистоннинг Шартанди темир йўл бекатига келтирилиши кўрсатилган⁶⁴.

⁶² Ыша архив, 2-фонд, 11-рийхат, 1313-иш, 71-бет.

⁶³ ЦАФСБРФ, 2-фонд, 11-рийхат, 1313-иш, 105-106-бетлар.

⁶⁴ ЦАФСБРФ, 2-фонд, 11-рийхат, 1309-иш, 14-бет.

Кўчиришнинг тахминий муддати 1933 йилнинг 10 июнидан 15 июнигача қилиб белгиланган бўлса-да, бироқ кўчириш 15 июлдан 20 июлгача амалга оширилган.

ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги доимий вакили Райский 1933 йил 3 июлда Тошкентдан ОГПУ сиёсий-махфий бўлими бошлиғи Г.А.Молчановга, ОГПУ ГУЛАГи бошлиғи ўринбосари Плинерга меморандум йўллаб, сургун қилинаётганлар Марв ва Тошкентда иккинчи мартда эмлашдан ҳамда тўлалигинча санитария кўригидан ўтказилганлигини хабар қилган⁶⁵.

ОГПУ махфий сиёсий бўлими бошлиғи ўринбосари Люшковнинг 1933 йил июлида тақдим этган “ «Қулоқларни сургун қилиш тўғрисида»ги маълумотномасида Ўрта Осиёдан Қozoғистонга 1933 йилнинг 15 июлидан 20 июлигача бўлган вақт ичида 500 оила (2000 киши) сургун қилиниши тахмин қилинаётгани айtilган. Бошқа бир расмий ҳужжатда эса 1933 йил 8 июлдан 10 июлгача бўлган вақт ичида Ўрта Осиёдан Қozoғистонга 500 оиланинг эшелонларда жўнатилигани қайд қилинган⁶⁶.

Шимолий Қozoғистон сургунидаги ўзбеклар бошқа миллатлар каби мислсиз оғир шароитда меҳнат қилишган, бир амаллаб кун кўришган. Уларнинг кўплари очликдан, тўйиб овқат емасликдан, тинка-мадорни куритадиган оғир меҳнатдан, руҳий азоблардан, миллий, диний камситишлардан ўлиб кетганлар.

Қуйида ўша муҳит манзарасига оид ҳужжатли лавҳаларга мурожаат қиламиз.

Совет махсус хизмати томонидан тайёрланган «Махсус кўчирилганларнинг сиёсий кайфияти ва аксилинқилобий фаоллиги» деб номланган махфий маълумотномада Қozoғистоннинг Қурдай туманидаги «Шартюба» совхозига махсус кўчирилганлар тумандаги махсус посёлка комендант номига ариза билан мурожаат қилиб, 6 ой давомида иш ҳақи олмаётганликлари, 1933 йил январидан бери нон билан таъминланишда кўплаб узилишлар бўлаётгани, ҳозирда эса очарчиликни бошдан кечираётганликларини қайд этганлар. Бундай оғир аҳвол туфайли 1933 йил 1 январдан бери 200 кишининг қочиб кетганлиги, совхоз дирекцияси махсус кўчирилганларга тегишли ғалла фондини эркин ёлланган ишчиларга бериб юборгани, очлик оқибатида меҳнат бадарғачилари оила-оила бўлиб ҳишиб кетаётгани, айрим ҳолатларда овқат ўрнида ит ва мушукларни ейишга мажбур бўлаётанлари, овқатланиш ёмонлашгани туфайли эркаклар ва аёллар орасида 1 ва 2-тоифали ногиронлар сонининг ўсиб бораётгани таъкидланган⁶⁷.

Махсус посёлкалардаги ўлимнинг кўпайиши озиқ-овқат билан таъминланишнинг мутлақо чидаб бўлмас аҳволи билан боғлиқ эди. Мислсиз оғир моддий аҳвол туфайли ўлган ҳайвонларни, одамларни, ҳар хил сунъий маҳсулот, ясама териларни овқат ўрнида истеъмол қилиш махсус

⁶⁵ ЦАФСБРФ, 2-фонд, 11-рийхат, 313-иш, 108-бет

⁶⁶ ЦАФСБРФ, 2-фонд, 11-рийхат, 1309-иш, 18-19-бетлар.

⁶⁷ ЦАФСБРФ, 2-фонд, 11-рийхат, 1311-иш, 49-50-бетлар.

кўчирилганлар орасида ўзини-ўзи ўлдириш, қишлоқлар бўйлаб дарбадарлик қилиш каби фожеали ҳолатлар рўйхатга олинган⁶⁸.

1933 йил 10 июнга оид ана шундай махфий маълумотда Шимолий Қозоғистондаги меҳнат сургунидагилардан 900 киши очликдан, 300 кишининг эса ҳишиб кетишдан ҳалок бўлиш хавфи борлиги қайд этилган.

Шимолий Қозоғистондаги меҳнат бадарғачиларининг ҳаддан зиёд оғир аҳволи Ички ишлар халқ комиссарлиги Қарағанда вилояти бошқармаси қошидаги Меҳнат посёлкалари бошлиғи Шкеленинг 1934 йил 5 декабрда ГУЛАГ бошлиғи М.Д.Берманга йўллаган ёзма маърузасида ҳам ифодаланган⁶⁹.

1934 йил 1 ноябргача бўлган ҳолатга кўра, меҳнат бадарғачиларининг умумий миқдори 33 658 оила (95 609 жон)дан иборат эди. Шундан катта ёшдагилар 58 943, болалар 36 666 кишини ташкил этган. Қишлоқ хўжалигида 49 547 киши, саноатда 46 062 киши банд бўлган. Оғир меҳнат, аянчли турмуш, очарчилик, касаллик ва бошқа сабаблар билан 1934 йилнинг 10 ойи ичида 5 656 киши ўлган, 3 135 киши қочиб кетган. Меҳнат бадарғачилари озиқ-овқат танқислигидан ташқари, иссиқ кийим, пойафзал ва ички кийимлар билан ниҳоятда кам таъминланган, уларнинг 50 фоизга яқинида эса умуман иссиқ кийим ва пойафзал бўлмаган. Уст-бош, оёқ кийим олишга мутлақо қурби етмаган ногиронлар ва кўп болаликлар сони 3 000 кишига етган.

Қарағанда кўмир конида ишлаган ҳар бир меҳнат бадарғачисининг ойлик маоши ўртача 149 сўмни, олтин конидагиларнинг маоши 148 сўмни, саноат комбинати ва посёлка қурилишларидагиларнинг маоши эса 82 сўмни ташкил этган. Қарағанда кўмир конидаги меҳнат бадарғачиларидан 7 140 киши бевосита шахтада ишлаган. Шахтада ўртача ойлик 154 сўм 40 тийин, бошқа ишларда эса 146 сўм 70 тийин бўлган.

Дарвоқе, 7-сон шахтадаги меҳнат бақарғачилари меҳнат мусобақасида ғолиб чиқиб, Қарағанда кўмир конининг кўчма қизил байроғи билан тақдирланганлар.

1934 йили меҳнат бадарғачилари 328 610 центнер ғалла, 29 700 центнер крупа, 113 930 центнер ем, 6 061 центнер техник ғалла, 323 690 центнер картошка ва сабзавот, 324 940 центнер беда, 24 920 центнер силос тайёрлаганлар.

ОГПУнинг махсус сиёсий бўлими бошлиғи ўринбосари Сидоровнинг 1933 йил 22 августдаги “ «Қозоғистон АССР Қарағанда вилоятида махсус бадарғачиларни таъминлашдаги камчиликлар тўғрисида»ги ахборотида махсус бадарғачиларнинг таъминоти мислсиз даражада оғир ва кескин ҳолда бўлганлиги қайд этилган. Ўша йилнинг июлида очликдан озиб қуруқ гавдаси қолган 722 киши ўлган, 2 210 киши овқатсизликдан озиб-тўзиб кетган. Бундай ҳолатга махсус бадарғачиларнинг озиқ-овқат карточкаси билан ўз вақтида таъминланмаслиги, озиқ-овқат билан таъминлашдаги доимий узилишлар, иш ҳақининг ўз вақтида берилмаслиги сабаб бўлган. Кўмир қазиб

⁶⁸ Ёша архив, 75-76-бетлар.

⁶⁹ ГАРФ, 9479-фонд, 1-рўйхат, 22-иш, 31-37-бетлар.

чиқариш билан машғул бўлган 21-сон махсус посёлкадагилардан 1 431 киши ўз вақтида маошларини олмаган, бунинг устига 3 кун давомида нон билан таъминланмаган.

Махсус коопсавдо омборхонасида ун бўлмаслиги оқибатида 25 ва 26 июль кунлари 800 киши нон билан таъминланмаган.

Махсус бадарғачиларнинг 379 920 сўм миқдордаги маошлари берилмай қолган.

Шундай аҳвол туфайли махсус бадарғачилар оммавий суратда СССР ичкарисига ва хорижга ёрдам сўраб мурожаат этганлар⁷⁰.

Шимолий Қозоғистондаги махсус бадарғачиларнинг иқтисодий аҳволи, турмуш шароити мислсиз даражада оғир ва ачинарлигини эътиборга олиб, ОГПУ раиси ўринбосари Г.Г.Ягода СССР Халқ Комиссарлари Совети раиси В.М.Молотовга маъруза билан мурожаат этиб, Қозоғистон АССР Қарағанда вилояти қишлоқ хўжалигида ер ўзлаштирувчи махсус бадарғачилар 1932 йилдаги экинларнинг нобуд бўлишидан ҳозирга қадар ўзларига келолмаётганликларини асослаб берган. Шундан келиб чиқиб, СССР ХКСининг 1931 йил 16 августдаги қарорида кўрсатилган махсус бадарғачиларни 1934 йил 1 январгача бўлган солиқлар, йиғимлар ва тайёрловлардан озод қилиш ҳақидаги имтиёзини 1935 йил 1 январгача, яъни яна бир йил муддатга чўзиш зарурлиги масаласи ўртага қўйилган ва ҳукумат бу таклифни қабул қилишга мажбур бўлган эди⁷¹. Лекин бу имтиёзлар ҳам аҳволни яхшилашга имкон бермаган.

1936 йилда Шимолий Қозоғистонда 7 744 меҳнат бадарғачи оилалари (30 046 жон) ҳаёт кечирган. Ўша йили бошқа ўлкалардан келганлар 1 833 кишини, ички қайта кўчиришлар орқали келганлар 364 кишини, оилалар қўшилиши натижасида келиб қолганлар 100 кишини ташкил этган. Қочувдан қайтариб келтирилганлар 323, қочувдан ихтиёрий қайтиб келганлар эса 482 кишини ташкил этган. Бошқа турли сабаблар билан яна 570 киши келган.

Шу вақт ичида меҳнат бадарғачилари сафидаги йўқотиш қуйидагича бўлган:

нотўғри сургун қилинганлар - 1 674 нафар;
 боқимандаликка ўтказилганлар - 148 нафар;
 ўлганлар - 2 201 нафар;
 қочиб кетганлар – 354 нафар;
 камоққа ҳукм этилганлар – 315 нафар;
 ҳуқуқи тикланганлар - 8 264 нафар;
 бошқа ташкилотларга бериб юборилганлар – 436 нафар;
 бошқа сабаблар туфайли кетганлар – 1 152 нафар.
 Жами - 15 044 нафар киши.

1937 йил 1 январда эса Шимолий Қозоғистон меҳнат посёлкаларида 28 377 оила (89 342 жон) бўлган⁷².

⁷⁰ ЦАФСБРФ, 2-фонд, 11-рийхат, 1310-иш, 123-124-бетлар.

⁷¹ ГАРФ, 9479-фонд, 11с-рийхат, 20-иш, 8-бет.

⁷² Ыша манба, 89-иш, 211-бет.

Шимолий Қозоғистон сургунидаги кўплаб ўзбеклар, юқорида таъкидланганидек, аянчли шароитга бардош бера олмай ҳалок бўлганлар.

Шимолий Қозоғистоннинг Шартандиқ тумани 37-сон меҳнат посёлкасидаги 185 кишидан иборат ўзбеклар гуруҳи 1936 йил 19 февралда Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Қўмитасига илтимоснома йўллайди. Уни қуйида айнан келтирамиз:

«Биз 1933 йилдан бери меҳнат посёлкаси тизимида тишимизни тишимизга қўйиб, ҳар қандай қийинчилик ва машаққатларга чидаб келмоқдамиз. Шимолий Қозоғистондаги иқлим шароитида бизнинг иш қобилиятимиз кескин даражада пасайган, бунинг устига, агар биз ўз юртимизда пахтачилик билан шугулланган бўлсак, бу ерда бизга шундай ишларни топширишмоқдаки, уни бажаришига асло қодир эмасмиз. Шунинг учун ҳам орамызда нафақат ногиронлар, балки бу ердаги меҳнатга мосланмаган кишилар ниҳоятда кўп. Бизнинг 90 фоизимиз топширилган ишини эплай олмаяпти, шунинг учун ҳам оиламиз у ёқда турсин, ақалли қисқа муддат бўлса ҳам, ўзимизни боқиб учун зарур бўлган меҳнат кунига эга эмасмиз. Манглай теримиз билан ризқ-насиба топа олмаганимиз сабабли, жорий 1936 йилдан бошлаб очликка маҳкум этилганмиз, ҳеч бир жойдан ҳеч қандай ёрдам ололмаётганимиз сабабли секин-аста очликдан ўлишдан бошқа иложимиз қолмаган.

Ҳолбуки, бизлар яшашни, ишлашни, ўзимизни бардам тутиш учун бир бурда нонни ҳалол топиб ейишни хоҳлаймиз. Агар бардош бериш мумкин бўлган иқлимда ва ўз ихтисослигимиз - пахтачилик бўйича ишлаганимизда, социалистик давлатга кўпроқ фойда келтирган бўлар эдик.

Шимолий Қозоғистонга кўчирилган 1 523 нафар кишидан 185 кишигина тирик қолди. Қолган кишилар иқлимга ва биздан катта куч-қувватни талаб этаётган меҳнатга мувофиқлашмаганлигидан, шунингдек, 40 градусли аёз ва бўронлардан вафот этиб кетдилар.

Биз шунга ишонамизки, ҳукуматимиз бизнинг бутунлай қирилиб кетишимизга йўл қўймайди ва пахтачилик ихтисослиги билан шугулланиб, ўз давлатимизга фойда келтиришимиз учун бизни ёки ўз ватанимизга қайтариб олиб кетади, ёки иттифоқнинг иссиқроқ жойларига кўчиради.

Биз тўртинчи марта Сизларга мурожаат этмоқдамиз ва бизга эътибор бериб, оилаларимизни очликдан сақлаб қолишимиз учун ишлашимизга имкон берилади, деб ишонамиз.

Бизнинг ногиронларимиз, чолу кампирларимиз, аёллару болаларимиз ҳукуматимиздан ёрдам кутади ва бу сўнгги илтимосимиз жавобсиз қолмайди, деб умид қилади.

Бизнинг илтимосимизга қуйидаги манзилга тезроқ ижобий жавоб беришингизни кутамиз:

Шимолий Қозоғистон, Қарағанда вилояти, Омск темир йўлининг Шартандиқ бекати, 37-меҳнат посёлкаси.

Абдураимов - 4 киши.

Камолов Алиахан – 6 киши.

Набиев Раби - 7 киши.

Маҳматов Тоғай - 5 киши.

Омонов Ризо – 4 киши.
 Йўлдошев Умур – 5 киши.
 Йўдошев Мамажон – 3 киши.
 Бахтиёров Тансух – 3 киши.
 Саидов Тўти – 2 киши.
 Аблязизов Мам (Мамед) – 3 киши.
 Саидин Носо (Нисо) – 3 киши.
 Закд Абриколов - 5 киши.
 Абдураҳмонов Абдурасул – 6 киши.
 Норматов Ўлмас – 4 киши.
 Раҳматов Рўзи – 4 киши.
 Чориева Орзи – 4 киши.
 Раҳмонов Абдожен (Абдуллажон) –
 5 киши.
 Турсунов Исмоил – 4 киши.
 Аиуоров Норқобил – 2 киши.
 Турсунов Рам (Раим) – 2 киши.
 Хатамов Жерикўл – 3 киши.
 Азизов Мўйдин – 3 киши.
 Миржамолов М. – 3 киши.
 Норов Абдин – 4 киши.
 Раҳматов – 2 киши.
 Ғоибов Ҳасан - 3 киши.
 Сатторов – 1 киши ва қолганлари
 якка бош ўзбеклар.

19ҒП 1936 йил»¹.

ЎзССР МИҚ раиси ўринбосари Д.И.Манжара бу хатни 1936 йил 8 июлда Ўзкомпартия Марказий Қўмитаси котиби Акмал Икромовга йўллайди. Унда шундай дейилган: «Сизга Шимолий Қозоғистоннинг Шартандиқ туманидаги 37-посёлкасида яшаётган 185 кишидан иборат ўзбеклар гуруҳидан уларни Ўзбекистонга кўчиришни сўраб ёзган ариза хатининг нусхасини юбормоқдамиз. Чунки бу каби аризалар кўп марта келиб тушаётганлиги сабабли бу масалани Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси бюросида кўриб чиқишни сўрайман»².

Аммо Марказий Қўмита бу масалани қараб чиқмайди. Бу ишни кўриб чиқиш республика Ер ишлари халқ комиссарлигига топширилади. Масала бу ерда ҳам ўз ечимини топмайди. Ер ишлари халқ комиссари ўринбосари Муҳаммаджон Бисеров 1936 йил 20 июлда Ўзкомпартия Марказқўми (Голованов) га мазкур ариза хатни илова қилиб, бундай ёзган: «Шимолий Қозоғистоннинг Шартандиқ туманидаги 37-меҳнат посёлкасидаги 185 кишидан иборат ўзбеклар гуруҳидан Ўзбекистонга кўчириш тўғрисидаги ариза нусхасини Сизга юбормоқдаман. Бунинг боиси шуки, бунга ўхшаш аризалар бизларга бир неча бор тушмоқда. Шунинг учун бу масалани Ўзбекистон КП(б) Марказий Қўмитаси муҳокамасига қўйишни сўрайман»⁷³.

Аммо Марказқўм бу хатни яна Ер ишлари халқ комиссарлигига ҳал этиш учун йўллайди. Ўша йилнинг 20 августида Ер ишлари халқ комиссарлиги Марказқўмга мана бу хатни юборади: «Ер ишлари халқ комиссарлиги Шимолий Қозоғистоннинг Шартандиқ туманида жойлашган 37-меҳнат посёлкасидаги ўзбек меҳнат бадарғачилари гуруҳининг Ўзбекистонга қайта кўчириш ҳақидаги аризаси билан танишиб, уларни бошқа махсус бадарғачилар яшаётган «Ўзбексовхозпахта»га қарашли совхозларга жойлаштириш мумкин, деб ҳисоблайди. Аммо меҳнат бадарғачилари билан бевосита НКВД ЎзЛАГи шуғулланаётганлиги сабабли мазкур масала бўйича бевосита НКВД билан боғланишни лозим, деб ҳисоблайман»⁷⁴.

Ўрта Осиёдан сургун қилиниб, Украина, Шимолий Кавказда мислсиз оғир шароитда кун кечирган ўзбеклар, тожиклар, туркманлар, қирғизларнинг маълум қисми 1937-1938 йиллардаги “катта террор гирдобига тортилган, улардан бир қанчаси “ «учлик» қарори билан

¹ ЎзРПДА (Ўзбекистон Республикаси Президенти Девони архиви). 58-фонд, 12-рийхат, 608-иш, 139-140-бетлар.

² ЎзРПДА, 58-фонд, 12-рийхат, 608-иш, 139-140-бетлар

⁷³ Ўша манба, 132-бет.

⁷⁴ Ўша манба, 134-бет.

отилган, яна бир қанчаси 8-10 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган ва бу маҳбуслар ГУЛАГнинг турли лагерларига, жумладан, Қозоғистондаги Қарлагга (Қарағанда лагери) этап қилинган. Қарлагдаги маҳбуслар орасида ўзбеклар ҳам анча бўлган.

Андижоннинг Ҳакан қишлоғидан Херсоннинг Голопристан тумани, «Коминтерн» пахтачилик совхозига сургун қилинган Соҳиб Исоқовга 1937 йил 9 августда «учлик» қарори билан 10 йил қамоқ жазоси берилган. Уни айти Қарлагга этап қилишган ва у шу ерда очлик ва оғир касалликдан вафот этган.

Иккинчи жаҳон уруши даврида Ўрта Осиёдан Украина ва Шимолий Кавказга сургун қилинган юртдошларимиз немис фашистлари оккупацияси шароитида кун кўришга мажбур бўлганлар. Бироқ эркаклар, айтиқса, ёши 18 дан 45 гача бўлганлар Шимолий Қозоғистонга эвакуация қилинган. Улар махсус посёлкаларда, Қарағанда кўмир конида ва бошқа энг оғир соҳаларда меҳнат қилганлар. Кекса эркаклар эса меҳнат фронтига олиниб, Шимолий Қозоғистонга сургун қилинган. Уларнинг ҳам кўпчилиги шу жойда вафот этиб кетишган. Масалан, Тошкент шаҳрининг Қибрай туманидан Херсон вилояти Скадовск туманига сургун қилинган Йўлдош Мўминов (1895 йили туғилган) 1-пахтачилик совхози 4-бўлими 6-базасидан меҳнат фронтига олиниб, Қарағанда кўмир конида ишлаган. Йўлдош Мўминов тинка-мадорини куриладиган оғир меҳнат, очлик ва касалликдан ўша ерда вафот қилган.

Наманган вилояти Учкўрғон тумани Қайқи қишлоғидан 1931 йили Тўхтабой Бойчибоев оиласи Каховск тумани 2-пахтачилик совхозига сургун қилиб келтирилган. У шу жойда 1934 йили вафот этган. Унинг ўғли Бойчибоев Бойдада (1906 йили туғилган) 1941 йил августидан меҳнат фронтига олиниб, Қарағанда кўмир конида ишлаган, 1942 йил майида қайтиб келган.

Тошкент шаҳридан Херсон вилоятининг Скадовск туманига бадарға этилган Шомурод Шоносиров 1941 йили урушга сафарбар қилинган, 1946 йили эса меҳнат армиясига олиниб, Қарағанда шахтасида меҳнат қилган¹.

Николаев вилояти ички ишлар бошқармаси кадрлар бўйича бошлиқ ўринбосари Маглеван Скадовск тумани коменданти Квартальныйга 1941 йил 20 июлда зудлик билан ёши 18 дан 45 ёшгача ва курул ишлатишга қодир бўлган аксарияти ўзбек ва қирғизлардан иборат катта ёшдаги эркак меҳнат бадарғачиларини Мелитополь

¹ ГАХО (Херсон вилояти ички ишлар бошқармаси архиви). Собир= «уло»ларни меҳнат посёлкаларидан озод қилиш учун тайёрланган шахсий ишлар.

шаҳрига эвакуация қилиш тўғрисида оғзаки фармойиш беради. (Шу вақтгача улардан 270 киши ҳар хил муддат ичида Скадовск тумани комендатураси томонидан Ростов вилоятига эвакуация қилинган эди.) 5-6 соат ичида барча посёлкалардан 321 нафар меҳнат бадарғачиси Скадовск тумани комендатурасининг йиғув пунктига келтирилади. Туман коменданти Квартальный ўзи билан бирга барча меҳнат бадарғачиларини, жумладан, ўз жойида қолаётганларни ҳам, 818 та шахсий ишлар ва ёзув машинкаларини олади. Барча ҳужжатлар, 8-формали ҳисобот карточкалари ва китоблари ёқиб юборилади.

Николаев вилояти бўйича ички ишлар бошқармаси жойлашган Чаплинки қишлоғига яқин жойда эшелон бошлиғи қилиб давлат хавфсизлик сержанти Богачинский, унинг ўринбосари қилиб Херсон турмасининг собиқ бошлиғи Дихожен тайинланади, Ички ишлар бошқармаси ҳамда Николаев ва Херсон турмалари ходимларидан назоратчилар ажратилади.

Голопристан туман комендатурасидан келган 119 нафар, Каховск туман комендатурасидан келган 19 нафар меҳнат бадарғачилари Мелитополда қўшиб юборилади.

Ўзбек, қирғиз, туркман, рус миллатларига мансуб меҳнат бадарғачилари маъмурий ва назорат раҳбарлари билан биргаликда жами 459 киши вагонларга жойлаштирилади, соқчилар тайинланади. Эвакуациядан бош тортган бир қисм ходимлар Скадовск, Каховск, Голопристан туманларига қайтарилади. 459 кишилиқ эшелон эса Қарағанда темир йўли орқали Акмолинск шаҳрига қараб йўл олади. Йўл давомида меҳнат посёлкалари ходимлари соқчилик хизматини олиб борадилар. Квартальный, туман коменданти Баранов, посёлка коменданти Тогобицкий меҳнат бадарғачиларини текшириб боришади, шунингдек, қочиб кетганларни аниқлаш, меҳнат бадарғачиларини озиқ-овқат, қайноқ сув ва сув билан таъминлаш, санитария хизматини ташкил этиш масалалари билан шуғулланишади.

Эшелондан 38 киши қочиб кетади. Қарағанда вилоятига 421 киши келтирилади, шундан 294 нафари Скадовск, 109 нафари Голопристан, 18 нафари эса Каховск туманлари комендатураларидан юборилган эди. Барча қочиб кетганларга темир йўл милиция оператив-пунктлари орқали қидирув эълон қилинади.

Келтирилган меҳнат бадарғачилари, 1941 йил 4 октябрда тузилган далолатномага қарағанда, Қарағанда вилояти ички ишлар бошқармасининг махсус меҳнат посёлкалари катта инспектори Соловьёв ихтиёрига топширилади. Меҳнат бадарғачиларининг бир қисми Осакаровкада қолдирилади, қолган қисми эса Самарқанд

посёлкасига жўнатилади. Меҳнат бадарғачиларининг шахсий ишлари, ёзув машинкалари ҳам Соловьёвга топширилади.

Украинанинг Николаев вилоятидан эвакуация қилинганлар асосан 1931 йили Ўзбекистон ва Қирғизистондан сургун қилинган ўзбек ва қирғизлардан, қисман туркман ва руслардан иборат бўлган. Эвакуация қилинган меҳнат бадарғачилари сафида меҳнат сургунидан озод этилган ва паспортга эга бўлган 12 киши оила аъзолари билан бирга Қарағандага келгач, озод қилинган ва ўз ватанига қайтиб кетган. Улардан ташқари, 1916-1926 йилларда туғилган 47 киши ҳам озод қилинган кўринади.

Шимолий Қозоғистонга эвакуация қилинганларни кузатиб борган ходимлар шу янги жойда хизмат вазифасини давом эттирганлар. Масалан, Скадовск тумани коменданти С.И.Квартальний Қарағандага келгач, Қарағанда вилояти бўйича ички ишлар бошқармасидаги махсус меҳнат посёлкалари бўлимининг катта инспектори бўлиб, ўша туман комендатурасининг посёлка коменданти В.М.Тогобицкий 10-посёлка коменданти, посёлка коменданти В.Ф.Чаус 7-посёлка коменданти, милиционер И.Тусленко Самарқанд посёлкаси коменданти, Голопристан тумани комендатураси посёлка коменданти Баранов 8-меҳнат- тузатув колониясида катта инспектор, ўша туман комендатураси посёлка коменданти Кравченко эса Қарқарали посёлкаси коменданти вазифасида хизматни давом эттиришган¹.

Херсон вилоятидан эвакуация қилинган ўзбек, қирғиз, қисман туркман ва тожик эркак меҳнат бадарғачилари Шимолий Қозоғистонда ниҳоятда оғир шароитда кун кечирганлар. Уларнинг оилалари немис фашистлари оккупация қилган Херсон вилоятининг Скадовск, Голопристан, Каховск туманларида, айримлариники эса Ростов ва Запорожье вилоятларида қолишган эди. Қозоғистондаги меҳнат бадарғачиларининг 1942 йил биринчи ярмидаги аҳволи тўғрисидаги ҳисобот маърузасида айтилишича, Украина ССР меҳнат посёлкаларидан эвакуация бўйича келтирилган ва сўққа бош бўлиб яшаётган ўзбеклар ва қирғизлар оила аъзоларини соғиниб, сургун қилинишлари олдида туғилган жойларига кетишга ёки қочишга уринганлар⁷⁵. Табиийки, қочиб кетишга, юртга қайтишга интилган бу юртдошлар кўпдан-кўп саргузаштларни бошдан кечиришган, ушлаб олиниб, қамоқ жазосига тортилган, айримлари йўл ва йўқчилик азобидан ўлиб кетишган, камдан-кам кишиларгина ўз ватанларига қайтиб келишган, баъзилари уруш тугагач, сўнгги бор сургун қилинган

¹ ГАРФ, 9479-фонд, 1-рийхат, 80-иш, 41-42-бетлар.

⁷⁵ Ыша манба, 8-15-бетлар.

жойларга бориб, ўз оилаларига қўшилган. Баъзи бирларининг тақдири эса янада фожеали кечган.

Шундайлардан бири, Украинадан Қозоғистонга эвакуация қилинган ўзбек Болтабой Суюнбоев Қарағанда вилоятидаги 2-махсус посёлкага жойлашган. Аммо у ғайриватанпарварлик руҳидаги сўзлари учун қатағон қилинган. Агентура маълумотномасида қайд этилишича, Болтабой Суюнбоев бундай деган экан: «Бизнинг оилаларимиз немислар эгаллаб олган ҳудудларда яхши яшашмоқда. У ерда ишчилар кунига Германия пули билан 2 сўм 50 тийиндан ҳақ олмоқдалар. Ўша жойда бир кило оқ ноннинг нархи 5 тийин. Бизлар бўлсак, бу ерда 11 йилдан бери очликдан қийналиб, азоб-укубат чекмоқдамиз. Германия СССРга қарши уруш бошлаганидан кейин меҳнат бадарғачилари армияга керак бўлиб қолди. Кимки армияга олинса, немислар билан урушмай, асир тушинг, энг яхшиси шу»⁷⁶.

Урушдан кейин Украина, Шимолий Кавказ ва Шимолий Қозоғистонга сургун қилинган собиқ «қулоқлар»нинг юртга қайтишларига рухсат берилган бўлса-да, уларнинг Ўзбекистонга қайтиш жараёни ниҳоятда оғир кечиб, 50-йилларнинг ўрталаригача давом этган.

1950 йилда Қозоғистонга Тожикистондан мингга яқин «босмачилик» ҳаракатининг собиқ иштирокчилари келтирилган бўлиб, улар орасида ўзбеклар ҳам бўлган. Фақат Қарағанда лагерининг ўзида 2 миллион киши бор эди.

1952 йилнинг иккинчи ярмида Қозоғистонга махсус кўчирилган кишиларнинг миллий таркиби 1070 нафар татар, 876 нафар тожик, 766 нафар қозоқ, 511 нафар ўзбек, 111 нафар қирғиз ва 7 нафар туркман бўлган. Акмолинск ва Қарағанданинг ҳар бирида 6 тадан, Семипалатинскда 28 та, Кокчетовда эса 469 та ўзбек бўлган⁷⁷.

Шимолий Қозоғистонга сургун қилинган, хоки поклари ўша жойларда қолган жабрдийда юртдошларимизнинг ҳаёти ва тақдири махсус ва чуқур тадқиқ этилиши зарур. Улар номма-ном аниқланиши ва яратилажак «Қатағон қурбонларининг хотира китоби»га киритилиши мақсадга мувофиқдир.

Қатағон қилинган мулкдорлар фожеаси

⁷⁶ История сталинского ГУЛАГа. Спецпоселенцы в СССР. Том 5. – Москва РОССПЭН, 2004, стр. 392.

⁷⁷ ГАРФ, 9479-фонд, 1-рийхат, 646-иш, 6, 17-бетлар.

Зўрлик билан амалга оширилган жамоалаштириш компанияси совет давлатининг майда хўжаликларга, деҳқонларга, умуман, қишлоқ аҳолисига қарши бошланган ҳақиқий уруши эди. Шу даврда рўй берган даҳшатли воқеалар фикримизни тўла тасдиқлайди. Мазкур фожеа кўламини тасаввур қилиш учун 1929 йилда деҳқонларга қарши бошланган «буюк ҳужум» оқибатида 2 миллиондан зиёд деҳқонларнинг депортация қилингани, фақат 1930-1931 йилларда 1 800 000 кишининг кўчирилгани, 6 миллион кишининг очликдан ўлгани, юз минглаб деҳқонларнинг сургунларда вафот этганини эслаш ўринлидир. Бу уруш 1929-1930 йилларда тугамади, у 1932-1933 йилларда кульминацион нуқтасига кўтарилиб, 30-йилларнинг ўрталаригача давом этди. Совет давлати ўзи ташкил этган даҳшатли очарчилик билан деҳқонларнинг колхозлаштиришга қарши кўрсатган қаршилигини синдирмоқчи бўлди. Деҳқонлар устидан қилинган зўравонлик аҳолининг бошқа қатламларини зўрлаш учун ўзига хос тажриба ролини ўйнади. Деҳқонларга нисбатан қилинган бу зулм ва зўравонлик, таъқиб ва тазйиқлар сталинча террорнинг кейинги тараққиётида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Академик А.Н.Яковлевнинг «Коммунизмнинг қора китоби»га ёзган «Большевизм - XX асрнинг ижтимоий касали» сўзбошисида айтганидек, «большевизм Россия деҳқонларини йўқ қилгани», «деҳқонлар маънавияти, анъанаси ва урф-одатларини топтагани учун жавобгарликдан қочиб қутула олмайди. Қишлоқдаги ишлаб чиқарувчи кучлар шу қадар хонавайрон этилган эдики, бунинг натижасида мана ҳозир ҳам мамлакатнинг хориждан ёмоқ-ичмоқни сотиб олаётгани, ҳозирга қадар ҳукумат ерни деҳқонларга бермаётгани ана шу жамоалаштиришнинг натижасидир»⁷⁸.

Жамоалаштириш компаниясини бениҳоя зўрлик-зўравонлик билан амалга ошириш ишлари Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистонда, айниқса, даҳшатли шаклда олиб борилган, бу борада «ибрат кўрсатиш пойгаси» авжига минган эди.

ВКП(б) Марказий Қўмитаси Ўрта Осиё бюроси 1930 йил 26 январда Ўзбекистондаги 18 районни ёппасига жамоалаштириш туманлари деб эълон қилади ва бунга розилик беришни 30 январь куни ВКП(б) Марказий Қўмитаси Сиёсий бюросидан сўрайди. Сиёсий бюро бундай жадал жамоалаштириш ҳақидаги кўрсатманинг қаердан чиққани ва бу ҳақдаги қарорнинг нақадар нотўғри эканини, марказий

⁷⁸ Чёрная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. Перевод с французского. Издание второе, исправленное. Москва: «Три века истории», 2001, стр.11.

туманлардаги жамоалаштиришни жадал суръатлар билан тезлаштириш тактикасини Ўрта Осиё туманларига кўчириш асоссиз эканини, бу туманларнинг ўзига хос хусусиятларини, айниқса, Тожикистоннинг алоҳида шароитини эътиборга олишни тавсия қилади. Аммо бу кўрсатма ҳамма жойда авж олиб кетган жамоалаштириш кўрсаткичларининг пасайишига таъсир қилмади. Оқибатда кўплаб фожеалар келиб чикди. Шулардан бири деҳқонларни «қулоқ»қа тортиб, уларни бор-бурдидан маҳрум этиб, ўзларини Украина, Шимолий Кавказ, Шимолий Қозоғистон ва республиканинг чекка дашт-чўл зоналарига депортация қилиш, сургун этиш амалга оширилди.

Бу фожеанининг кўламини биргина Андижон шаҳри ва тумани мисолида кўриш мумкин.

Андижоннинг Эски шаҳари ва Андижон тумани бўйича 95 хўжалик, 411 жон сургун қилиш учун тайёрлаб қўйилди. Жўнатилаётганларнинг 126 нафари эркаклар, улардан меҳнатга яроқлилари 113 киши, ёши 55 дан ўтганлар 13 киши эди. Аёллар 136 жон бўлиб, меҳнатга яроқлиси 113 киши, ёши 50 дан ўтиб кетганлар 20 киши бўлган. Сургун қилинаётганларнинг 146 нафари эса болалар бўлиб, уларнинг ёши 2 дан 16 ёшгача, 11 нафари эмизакли гўдаклар бўлган. Болаларнинг 68 нафари ўғил, 70 нафари қизлар эди.

Сургун қилиш арафасида 36 киши қочиб кетади, 10 киши қамоққа ҳукм этилади, 2 нафари вафот қилади.

Андижоннинг Эски шаҳаридаги Соё даҳасидан 8 оила (29 жон), Қирлиқ даҳасидан 16 оила (70 жон), Олайлиқ даҳасидан 7 оила (32 жон), Уйлиқ даҳасида 7 оила (41 жон) сургун этилади.

Андижон туманидаги Ёрбош қишлоғидан 4 оила (12 жон), Далварзиндан 4 оила (19 жон), Бўстондан 1 оила (5 жон), Найдикдан 2 оила (7 жон), Қўнжидан 2 оила (3 жон), Хирабекдан 2 оила (10 жон), Экин-тикиндан 1 оила (4 жон), Шўродан 8 оила (41 жон), Толмозордан 3 оила (12 жон), Сувюлдуздан 7 оила (29 жон), Жалабекдан 1 оила (7 жон), Саройдан 1 оила (5 жон), Маслахатдан 4 оила (20 жон), Завроқдан 2 оила (9 жон), Мирободдан 3 оила (13 жон), Қўланойдан 2 оила (10 жон), Полосондан 1 оила (4 жон), Оқёрдан 2 оила (6 жон), Бўтақарадан 6 оила (19 жон), Наймандан эса 1 оила (4 жон) сургун қилинган.

Хуллас, Андижоннинг Эски шаҳари ва Андижон тумани бўйича 94 оила (403 жон) эшелонга ортилиб, Украинанинг Херсон вилоятига сургунга юборилган⁷⁹.

⁷⁹ ЫЗР ЦДА, 58-фонд, 7-рийхат, 252 иш, 77-78-бетлар.

Андижоннинг Эски шаҳари ва Андижон тумани бўйича Украина ва Шимолий Кавказга сургун қилинадиган хўжаликларга берилган тавсифномада 208 хўжалик (оила) бошлиқлари номма-ном келтирилиб, уларнинг ҳар бири тўғрисида маълумотлар берилган. Андижон туманидаги қишлоқлардан сургун қилинган оилалар ва улардаги одамлар сони ҳақидаги юқорида келтирилган маълумотда барча қишлоқлар камраб олинмаган. Тавсифномада эса Янгиобод қишлоқ советидан 2 оила бошлиғи (Собиржон Асқаралиев, Ҳусанбой Раҳимбоев), Мадийрчек қишлоғидан (Холик Мадёров), Сарикўй қишлоғидан Аҳмад Йўлдошев, Қумибой Нишонбоев, Дархон қишлоғидан Отажон Тошматов, Ҳайдарали Нурматов, Абдурахим Тошматов, Турғун хожи Отабоев, Иминжон Тошматов, Дадажон Муҳаммадтурдиев, Ҳакимжон Ҳакимов, Мулла Холбек Тоҳиров, Омонбой Раҳматуллаев, Абдуллажон Зулунаминов, Турғун Матҳолиқов, Уйшун қишлоғидан Ғойибжон Тиллабоев, Тожи биби Мирзахўжаева (эри Мирзамат Бўтабоев қочиб кетган), Шеробод қишлоғидан Раҳимберди Холикбердиев, Жабборали Худойбердиевлар ҳақида маълумот келтирилган⁸⁰.

Украинага сургун қилинган ана шу кишиларнинг тақдири турлича кечган. Уларнинг айримлари чўлда, борган жойларида ҳалок бўлган. 1932-1933 йиллардаги очарчилик-қаҳатчиликдан ҳам кўп юртдошларимиз ўша бегона юртларда вафот этиб кетишган. Оғир меҳнат, аянчли турмуш шароити, изғирин, қаҳратон совуқ, хилма-хил касалликлар кўплаб юртдошларимизнинг ёстиғини қурутган. 1937-1938 йиллардаги «катта террор» даврида сургундагиларнинг бир қисми сиёсий қатағонга учраб отилиб кетган, бир қисми 8-10 йиллик қамок жазосига ҳукм этилиб, Сибирь, Узоқ Шарқ, шимолий ўлкаларга ва Шимолий Қозоғистондаги ГУЛАГ концлагерларига этап қилинган, уларнинг аксарияти ўша лагерларида нобуд бўлганлар. Уларга она юртларига қайтиш насиб этмаган.

Иккинчи жаҳон уруши даврида ҳам сургун қилинган «қулоқ»лар кўплаб азият чекдилар. Улар армияга, меҳнат фронтига олиниб, жангоҳларда ҳалок бўлдилар. Ишчи батальонларидагилар оғир меҳнат, очлик ва касалликдан вафот этдилар. Уруш тугагач, эсон-омон қолганларининг айримлари «ватан хоини», «душманга хизмат қилган», «Туркистон легиони»да бўлган, «асирга тушган» каби айблар билан яна қатағон қилинди.

⁸⁰ Ўша манба, 26-76-бетлар.

Хуллас, Андижондан 1931 йил август ойининг охири - сентябрь ойининг бошларида эшелонларда олиб кетилган юртдошларимизнинг катта қисми бегона юртларда, кафансиз, жанозасиз тупроқ қаъридан жой олди.

Ана шу тарзда совет давлат тузумида қарор топган адолатсизлик ва зулмнинг қурбони бўлган юртдошларимиз тақдирига ҳар биримиз бефарқ қарай олмаймиз. Улар ҳақидаги ҳақиқат ҳозирги ва келгуси авлодлар учун ҳам муҳим ва аҳамиятлидир.

Андижондан олиб кетилганларнинг Херсон вилоятидаги фожеали тақдири сургун азобини тортган Мираъзам Мирҳошим ўғли томонидан мана бундай тавсифланган: «1931 йили, колхозлаштириш даврида большевиклар мени «қулоқ», яъни «муштумзўр», деб айбладилар. Бир озгина экин майдонимни, икки кўш хўкизимни ва деҳқончилик асбобларимни тортиб олдилар. Бу билан ҳам қаноатланмасдан, она юртимдан ҳам маҳрум этиб, оилам билан Украинанинг Николаев (ҳозирги Херсон) вилоятига сургун қилдилар. Бизлар бу ерга келганимиздан сўнг яна 500 дан ортиқ туркистонлик оилалар шу ерга сургун этилиб, олиб келинди. Қисқа муддат шаҳарга яқин ерда тахтадан қилинган уйларда турганимиздан сўнг бизларни сувсиз, дарахтсиз, бир чўллик ерга олиб бориб ташладилар. Шу ерда, тиканли симлар орасида, НКВДнинг қуролланган соқчилари назорати остида кун кечира бошладик.

Советларнинг мақсади бизларнинг кучимиздан фойдаланиб, бу чўллик ерларни экин майдонига айлантириш эди... Бизларга энг оғир, инсон чидай олмайдиган меҳнат мажбуриятларини юкладилар. Йил давомида ҳар куни 14 соатдан далада узлуксиз меҳнат қилдик. Аввал бир неча янги ариқлар қазидик. Улар битгандан сўнг бизларга шу ерларда пахта экиш мажбуриятини юклашди. НКВД соқчиларининг қамчиси остида, ёзнинг иссиқ, кишнинг одам ўлдирар совуқ кунларига чидаб, хотин ва болаларимиз билан ишладик ва оғир меҳнат орқасинда шу чўлларни пахта майдонига айлантириб, пахта ҳосили ола бошладик. Қилдигимиз бу оғир меҳнатлар ва олдигимиз пахта ҳосили учун большевиклар бизларга очдан ўлиб қолмаслик учун емаклик, яланғоч қолмаслик учун эски кийимларни бериб турдилар ва бизларни доим тиканли сим ичида сақладилар.

Сургун этилган оилаларнинг бошлиқларидан кўпчилиги мен каби кексайган кишилар эдилар. Уларнинг ишга яроқсиз бўлганларига қарамай, мажбуран ишлатдилар. Бошланғичда, меҳнат мажбуриятига бўй эгмаган ёки ҳақиқатдан ҳам меҳнатга яроқсиз бўлганларни-да кўп текшириб ўлтирмай, бошқаларга намуна ўлароқ отиб ўлдирдилар.

Айрим вақтларда юртдошларимиздан айримлари, кутилмаган ҳолда, соқчилар томонидан олиб кетилди ва уларнинг тақдири нима бўлганлигини бизлар била олмадик. Бизларни азоблаш учун советларнинг қилмаган ҳеч бир ваҳшийликлари ва жазо усуллари қолмади.

12 йил ичида Туркистондан Николаев вилоятига сургун этилган 500 оилани ташкил қилган 2 000 га яқин ёш, кекса, хотин ва қизлардан 950 га яқини НКВДнинг зулми остида очликдан, оғир касалликдан ўлиб, йўқ бўлди. Шулар қаторида мен ҳам бундан 4 йил аввал хотинимдан айрилдим...»⁸¹

Андижон станциясидан Украинага сургун қилиниб, она юртига қайтиб келиш насиб этмаганлар орасида Рўзибой Абдуллаев, Хайриддин Алибоев, Жонбек Мадаминов, Исроил Маматёкубов, Жўрабой Холбердиевлар ҳам бўлганлар. Уларнинг ҳар бири тўғрисида Андижон ГПУси томонидан берилган тавсифнома архивда сақланиб қолган. Қуйида уларни айнан келтирамиз:

«Абдуллаев Рўзибой - ўзбек, 52 ёшда, меҳнатга яроқли, қўлга олинган, Ёрбоши қишлоқ совети Олтин қишлоғидан. Хотини Робияхон, 41 ёшда, меҳнатга яроқли, қўлга олинган. Ер-сув ислоҳотигача 13 таноб ери, 3 та уйи, 2 хўкизи, 2 буқаси, 3 моли бўлган, савдо билан шуғулланган, бир вақтида чойхонаси бўлган. Ҳозирда 12 таноб ери, 3 та уйи бор. Инкилобга қадар унинг отаси амин бўлган, босмачилик даврида унда фаол қатнашган ҳамдам кўрбоши тўдасида бўлган. Ер-сув ислоҳоти вақтида камбағаллар орасида очикдан-очик чиқишлар қилиб, камбағалларнинг ер олишларига қарши турган. Жамоалаштириш вақтида деҳқонлар орасида колхоз тузилишига қарши фаол кураш олиб борган. 1931 йили колхозга кириб олган, колхоздалигида колхозчилар орасида кучли таъсирга эга бўлган, улар орасида колхозларни бузилиш ишларини олиб бориш учун ташвиқот ўтказган. Бунда ғалла ва саноат маҳсулоти билан таъминлашдаги қийинчиликлардан фойдаланган. Бу шахс жуда ҳам таъсирли, бойлар билан алоқаси бор. Ҳар доим улар билан муносабатда.

Жонибек Мадаминов - қўлга олинган, 35 ёшда, ўзбек, меҳнатга яроқли, Андижон шаҳри, Қирлиқ даҳасидан, 25 ёшли Раҳбархон исмли хотини, 2 ёшли Марҳамат исмли қизи бор. Йирик бойнинг ўғли, ердан чорикорлар орқали фойдаланган, тегирмони бор, унда ҳам ёлланма

⁸¹ **Каримов Наим.** Туркистон легиони: =ачон ва =андай ташкил этилган? «Нур» газетаси, 2004 йил 16-22 декабрь, 2-сон.

меҳнатдан фойдаланган. Ҳозирги вақтда ҳеч нарсаси йўқ. Таъсирчан шахс, советларга қарши қайфиятда. Деҳқон кварталида яшайди»⁸².

«Исроил Мадёкубов - қўлга олинган, ўзбек, ёши 50 да, меҳнатга яроқли. Хотини Пўлатхон 35 ёшда, қизи Ёзозхон 15 ёшда, Саломатхон 10 ёшда, ўғиллари Назир 7 ёшда, Бакир 5 ёшда, қизи Зулайхо 3 ёшда, ўғли Олимжон 1 ёшда, акаси Матқосим 65 ёшда. Ҳозирда ҳеч нарсаси йўқ, 1930 йилгача 30 таноб ва 3 таноб ижарага берган ери, 1 моли, 1 бўзаги бўлган. Ерида ёлланма меҳнатдан фойдаланган. 1930 йил учун 1350 сўм солиқ тўлаган, Андижон шаҳри Уйлик даҳаси Хурсанлик маҳалласида яшайди»⁸³.

«Жўрабой Холбердиев - ўзбек, 53 ёшда, Андижон тумани Сувюлдуз қишлоқ советидан, меҳнатга лаёқатли, қўлга олинган, судланган, оиласи: хотини Иноят 45 ёшда, меҳнатга яроқли, ўғли Тўрабой 34 ёшда, меҳнатга яроқли, ўғли Мирзабой 22 ёшда, унинг хотини Алиманисо 18 ёшда, меҳнатга яроқли, ўғли Йўлдош 18 ёшда, меҳнатга яроқли, ўғли Дамин 10 ёшда, ўғли Олим, 2 ёшда, қизи Зебихон 13 ёшда, Қирғиз биби 9 ёшда. Бутун оила қўлга олинган. Ерсув ислохотидан сўнг бу хўжаликда 12 таноб ер, 1 уй, 1 от, 1 мол, 1 майда ҳайвон бўлган. Хўжалик тугатилиб, ери колхозга берилган. Пахта мажбуриятини бажармагани учун оила бошлиғи 3 йилга қамок жазосига ҳукм этилган»⁸⁴.

Юқорида қайд этилган 208 хўжалик орасида фақат Алибоев Хайридиннинг хўжалиғи ҳақидагина тафсифнома берилмаган. Афтидан, у кейинроқ сургун қилинган кўринади. Биз у тўғрисидаги маълумотни Херсон вилояти давлат архивидан топдик.

НКВДнинг Голопристан тумани коменданти меҳнат посёлкасининг коменданти Каретников 1937 йил 8 ноябрда Голопристан тумани ички ишлар бўлими бошлиғи, Давлат хавфсизлиги комитети катта лейтенанти Дроздовга йўллаган айблов маърузаномасида 18 нафар бегуноҳ меҳнат бадарғачиларининг ҳар бирига айб қўйиб, уларни дарҳол ҳибсга олиш ва тергов қилишни сўраган. Ўша ҳужжатда Хайридин Алибоев мана бундай тавсифланган:

«Алибоев Хайридин, 1877 йили туғилган, Андижон тумани Жалабек қишлоқ советидан, 1931 йили қулоқ қилиниб, Украинага бадарға этилган. Ўзбекистондалигида совет ҳокимияти ва унинг

⁸² ЫЗРПДА, 58-фонд, 7-рийхат, 252-иш, 56-бет.

⁸³ Ыша манба, 65-бет

⁸⁴ Ыша манба, 57-бет.

тадбирларига ошкора қарши чиққан. Совет ҳокимиятига қарши кураш олиб бораётган босмачиларни моддий таъминлаб турган.

Сургундалигида ишлаб чиқариш вазифаларини бажариш бўйича ўтказилаётган тадбирларни барбод қилиш мақсадида аксилинқилобий иш олиб борган. Ёқубжонов Муҳаммаджон бошлиқ аксилинқилобий гуруҳ билан алоқада бўлган. Бу гуруҳ совхоз раҳбарлари устидан террорчилик ҳаракатини амалга оширишни ўз олдига вазифа қилиб қўйган. Алибоев ҳозирги вақтда ишлаб чиқариш вазифаларининг барчасини барбод қилишни мақсад қилиб олган аксилинқилобий гуруҳ билан алоқада»⁸⁵.

Абдуллаев Рўзибой бошлиқ оила Украинанинг Голопристан туманида сургунни ўтаган, сўнг бир ўзи бир гуруҳ юртдошлари билан такрор қатағон қилинган. У 1937 йил ноябрда ҳибсга олишган. Голопристан тумани комендатураси меҳнат посёлкаси коменданти Каретников 1937 йил 8 ноябрда Голопристан туман ички ишлар бўлими бошлиғи Дроздовга маърузанома йўллайди. Унда Михайловка посёлкасида аксилинқилобий гуруҳ фаолият олиб бораётгани, унга Абдурахмон Ҳайдаровнинг раҳбарлик қилгани, бу гуруҳга 18 киши, жумладан, Рўзибой Абдуллаевнинг ҳам киргани айтилган. Ўша айблов маърузаномасида Рўзибой Абдуллаев бундай таърифланган:

«Абдуллаев Рўзибой - 1881 йили туғилган, Андижон тумани Олтин қишлоғи советидан, 1931 йили кулоқ сифатида Украинага сургун қилинган. Ўзбекистондалигида қишлоқ хўжалигини жамоалаштиришни кўпоришга қаратилган тарғибот олиб борган. Сургундалигида Абдуллаев Рўзибой аксилинқилобий гуруҳга аъзо бўлган. Гуруҳ қишлоқ хўжалигида зараркунандалик қилиш ва кулоқларни сургундан озод қилишни ўзига вазифа қилиб қўйган. Абдуллаев Рўзибой уйида йиғилишлар ўтказилиб, у ерда совет ҳокимиятидан қутулиш мақсадида хорижга, яъни фашистлар мамлакатига қочиш масалалари қўйилган»⁸⁶.

Каретников бу маълумотларни келтириб, бундай хулосага келган: «Номлари зикр этилган бу кулоқлар - меҳнат қилиш учун кўчирилганлар-Ҳайдаров Абдурахмон бошчилигида аксилинқилобий гуруҳда яқдил бирлашганлар ва бу гуруҳ ўз олдига қишлоқ хўжалигига зарар етказиш ва кулоқларни сургундан озод қилиш вазифасини қўйган. Юқорида баён этилганларга асосланиб, гуруҳдаги меҳнат учун

⁸⁵ ГАХО, 4033-фонд, 6-рийхат, 835-иш, 71-73-бетлар.

⁸⁶ Ёша жойда.

кўчирилганларни зудлик билан қамокқа олиб, материалларни УНКВД нинг махсус «учлиги»га топшириш керак»⁸⁷.

Бу таклифни Голопристан тумани ички ишлар бўлими бошлиғи, давлат хавфсизлиги катта лейтенанти Дроздов маъқуллайди.

Николаев вилояти ички ишлар бошқармаси ҳуқуридаги «учлик» 1937 йил 20 ноябрдаги йиғилишида 18 нафар маҳбуснинг ишини кўриб чиқади ва **Ҳайдаров Абдурахмон, Зоитов Мамажон, Ҳожиев Гўрўғли, Ахронқулов Тўрақул, Шерматов Акбар, Отабеков Турғун, Бобохонов Соттихон, Ҳусанбоев Ўринбойлар** отувга, **Тошев Шамол, Чоканов Овезмуродлар** 10 йил муддат билан қамок жазосига ҳукм қилинади. **Насриддинов Иброҳим, Овезов Ўрозгелди, Исмоилов Ортик, Хайриддинов Исмоил, Алибоев Хайриддин, Абдуллаев Рўзибойлар** ҳақидаги материалларни алоҳида кўриб чиқишга қарор қилинади. Аммо бу маҳбусларнинг жиноятлари тасдиқланмагани учун 1939 йили уларни қамокдан озод қилишга мажбур бўладилар. Отувга ҳукм қилинганлар эса 1937 йил 2 декабрь кечаси соат 24.00 да Николаев турмасида отиб ташланади.

Отилганлардан Турғун Отабеков ва Тўрақул Ахронқуловлар 1931 йил август ойининг охирида бола-чақалари билан Андижондаги темир йўл бекатидан эшелонда Украинага олиб кетилган бўлиб, ГПУ улар ҳақида ўша вақтда мана бу маълумотни берган:

«Турғун хожи Отабеков - Андижон тумани Дархон қишлоқ советидан, ўзбек, 50 ёшда, меҳнатга яроқли, қўлга олинган, унинг оиласида хотини Ойимча биби 45 ёшда, меҳнатга яроқли, ўғли Ҳожимат 25 ёшда, меҳнатга яроқли, ўғли Ғани 14 ёшда. Бутун оила аъзолари қўлга олинган. 1930 йили бу оила 5 таноб ерга пахта экиш мажбуриятини олган, эски вақтда пахта сотиб олиш бўйича комиссиянер бўлган, пахтани чеканка қилишдан бош тортган, партия ячейкаси котиби Кобуловни ўлдиришга уринган, бунинг учун 18 ойга қамок жазоси берилган. Ҳозирги вақтда советларга қарши кайфиятда, ниҳоятда таъсирли ва хавфли унсур, босмачилик билан яқин алоқада, жамоалаштириш вақтида колхозлар ташкил қилишга қарши ҳаракатда фаол иштирок этган, аввал ҳам, ҳозирда ҳам савдо билан машғул, доимий 2 чорикорга эга бўлган, ўтган йили унга яқка тартибда 4 078 сўм 84 тийин миқдорида солиқ тўлаш топширилган, 1923 ва 1929 йилларда ипаги бор бўла туриб, давлатга топширмаган, уни хусусий бозорда сотиб юборган.

⁸⁷ Ыша жойда.

Тўракул Ахронқулов (Ахрорқулов) - Андижон тумани Кумакай кишлоқ советидан, ўзбек, 58 ёшда, меҳнатга яроқли, Ўринбек 17 ёшда, булар ҳам қўлга олинган. Собик йирик савдогар, қатор йиллар давомида кишлоқ хўжалигида ёлланма меҳнатдан фойдаланилган, ўзи савдогардлик қилган. 18 таноб ери бўлган, ҳозирда бу ер колхозга олиб берилган. Унинг ўзи ҳозирда Абдуҳошим Назаров ширкатида савдогарчилик қилмоқда. 1 уйи бор, қолган уйларини сотиб юборган, доимий равишда советларга қарши тарғибот олиб боради, советларга қарши кайфиятда, бойлар ва руҳонийлар билан алоқаси бор»⁸⁸.

Херсон вилоятида сургун азобини тортган андижонликлардан айримлари Иккинчи жаҳон уруши тугаганидан сўнг ҳам қатағон қилинган. 1937-1938 йиллардаги қатағон балосидан бир амаллаб қутулиб қолганлар уруш тугагач, яна қайтадан қатағон тегирмонига учраганлар.

СССР ички ишлар министри С.Кругловнинг И.В.Сталин, Л.П.Берия, А.И.Кузнецовлар номига 1946 йил 25 декабрда йўллаган 5920-сонли мутлақо махфий хатида Херсон вилояти ички ишлар бошқармаси «Туркистон-Берлин қўмитаси» аксилинқилобий миллатчилик ташкилотига аъзо бўлган, миллати аксариат ўзбеклардан иборат собик «қулоқлар»дан 26 нафарининг қамоққа олиниб, жиноий жавобгарликка тортилгани қайд қилинган. Шу ҳужжатга қараганда, ҳарбий трибунал 1 кишини отувга, 3 кишини 20 йиллик каторга ишларига, 7 кишини 15 йиллик каторга ишларига, 13 кишини 10 йил қамоқ жазосига, 2 кишини эса 8 йиллик қамоқ жазосига ҳукм этган⁸⁹.

Ана шу 26 нафар махбус кимлар эди? Бу саволга жавобни Херсон вилояти ички ишлар бошқармасининг 1948 йил 7 январда СССР Ички ишлар министрлигининг махсус посёлкалар бўлими бошлиғига йўллаган «Херсон вилоятидаги махсус посёлкаларда олиб борилаётган оператив ишлар ҳақида»ги ёзма маърузасидан топамиз. Унда Ўзбекистондан 1931 йили сургун қилиниб, Голопристан туманидаги «Коминтерн» совхозида яшаётган 26 кишидан иборат аксилинқилобий миллатчилик ташкилотининг фаолиятда бўлгани, бу ташкилотга 1943 йили армияга сафарбар қилинган Қаҳҳоров Атласнинг раҳбарлик қилгани, ундан кейин эса қўмитага мусулмонлар суди раиси, оқсоқол Мулла Пошшахўжаев Ғозихоннинг раҳбар, қўмитанинг маҳаллий бошқарувига Абдулхай Зокиров, Жўрабой Холбердиев, Солижон Эшонов, Рўзибой Абдуллаев, Ҳаким Мўминовнинг аъзо, Жамбек Мадаминов эса котиб бўлгани қайд этилган.

⁸⁸ Ыша манба, 64-65-бетлар.

⁸⁹ ГАРФ, 9479-фонд, 1-рийхат, 265-иш, 124-бет.

Яна шу манбада қайд этилишича, Скадовск туманидаги 1- ва 2-пахтачилик совхозларида ҳаракатда бўлган аксилинқилобий миллатчилик ташкилоти 15 кишидан иборат бўлган. Бу ташкилотга «Туркистон-Берлин қўмитаси» номидан оқсоқол Мула Бадриддин Жўрахонов вакиллик қилган, унинг ўринбосари эса Мамадали Назарматов бўлган.

Каховск туманидаги 2-пахтачилик совхозидagi аксилинқилобий-миллатчилик ташкилоти эса 9 кишидан иборат бўлиб, унинг маҳаллий бошқарувига оқсоқол Мулла Бокижон Тошматов раҳбарлик қилган. У аксилинқилобий фаолият бўйича Қримдаги мусулмонлар ҳаракати вакиллари билан алоқада бўлиб, Қримга аксилинқилобий кўрсатмалар олиш учун бориб-келиб турган.

Аксилинқилобий миллатчилик ташкилотларининг иштирокчилари легионларга, жумладан, Херсон шаҳрида жойлашган 1F370-сонли легионга одамларни сафарбар этиш билан шуғулланганлар. Улар Каховск туманидаги 2-совхоз бўйича 70 киши, Голопристан туманидаги «Коминтерн» совхози бўйича 25 киши, Скадовск туманидаги 1- ва 2-совхозлар бўйича 20 кишини «Туркистон легиони»га сафарбар этганлар. Улар Ўрта Осиё республикаларини СССРдан ажратиб олиш ва мустақил «туркпараст ҳукумат»ни барпо этиш мақсадида советларга қарши тарғибот ишларини олиб борганликда, немис армияси учун озиқ-овқат йиғишда ва ўтказаётган барча тадбирларига ёрдам берганликда айбланганлар.

Маърузада айтилишича, миллатчилик ташкилоти аъзоларидан Мўмин Қосимов, Жамбек Мадаминов, Юсупжон Эшончаев, Акбар Асқаров, Неъмат Довулбоевлар коммунист, комсомол ва совет фаолларидан иборат 18 кишининг рўйхатини олиб, уни Нурмат Бегматов орқали немис комендатурасига берганлар.

1946 йил 13 майдан 22 майгача СССР Ички ишлар министрлиги ҳарбий қўшинлари ҳарбий трибунали йиғилишида «мусулмон миллатчилик ташкилоти иштирокчиларининг жинояткорона аксилинқилобий фаолияти» кўриб чиқилади. Айбланувчи 26 кишидан 23 киши аксилинқилобий «Туркистон-Берлин қўмитаси»га мансуб бўлганлигини тан олади. Натижада ҳарбий трибунал аксилинқилобий миллатчилик ташкилотининг аъзоси сифатида 25 нафар киши устидан ҳукм чиқаради. **Бокижон Тошматов** олий жазо-отувга, **Ғозихон Пошша Хўжаев**, **Бадриддин Жўрахонов**, **Махмуд Аҳмадалиев** 20 йиллик каторга ишларига, **Довулбоев**, **Ғафуров**, **Муротов**, **Мавлонов**, **Тоҳирхўжаев**, **Йўлдошев**, **Мадаминовлар** 15 йиллик каторга ишларига, **Холбердиев**, **Эшончаев**, **Мирзаев**, **Рўзиев**, **Назарматов**,

Эшонов, Абдуллаев, Дадамухамедов, Бойхонов, Мўминов, Алимов, Матёкубов, Исломовлар 10 йиллик қамоқ жазосига, **Эргаш Қаюмов** эса 8 йиллик қамоқ жазосига ҳукм этиладилар. Айбланганларнинг 26-чиси **Хайриддин Алибоев** ҳарбий трибунал йиғилишида юраги ёрилиб, вафот қилади. Айбланувчи **Заҳриддин Раззоқов** эса суд бошланишидан бир неча кун аввал вафот этади⁹⁰.

«Ҳарбий трибунал ҳукми билан жазоланган бу 26 нафар юртдошларнинг ўзлари ким эдилар ва уларнинг кейинги тақдирлари қандай кечган?» деган саволнинг туғилиши табиий. Бизнинг қўлимизда улардан айримлари ҳақида баъзи бир маълумотлар бор, холос. Архив ҳужжатлари орасида 20 йиллик каторга жазосига ҳукм этилган Бадриддин Жўрахонов тўғрисида бундай маълумот бор:

«1938 йил 13 февраль, Херсон вилояти, Скадовск туманидаги 2-пахтачилик совхози 4-бўлими ишчиси Отабой Ҳамроқулов хонадонидида кичик бир хатна тўйи ўтказилади. Улар «трудпоселенцў», яъни меҳнат бадарғачилари деб аталган. Ош еб, чой ичган меҳмонлар уйларига тарқалишади. Аммо совхознинг 3, 4-бўлимларидан келган Носир Турдибоев, Олимбой Юсупов, Шермат Икромов, Нормирза Солиев, Тўйчибой Ғозиев, Саидкул Отабоев, Мирғози Мирҳусанов, Солихўжа Маткаримов, Шарифхўжа Тошхўжаевлар қолишади. 4-бўлимдан Соттибой Асрорқулов, Худойкул Мавлонов, Обиджон Маҳмудов, Маҳмуд Юсупов, Рўзи Бобоназаров, Жалил Абдуқаҳҳоров, Бадриддин Жўрахонов, Пўлат Қобиловлар ҳам қолишади. Кеч соат 6-7 ларда ўша 4-бўлимдан Бадриддин Жўрахонов билан бирга яна 10-15 киши бўлиб болани хатна қилганларидан сўнг зиёфат бўлиб, ичкилик ичилади. Шунда советларга қарши фикрлар айтилади. Буни айғокчи комендатурага етказилади. Натижада тўйда қатнашганлардан 10 га яқин «қулоқлар» жиноий жавобгарликка тортилади, айримлари отувга, баъзилари 10 йил қамоқ жазосига ҳукм этилади. Бадриддин Жўрахонов эса ана шу жиноий ишдан қутулиб сақланиб қолади»⁹¹.

Трибунал йиғилишида юраги ёрилиб вафот қилган Хайриддин Алибоев 1937 йил ноябрида қамоққа олинган, аммо тергов жараёнида унга қўйилган айблар тасдиқланмагани учун 1939 йили қамоқдан озод этилган эди⁹².

Трибунал томонидан 10 йиллик қамоқ жазосига ҳукм этилган Абдуллаев Рўзибой 1881 йили туғилган, Андижон туманининг Олтин қишлоқ советидан, 1931 йили «қулоқ» сифатида Украинага сургун

⁹⁰ ГАРФ, 9401-фонд, 1-рийхат, 101-иш, 16-18-бетлар.

⁹¹ ГАХО, 4033-фонд, 6-рийхат, 676-иш, 8-16-бетлар.

⁹² Ыша манба, 885-иш, 71-73-бетлар.

қилинган. Ўзбекистондалигида қишлоқ хўжалигини жамоалаштиришни кўпоришга қаратилган тарғибот олиб борган. Абдуллаев Рўзибой сургундалигида аксилинқилобий гуруҳга аъзо бўлган. Гуруҳ қишлоқ хўжалигида зараркунандалиқ қилиш ва «қулоқлар»ни сургундан озод қилишни ўзига вазифа қилиб қўйган. Абдуллаев Рўзибой уйида йиғилишлар ўтказилиб, у ерда совет ҳокимиятидан қутулиш мақсадида ҳорижга қочиш масалалари кўрилган. НКВДнинг Голопристан тумани комендатураси меҳнат посёлкасининг коменданти Каретниковнинг 1937 йил 8 ноябрда шу маълумотларни келтирган.

Абдуллаев Рўзибой жиноятлари тасдиқланмагани учун 1939 йили қамокдан озод этилади. У билан бирга ҳибсга олиниб тергов қилинган 8 киши-**Ҳайдаров Абдурахмон, Зоитов Мамажон, Ҳожиёв Гўрўгли, Ахронқулов Тўрақул, Шерматов Акбар, Отабеков Турғун, Бобохонов Соттихон, Ҳусанбоев Ўринбой** эса отувга ҳукм этилади. Ҳукм 1937 йил 2 декабрда соат 24. 00 да Николаев турмасида ижро этилади⁹³.

1937 йил 2 декабрда отилган Турғун ҳожи Отабеков (Андижон тумани Дархон қишлоғидан), Тўрақул Ахронқулов (Андижон тумани Кўмакай қишлоғидан), 1946 йил 22 майда Херсонда ҳарбий трибунал йиғилишида юраги ёрилиб вафот қилган жалабеклик Хайридин Алибоев, 15 йил каторга ишларига ҳукм этилган Жамбек Мадаминов (Андижон шаҳри Қирлиқ даҳаси Дехқон маҳалласидан), 10 йил қамок жазосига ҳукм этилган Рўзибой Абдуллаев (Ёрбоши қишлоқ советига қарашли Олтин қишлоғидан), Жўрабой Холбердиев (Андижон тумани Сувюлдуз қишлоғидан), Исроил Матёкубов (Андижон шаҳри Уйлик доҳаси Хурсанлик маҳалласидан) лар 1931 йил август ойининг охири - сентябрь бошларида қизил вагонлардан иборат эшелонда Украинага сургун этилганлардан бўлиб, ўз юртларига қайтолмадилар. Аммо уларнинг орқасида қолган бола-чақалари, қариндошлари, яқинлари 40-йиллар охири-50-йиллар бошларида Андижонга қайтиб келдилар.

«Қулоқлар»нинг такроран қатагон қилиниши

Жамоалаштириш ва «қулоқлаштириш» кампанияси даврида дехқончилик меҳнати билан рўзғор тебратаётган, ернинг ҳақиқий эгалари бўлган қишлоқ аҳолиси қатагон объекти бўлиб қолди. 1931 йил августидан Ўзбекистон бўйича 3 795 хўжалик (17 839 жон) «қулоқ» қилиниб, юқорида айтиб ўтганимиздек, бор мулкларидан, уй-

⁹³ Ыша манба, 191-194-бетлар.

жойларидан маҳрум қилинди ва Украинанинг Херсон вилоятига ва Шимолий Кавказ (ҳозирги Ставрополь ўлкаси) га сургун қилинди. 1932 йил майида эса республикамизнинг 54 туманидан 4 865 хўжалик, яъни 22 505 киши (шундан 6 877 нафари эркаклар, аёллар 5 886 нафари эркаклар, 9 055 нафари эса болалар) сургун қилинди. Аммо 1932 йилда сургун қилинганлар ҳисобига нима учундир Қашқадарё ва Хоразм округларидан сургун қилинганлар кирмай қолган. Ваҳоланки, бошқа бир ҳужжатда Қашқадарё округидан 600 хўжалик (1113 киши) (шу жумладан, Косондан 180, Шаҳрисабздан 200, Яккабоғдан 75, Бехбудийдан 30, Ғузордан 50, Чироқчидан 65 хўжалик), Хоразм округидан 680 хўжалик (1 160 киши) (шу жумладан, Хива шаҳридан 160, Манғитдан 60, Гурландан 95, Хазораспдан 100, Хива туманидан 100, Янги Урганчдан 85, Шовотдан 80) «қулоқ» қилингани қайд этилган. Хуллас, 1932 йилда Ўзбекистон бўйича 6 145 хўжалик (24 778 киши) «қулоқ»қа тортилиб, сургун қилинган. 1932 йил майида «қулоқ» қилинганлар Ўзбекистон ҳудудидаги «меҳнат посёлкалари»га, яъни «қулоқлар қишлоғи»га келтириб жойлаштирилган. Бундай «қулоқлар қишлоғи» Сурхондарёдаги «Хазорбоғ» пахтачилик совхозида, Тошкент вилоятидаги «Боёвут», «Далварзин», «Дзержинский», «Сталин», «Ўзбекистон беш йиллиги» совхозлари ва колхозларида, Самарқанддаги «Булунғур» боғдорчилик совхозида, Андижондаги «Савай», «Куйбишев» пахтачилик совхозларида, Наманганнинг Учқўрғон туманидаги «Норин» совхозида ташкил этилган эди. Бундай «қулоқлар қишлоқлари»нинг сони республика бўйича 24 тага етган эди. Бу хўжаликларда сургун азобини тортаётганларнинг катта қисми яна тақроран ноҳақ катагон қилинган.

ОГПУнинг 1932 йил 15 апрелдаги «Доимий яшаш жойларидан ва сургун қилинган пунктлардан қулоқларнинг қочиб кетаётгани тўғрисида»ги 2-маълумотномасида Ўрта Осиё бўйича 125 тумандаги 27 794 «қулоқ» хўжаликларида 7 091 оиланинг яшаш жойидан кетиб қолгани қайд этилган. Шундан 3 316 киши якка ҳолда, 3 775 оила эса барча аъзолари билан қочиб кетган. Уларни топиш ва қўлга олиш операцияси ўтказилиб, 2 155 «қулоқ» ушлаб олинган ва улардан 502 киши яшаб турган жойига, 610 киши махсус посёлка ва лагерларга юборилган, 759 кишининг иши судга оширилган, 284 киши эса маълумотнома тузилган вақтда терговда бўлган⁹⁴.

СССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг 1937 йил 30 июлдаги 00447-сонли буйруғи асосида 1937 йил 10 августдан 1938 йил 1

⁹⁴ ЦАФСБРФ, 2-фонд, 10-рийхат, 509-иш, 50-53-бетлар.

январгача бўлган вақтда Ўзбекистон бўйича «қулоқлар»дан 5 924 киши, «жиноятчилар»дан 1679 киши, бошқа «советларга қарши унсурлар»дан 3 097 киши, жамъи 10 700 киши қамоққа олинади. Уларнинг барчаси қамоқ жазосига ҳукм этилди. Отувга ҳуки қилинганлардан 1 376 нафари «қулоқлар», 727 нафари жиноятчилар ва 1 812 нафари «советларга қарши унсурлар» бўлиб, улар турли муддатларга қамоқ жазосига ҳукм қилинади⁹⁵. Улар орасида Ўзбекистон ҳудудида жойлашган меҳнат посёлкаларидаги «қулоқлар» ҳам бор эди.

Меҳнат посёлкаларига сургун қилинган кишиларнинг ҳўжалик соҳасида эришган ютуқлари, уларнинг яшаш шароитлари, уй-рўзғорларининг яхши йўлга қўйилиши ГУЛАГ меҳнат посёлкалари бўлими ходимларини жиддий ташвишга солади. Натижада 1938 йил 29 сентябрда Ежов жойлардаги НКВД бошқармалари бошлиқларига меҳнат посёлкалардаги режимни кучайтириш тўғрисида 1818-сонли кўрсатмани юборади.

Меҳнат посёлкалардаги «қулоқ» ҳўжаликларининг ўсиши НКВД органларининг қўпол сиёсий хатоси сифатида баҳолана бошлади. НКВДнинг айрим ходимлари 1937-1938 йилларда меҳнат посёлкаларидаги «қулоқлар»ларнинг бойиб кетишида айбланиб, ҳатто қатағон этилди.

Узоқ вақт мобайнида «қулоқлар сургуни» билан «халқ душманлари» (Коган, Молчанов, Берман, Плинер, Фирин, Закаръян, Вишневский ва бошқалар) нинг шуғулланганлиги, сургун қилинганлар учун атрофдаги колхозларга қараганда имтиёзли шароитнинг яратилганлиги, шу сабабдан «қулоқ» ҳўжаликларининг колхозчиларга нисбатан илғорлаб кетгани, натижада сургун қилинганлар орасидан янги «қулоқлар»нинг чиқа бошлагани, уларнинг давлатга солиқ ва йиғим тўлашдан озод қилинганлиги ҳақида турли маълумотлар юқори органларга юбориб турилди.

Оқибатда НКВД ходимлари билан бирга меҳнат сургунидаги кишилар ҳам қатағон объекти бўлиб қолди. Ўзбекистон ҳудудида жойлашган меҳнат посёлкаларидаги меҳнат бадарғачиларидан 1935-1936 йилларда 101 киши, 1937-1938 йилларда 156 киши такроран қатағон қилинди. 1937 йили 14 758 меҳнат бадарғачисидан 46 киши

⁹⁵ Трагедия советской деревни: коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5-томах. 1927-1939. Москва: РОССПЭН, 2004, т. 5, книга 1, стр. 370-373.

(0,31 %), 1938 йили эса 14 271 меҳнат бадарғачисидан 110 киши (0,77 %) устидан ҳукм чиқарилди, қатағон қилинди⁹⁶.

Иккинчи жаҳон уруши даврида ҳам меҳнат посёлкаларидаги меҳнат бадарғачиларининг маълум қисми турли бўҳтон, нотўғри маълумот ва сохта айблар асосида қатағон қилинди.

1942 йил 20 январда ЎзССР Ички ишлар халқ комиссарлиги махсус меҳнат посёлкалари бўлимининг Чкалов шаҳри Совет кўчаси, 19-уйда жойлашган ГУЛАГ бошлиғи ўринбосари давлат хавфсизлиги майори Загвороднийга йўллаган ахборотида ана шу қатағон қилинганлар ҳақида маълумот берилган. Унда айтилишича, республикадаги махсус меҳнат қишлоқларида 3 296 та сургун қилинган оила бўлиб, улар таркибида 11 798 жон борлиги, булардан кўп қисмини «собик қулоқ унсурлар, бой-помешчик унсурлар ва босмачилик ҳаракатининг собик иштирокчилари» ташкил этгани қайд қилинган. Шунингдек, меҳнат бадарғачиларидан, 1942 йил 1 январдаги ҳолатга кўра, 283 кишининг бой-помешчик унсурлар, 24 кишининг мусулмон руҳонийлари, 103 кишининг савдогарлар, 38 кишининг собик дворян-князлар, 8 кишининг эса «халқ душманлари»нинг хотинлари эканлиги кўрсатилган.

Ахборотда, жумладан, бундай дейилган: «Ватан уруши бошланган вақтдан буён ўтган фурсат ичида меҳнат бадарғачиларининг советларга қарши унсурлари фаоллиги сезилмоқда, бу ҳол мағлубиятчилик ва немис фашистларига хайрихоҳлик кайфиятни, шунингдек, турли-туман ифво ва фасодларни тарқатишда ўз ифодасини топмоқда»⁹⁷.

Мазкур ахборотда қамокқа олинганлар ҳақида ҳам маълумот берилган. Масалан, Янгийўл туманидаги 4-меҳнат посёлкасидан меҳнат бадарғачиси, собик бой, ўзбек, **Омонбоев**нинг партия аъзосига нисбатан террорчилик ҳаракати қилгани учун, Ховос туманидаги 2-посёлкадан **Козимов**нинг советларга қарши фикрлар айтгани учун қамокқа олингани, Учқўрғон районидаги 8-посёлкадан меҳнат бадарғачиси, миллати осетин, **Жонбулат Саломов** (собик йирик қулоқ) нинг аксилинқилобий фаолияти учун олий жазога ҳукм этилгани, Избоскан туманидан **Шукур Худойбердиев** ва **Абдулла Мирзаев** (ўзбек, собик йирик қулоқлар) нинг советларга қарши ташвиқот олиб боргани ва фашистларга хайрихоҳлик руҳидаги миш-мишларни тарқатгани учун қамокқа олинганлиги ва ҳукм қилинганлиги қайд этилган.

⁹⁶ **Земсков В.Н.** Спецпоселенцы в СССР... С. 58–60.

⁹⁷ ГАРФ, 9479-фонд, 1-рийхат, 90-иш, 111-116 – бетлар.

Ҳаммаси бўлиб 1941 йил июлидан 1942 йилнинг 1 январига қадар советларга қарши фаолият кўрсатганликда айбланиб 24 киши қамоққа олинган ва улар устидан ҳукм чиқарилган. Шу вақт ичида меҳнат посёлкаларидан 40 киши қочиб кетган, улардан 8 киши ушланиб, меҳнат посёлкасига олиб келиб жойлаштирилган.

Ахборотда яна бундай дейилган: «Шунингдек, собиқ босмачилардан бўлган бандаларнинг қисман жонланиб қолганлиги ҳам сезилмоқдаки, бу ҳол улар орасидан баъзи бирларининг аксилинкилобий ҳаракатни фаоллаштириш мақсадида босмачилик ҳаракатининг собиқ иштирокчилари билан алоқа боғлашга интилишларида кўринмоқда»⁹⁸.

Маълумки, меҳнат посёлкаларидаги тартиб устидан назорат олиб бориш, кузатиш, қочиб кетишлардан кўриқлаш ва меҳнат бадарғачиларидан ишчи кучи сифатида фойдаланишни тартибга солиб туриш вазифаси комендантлар ва комендатуралар зиммасига юклатилган эди. Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши билан комендатура ва комендантларнинг «қулоқлар сургуни»даги меҳнат бадарғачилари орасида олиб бораётган оператив агентура фаолиятига жиддий ўзгаришлар киритилди. ГУЛАГ кўрсатмаларига мувофиқ, уруш даври талабларига кўра, меҳнат посёлкаларидаги тартиб-шароитлар кучайтирилди. 1942 йилнинг иккинчи ярмида Ўзбекистондаги барча меҳнат посёлкаларида режим кучайтирилиб, «қулоқлар сургуни»дагиларга нисбатан яна ўзига хос қатағон сиёсати қўллана бошланди. Меҳнат интизомини бузганлар ва ишга кечикиб чиққанлар судга берилди бошланди. 1941 йил августининг ўзида меҳнат посёлкаларида турли сабаблар билан 20 киши ЎзССР Жиноят Кодексининг 106-моддаси бўйича жавобгарликка тортилди⁹⁹.

Посёлкаларда НКВДнинг махфий агентлари собиқ «босмачилар» ва советларга қарши кайфиятдаги кишиларни излашга сафарбар этилди. Шубҳа остига олинганлар НКВДнинг оператив рўйхатига олина бошлади. Масалан, Қуйи Чирчиқ туманидаги 4-меҳнат посёлкасида 1942 йилда 36 кишининг номи НКВДнинг оператив ҳисобига олинди.

1941 йилда, урушнинг дастлабки ойд ш у меҳнат посёлкасида Фозилов Турсунбой қамоққа олинади. «Ота» лақабли НКВД агентининг маълумот беришича, Фозилов Турсунбой бундай деган: «Яқинда бу ерга Гитлер келади, барча қийинчиликлар тугайди. Фақат Гитлергина бизни ўзига яқин дўст сифатида кўради... Мен яқин орада

⁹⁸ Ыша манба.

⁹⁹ ЫЗРИИВА, 32-фонд, 1-рийхат, 9-иш, 69-бет.

бу ердан қочиб кетаман. Белгиланган жойда 5 та йигитим мени куруллар билан кутиб олишади»¹⁰⁰.

1942 йилнинг мартида Денов туманидаги 1-меҳнат посёлкасида 1872 йилда туғилган Отаев Шоди қамокқа олинади. НКВД агентининг берган маълумотига кўра, у ўтмишда «босмачилик ҳаракати»да фаол иштирок этган ва қўрбоши лавозимида бўлган¹⁰¹.

Янгийўлдаги меҳнат посёлкалари бўйича 11 кишининг номи НКВДнинг оператив рўйхатига олинган. Улардан 6 тасига советларга қарши кайфиятдаги «қулоқлар», 3 тасига собиқ «босмачилар» деган айб қўйилган.

1941 йил август ойида Али Мамаюсупов НКВДнинг махсус йиғилиши томонидан қамокқа олинган. Аниқланишича, у ўтмишда қўрбоши бўлган ва ихтиёрида 55 йигит бўлган¹⁰².

1942 йил март ойида Оққўрғон туманидаги 3-меҳнат посёлкасида қамокқа олинган **Дадабоев Қосим** ва **Дадабоев Вали** ўтмишда «босмачилик ҳаракати»да иштирок этганликда, 1941-1942 йилларда безорилик қилганликда ва чайқовчилик билан шуғулланганликда айбланиб, олий жазога ҳукм қилинганлар¹⁰³.

Бекобод туманидаги 6- ва 10-меҳнат посёлкаларидан 52 киши номи НКВДнинг оператив рўйхатига олинган. Улардан 24 тасига собиқ «босмачилар», 16 тасига собиқ йирик «қулоқ»лар, 3 тасига «халқ душманлари»нинг қариндошлари, 2 тасига собиқ чор армияси офицерлари, деган айблар қўйилган. Мазкур меҳнат посёлкасида Файзулла Хўжаевнинг хотини Робия Хўжаева, Ота Хўжаевнинг хотини Шарифа Тизатуллиналар ҳам бўлганлар. Улар ҳақида «Роза» ва «Ғойиб» лақабли хуфялар маълумот етказиб туришган¹⁰⁴.

Умуман, 1941-1942 йилларда Ўзбекистон ҳудудидаги меҳнат посёлкаларидан 283 киши собиқ «босмачи» сифатида, 279 киши эса советларга қарши ва аксилинқилобчи шахслар сифатида НКВДнинг оператив рўйхатига олинган¹⁰⁵. Пиравардида улар ҳам қатағон домига тортилганлар.

«Қулоқлар сургуни»дагиларга нисбатан урушдан кейин ҳам турли кўринишда қатағон сиёсати қўлланиб келинди ва бу жараён 1955 йилгача давом этди. Собиқ «қулоқлар» мустақиллик арафасидагина эркин нафас ола бошладилар.

¹⁰⁰ Ыша жойда, 15-иш, 38-бет.

¹⁰¹ ЫЗРИИВА, 32-фонд, 1-рўйхат, 15-иш, 25-бет.

¹⁰² Ыша жойда, 483-бет.

¹⁰³ Ыша жойда, 59-бет.

¹⁰⁴ Ыша жойда, 49-50-бетлар.

¹⁰⁵ Ыша жойда, 14-иш, 5-бет.

Муҳожирликдаги юртдошлар қисмати

Юртбошимиз айтганидек, ота-боболаримизни турли-туман гуруҳларга ажратган ҳолда уларга баҳо бермаслигимиз, балки «уларнинг ҳаётини, улар яшаган давр моҳиятини тўғри тушунишимиз лозим». Яқин ўтмишимизни ҳам ана шундай нуқтаи назардан туриб англашимиз, тадқиқ этишимиз керак. Ана шу аснода янги, чин тарихимизни яратмоғимиз лозим.

Кейинги йилларда олиб борилган тадқиқотларнинг самараси ўлароқ тарихимизнинг кемтик жойлари, сир-синоатлари тобора очилиб бормоқда. Ўтмишимизнинг ана шундай кемтик жойларидан, «оқ доғ»ларидан бири советлар даврида юртдан бош олиб чиқиб кетган миллатдошларимизнинг хориждаги ҳаёти, қисмати, фожеасидир. Уларнинг тақдири ҳам тарихимизнинг ажралмас бир қисмидир.

Айрим манбаларда айтилишича, фақат 1917-1934 йилларнинг ўзида Ўрта Осиёдан 900 мингдан ортиқ киши хорижга чиқиб кетган. Улар ҳақида архивларда айрим ҳужжатлар сақланиб қолган. Бу ноёб ҳужжатларни излаш, ўрганиш асосида тарихимизнинг ана шу қонли саҳифаларидан бирини тиклашимиз лозим. Зеро, муҳожирликка чиқиб кетишга мажбур бўлганлар ҳам совет тузуми жабрдийдалари, қатағон қурбонларидир.

Қўлимиздаги ноёб ҳужжат яқин ўтмишда рўй берган ҳақ-ҳуқуқсизлик, адолатсизликлар ҳақида гувоҳлик беради. Бу ОГПУ туман ваколатли вакили томонидан 1933 йил 12 июлда тайёрланган ҳужжат бўлиб, «Ҳозирги вақтда Избоскан туманида яшаётган собиқ босмачилар, кўрбошилар, фаол йигитлар ва уларга кўмаклашганларнинг 1933 йил 28 майгача ҳисобга олинган рўйхати» деб аталади. Рўйхатда 150 нафар киши ва уларнинг ёши, миллати, ижтимоий келиб чиқиши, хизмат жойи, колхозчи ёки яккахўжаликлиги, қайси қишлоқ советидан эканлиги кўрсатилган. 1934 йил учун олинган рўйхатда ҳам туман бўйича «босмачилик»ни қўллаб-қувватлаган руҳонийларнинг исм-шарифлари номма-ном келтирилиб, унда ҳар бир руҳонийнинг ёши, яшаш жойи, қайси масжиддан эканлиги, диний мансаби, оилавий аҳволи, колхозда ишлаётгани ёки яккахўжаликлиги қайд этилган.

Яна бир рўйхатда Избоскан тумани бўйича (ўша кезлари Избоскан ва Пахтаобод битта туман бўлиб, маркази Чувама эди)

«босмачи тўдалар»нинг собиқ бошлиқлари ва йигитларининг қайси колхоз, қайси қишлоқда яшаганлиги кўрсатилган.

Колхоз қурилишига қарши турганлар, «қулоқ» хўжаликлар, пахта топшириш режасини бажармаётган кишиларнинг ҳам шундай рўйхатлари тузилган бўлиб, улар қатағон қилиш вақтида жазо органларига ўзига хос йўлланма сифатида хизмат қилиши лозим эди. Шу боис бундай «рўйхат»ларга тушганлар юракларини ҳовучлаб яшаганлар. Уларни навбатма-навбат ГПУга, ички ишлар бўлимига чакириб тергов қилишган, айримларини қамоққа олишган, сургун қилишган, отувга ҳукм чиқаришган. Бу ҳол қишлоқ аҳолисини мислсиз даражада ваҳима-саросимага солган. Мамлакатда қарор топа бошлаган бундай дахшатли вазиятдан кўрқиб, минглаб кишилар ўз юртларини ташлаб хорижга кетишга мажбур бўлганлар.

1930 йилнинг 20 февралидан 24 февралигача бўлган вақт ичида биргина Андижоннинг Марҳамат туманидан 37 хўжалик қочиб кетган. ОГПУ сиёсий бўлимининг 1932 йил 5 августда мутлақо махфийлик тамғаси остида тузилган «Қишлоқдаги салбий ҳодисалар ва советларга қарши унсурларнинг фаолияти тўғрисида» деб номланган маълумотномасида ўша йилнинг январь-июль ойларида Ўрта Осиёнинг чегара районларида аҳолининг кўшни мамлакатларга ўтиб кетиш ҳоллари кўплаб қайд этилгани айтилган. Тўлиқ бўлмаган маълумотларга кўра, Эронга 1073, Афғонистонга 1218, Хитойга 40 га яқин хўжалик қочиб ўтган. 1 867 хўжалик чегарада тутиб қолинган, 49 ҳолатда эса муҳожирлик чет элдаги «босмачи» тўдаларнинг чегарадан ўтишни ҳимояловчи хатти-ҳаракатлари ёрдамида кечган. Бу, 30-йилларда муҳожирликка чиқиб кетиш қанчалик кенг тус олганини кўрсатмоқдики, бундай воқеалар Андижон округида ҳам юз берган.

Пойтуғдаги туманлараро давлат архивида Избоскан туманидан муҳожир бўлиб чиқиб кетганлардан 37 хўжалик бошлиқлари ҳақида маълумотлар сақланиб қолган. Бу маълумотлар қуйидагилардир:

1. **Хайдарали Қодирқулов** - Избоскан тумани, Уйғур қишлоқ совети, Жанжал қишлоғида обрўли руҳоний оиласида туғилган, миллати уйғур. Унинг ўзи ҳам обрўли муллалардан бўлган, 1933 йил апрелида Қошғарга қочиб кетган. Қодирқулов паст бўйли, бўладан келган, соч-соқоли ва мўйлови, кўзи тим қора, қирғий бурун, ёши 45 да. Жанжал қишлоғидаги руҳоний Юсуп Охун билан алоқаси бор.

2. **Тожибой Миллатов** - Жанжал қишлоғилик, миллати уйғур, ёши 30 да, ўртаҳол деҳқон оиласидан, ўзи камбағал, 1933 йил майида оиласи билан Қошғарга қочиб кетган. Миллатов ўрта бўйли, буғдой рангли, кўзи кўкишдан келган, сочи, қоши, юзи малларанг, бурни

одатдагидай. Мавжуд маълумотларга кўра, у мусулмон кўшинининг аскари бўлган.

3. **Йўлдош Худоёров** - ёши 60 да, Жанжал қишлоғида камбағал оилада туғилган, ўзи ўртаҳол, 1932 йил майида ўз оиласи билан Қошғарга қочиб кетган. Худоёров ўрта бўйлидан баландроқ, озғин, соч- соқоли ва мўйлови, қоши оқарган, кўзлари катта, кўкишдан келган, тор юзли, чап оёғи билан оқсаб юради.

4. **Тўрақул Бойматов** - ёши 60 да, уйғур, Жанжал қишлоғида бой оилада туғилган, ўзи кулоқ, 1932 йили оиласи билан Қошғарга қочиб кетган. Белгилари: паст бўйли, гавда тузилиши ўртача, мўътадил, соқол- мўйловлари оқарган, қошлари узун, оқ, кўзлари қора, бурни катта, юзи япалоқ, чўтир.

5. **Бозорбой Ҳусанов** - ёши 30 да уйғур, Уйғур қишлоқ совети Тўққизбоғ қишлоғилик, бой-савдогар оиладан, ўзи кулоқ. 1933 йили Қошғарга қочиб кетган, оиласи Тўққизбоғда қолган, алоқаси бор. Белгилари: баланд бўйли, кенг елкали, юзи ва бадани буғдой рангли, кўзлари қора, соқол ва мўйловлари қора.

6. **Сотиболди Маликов** - ёши 60 да, уйғур, Тўққизбоғ қишлоғилик, савдогар оиладан, ўзи савдогар, 1932 йил июнида Қошғарга қочиб кетган. Оиласи Тўққизбоғда қолган, алоқа қилиб туради. Белгилари: ўрта бўйли, гавда тузилиши ўртача.

7. **Шарип охун Йўлдошев** - ёши 30 да, уйғур, Уйғур қишлоқ совети Шовруқ қишлоғидан, имом оиласидан, ўзи савдогар, 1933 йил апрелида Қошғарга қочиб кетган. Оиласи Шовруқ қишлоғида қолган. Белгилари: паст бўйли, думалоқ юзли, соч-соқоли, мўйлови, кўзи қора.

8. **Жалолхон Эшонтўраев** - 29 ёшда, уйғур, Шовруқ қишлоғилик, бой ва руҳоний оиладан, ўзи руҳоний - кулоқ, 1933 йил апрелида Қошғарга қочиб кетган. Оиласи Шовруқда қолган, алоқаси бор, ўрта бўйли, сочи-соқоли, мўйлови, кўзи қора, эчки соқолли, тор юзли, қирғий бурун.

9. **Мирзақосим Мусаев** - 30 ёшда, уйғур, Тўққизбоғ қишлоғидан, камбағал оиладан чиққан, ўртаҳол, 1933 йил апрелида Қошғарга қочиб кетган. Оиласи Тўққизбоғда қолган, алоқаси бор, баланд бўйли, сочи, қоши қора, кўзлари жигарранг, соқол ва мўйлови сийрак, ўртача, қирғий бурун.

10. **Султонжон Масайтов** - ёши 40 да. уйғур, Тўққизбоғ қишлоғилик, руҳоний оиласидан, обрўли руҳоний, 1933 йили Қошғарга қочиб кетган. Оиласи қолган, алоқаси бор, ўрта бўйли, озғин, сочи, қоши, кўзи қора, соқоли ва мўйлови узун ва қора, қирғий бурун, кичик тор юзли.

11. **Рўзиохун Солиев** - ёши 40 да, уйғур. Шовруқ қишлоғилик, бой оиладан, кулоқ, 1933 йил апрелида оиласи билан Қошғарга қочиб кетган. Шовруқда ўғли Мамасоли Рўзиохунов бор, унинг отаси билан алоқаси узилмаган, июнда Қошғардан келган. Рўзиохун Солиевнинг белгилари: баланд бўйли, қора сочли, соқоли ва мўйлови қор, сийрак, кўзлари, қошлари қора, юзи чўзинчоқ, қирғий бурун.

12. **Ҳошим охун Салимохунов** - ёши 30 да, уйғур, Уйғур қишлоқ советидан, бой оиласидан, ўзи кулоқ, 1933 йил апрелида Иброҳим охун билан Қошғарга қочиб кетган, хотини Уйғур қишлоқ советида қолган. Белгилари: баланд бўйли, соч-соқоли ва мўйлови, кўзи қора, қирғий бурун.

13. **Мулла Матғози Мадёров** - ёши 55 да, уйғур, Уйғур қишлоқ совети Тўққизбоғ қишлоғилик, бой оиласидан, ўзи имом, 1932 йил кузида Қошғарга қочиб кетган. Оиласи Тўққизбоғда қолган, алоқа ўрнатилмаган. Белгилари: паст бўйли, сочи, қоши оқ, кўзи қора, соқол ва мўйлови ҳам оқ, тор бурунли.

14. **Хусанхон Шарипов** - ёши 40 да, уйғур, Тўққизбоғ қишлоғилик, ўзига тўқ оиладан, савдогар, 1933 йил апрелида Қошғарга қочиб кетган, оиласи Тўққизбоғда, алоқаси бор. Белгилари: баланд бўйли, сочлари, қошлари қора, кўк кўз, соқол ва мўйловлари қора, катта қирғий бурун.

15. **Турдиоҳун Саримсоқов** - ёши 55 да, уйғур, Тўққизбоғ қишлоғилик, обрўли бой оиласидан, ўзи ҳам руҳоний. 1932 йили ўғли Абдусалом билан Қошғарга қочиб кетган, оиласи Тўққизбоғда, алоқаси бор. Белгилари: ўрта бўйли, сочи оқ-қора аралаш, соқоли ва мўйлови оқ, қоши, кўзи қора, бурни узун.

16. **Мирзааҳмад Маматов** - ёши 40 да, уйғур, Уйғур қишлоқ советилик, бой оиладан, ўзи ҳам бой, кулоқ, 1931 йили Қошғарга қочиб кетган, оиласи Уйғур қишлоқ советида яшайди, алоқаси бор. Белгилари: ўрта бўйли, сочига оқ оралаган, қора соқолли, мўйлови ва қоши қора, кўзи қора, юзи сарик, бурни чўзиқли.

17. **Раҳмат Худойбердиев** - ёши 43 да, уйғур, Ниёз қишлоғилик, камбағал оиладан, ўзи ҳам камбағал, 1918 йилдан 1924 йилгача Ғози кўрбоши тўдасида бўлган. 1933 йил майда бир ўзи Қошғарга қочиб кетган. Оиласи Ниёз қишлоғида яшамоқда, алоқа ўрнатилмаган. Белгилари: ўрта бўйли, малла сочли, қоши ҳам шундай, кўзлари қора, мўйлови, эчки соқолли, юзи сарик, бурни қирғий. Маълумотларга кўра, Худойбердиев мусулмон қўшинларида аскар бўлиб хизмат қилган.

18. **Мирзақомил Султонмахмудов** - ёши 58 да, ўзбек, бой оиласидан, ўзи кулоқ, обрўли руҳоний, собиқ катта ер эгаси, 1933 йили

ўғли Мирзамахмуд Мирзакомилов билан Қошғарга қочиб кетган. Мирзакомил ўрта бўйлидан баландроқ, сочи оқарган, мўйлови узун, соқоли ҳам оқарган, кўзлари қора. Унинг ўғли Мирзамахмуднинг белгилари: ёши 35 да, ўрта бўйли, кенг елкали, кўзи кўк, сочи, қоши малларанг, эчки соқолли. Оиласи билан ёзма алоқаси бор, хотини «Ўртоқлар» қишлоқ советида яшайди.

19. Мараим Мирзакомилов - қулоққа тортилган Мирзакомил Султонмахмудовнинг ўғли. Ёши 26 да, ўрта бўйли, сочи қора, юзи чўтир, қоши, кўзи қора, бир қўли ногирон, панжалари кесилган, 1933 йили қариндошлари билан Қошғарга қочиб кетган.

20. Турдиали Сидикаминов - ёши 42 да, ўзбек, «Ўртоқлар» қишлоқ советида яшаган, бой оиласидан, ўзи йирик ер эгаси, эксплуататор. 1933 йил март ойида номаълум жойга қочиб кетган. Оиласи Пойтуғда, алоқа ўрнатилмаган. Белгилари: ўрта бўйли, чўтир юзли, бир оёғи билан оқсаб босади, сочи қора, соқоли калта қирқилган, узун мўйловли, юзи озғин, қоши, кўзи қора.

21. Тўхтасин Ҳакимхўжаев - ёши 40 да, Пойтуғ қишлоғидан, қаерга қочиб кетгани маълум эмас. Белгилари: ўрта бўйли, кенг елкали, бошида сочи йўқ, қоши, кўзи, соқоли қора, мўйлови узун, қизил юзли, бурни япалоқ.

22. Нуриддин Саидхўжаев - ёши 52 да, ўзбек, Элатон қишлоғилик, қулоқ, 1933 йил апрелида номаълум томонга қочиб кетган. Белгилари: ўрта бўйлидан баландроқ, кенг елкали, сочлари, соқол-мўйловлари оқарган, қоши, кўзи қора, қирғий бурун.

23. Абдуғаффор Болтабоев - 46 ёшда, ўзбек, Элатон қишлоғи «Ўртоқлар» қишлоқ советидан, бой оиладан, ўзи қулоқ. 1933 йили номаълум жойга қочиб кетган. Элатон қишлоғида хотини Тиллабуви қолган, маълум юмуши йўқ, алоқа ўрнатилмаган. Болтабоевнинг белгилари: баланд бўйли, озғин, букчайган, соқол ва мўйловсиз, сочи малларанг, оқ оралаган, кўзи кўк, қошлари ҳам малларанг, қирғий бурун.

24. Ислом Раҳимқулов - ёши 35 да, Элатон қишлоғилик, «Ўртоқлар» қишлоқ советидан, бой оиладан, ўзи қулоқ, 1933 йил апрелида оиласи билан номаълум жойга қочиб кетган. Белгилари: ўрта бўйли, соқол ва мўйлови, қоши қора, кўк кўз, чўзиқ юзли.

25. Мирзабилбас Йўлдошев - 56 ёшда, ўзбек, «Ўртоқлар» қишлоқ советидан, Элатон қишлоғилик, бой оиладан, ўзи обрўли рухоний. 1929 йили Қошғарга муҳожир бўлиб кетган. Белгилари: ўрта бўйли, чўтир, қизил юзли, соч, мўйлови оқарган, кўзи кўк, соқоли сариқ-қора аралаш, юзи чўзиқ, алоқаси аниқланмаган.

26. **Абдухолик Уста** - 50 ёшда, ўзбек, Андижон шаҳрида туғилган, Қўқонқишлоққа 1928 йили келиб қолган. 1933 йилнинг январигача муллалик билан машғул бўлган. Ўша йилнинг январидан Қошғарга муҳожир бўлиб кетган. Қўқонқишлоқда хотини қолган, исм-шарифи аниқланмаган, андижонлик, ёши 40 да. Бундан ташқари, икки ўғли бўлган, биринчи ўғли Нурмон Абдухолиқов, 23 ёшда, иккинчи ўғлининг исм-шарифи аниқланмаган, Андижондан Қўқонқишлоққа чой, ёғ олиб келиб, бозорда сотиб туришган. Қошғардаги отаси билан хат орқали боғланиб туришади. Шу йил мартида отасидан хат олишган, хат уларда сақланмоқда.

27. **Мулла Худойберди** - ёши 65 да, ўзбек, Избоскан туманидан, Қўқонқишлоқда йирик бой хонадонидан туғилган, бой ва мулла, рухонийлар орасида катта обрўга эга, 1932 йили Қошғарга муҳожир бўлиб чиқиб кетган. Қўқонқишлоқда қолган унинг 1 аёли **Болтажон**, 55 ёшда, уй хўжалигида хизмат қилмоқда, ўғли Ботирали Худойбердиев, ёши 18 да, партиясиз, Қўқонқишлоқ қишлоқ советидаги Шўро қишлоғида ишлайди. Ўғли Раҳимберди, ёши 35 да, у отаси билан бирга Қошғарга муҳожирликка чиқиб кетган. Қошғардан СССРга қайтиб келишида қўлга олинб қамалган, қамоқдан қочиб, 1932 йил охирида иккинчи бор Қошғарга муҳожирликка чиқиб кетган. Қошғардан келган хатларга кўра, Раҳимберди чойхоначи бўлиб ишламоқда. Хатни Қўқонқишлоқдаги унинг онаси олган, ўғли Мавлонберди ҳозирда ОГПУ томонидан Тошкентда қамоққа олинган, ёши 27 да, партиясиз.

28. **Тешабой Усмонов** – 42 ёшда, ўзбек, Қўқонқишлоқ совети Саинобод қишлоғидан, ўзи кулоқ, Парпи кўрбошининг фаол йигитларидан бўлган. 1932 йили декабрида Қошғарга муҳожир бўлиб кетган. Қўқонқишлоқ қишлоқ советида унинг хотини, икки ўғли бор, бири 2 ёшда, бошқаси 4 ёшда қолган, хат орқали алоқаси бор. Тешабой муҳожирликка чиқиб кетиш олдида нос сотиб тирикчилик қилган. Ҳозирда унинг оиласини отаси Хайдар Усмонов боқиб турибди, у ҳозирда «Қизил омор» колхозидан ишлайпти, 1932 йили у ҳам Қошғарга муҳожирликка кетган, икки ой туриб, яна Қўқонқишлоққа қайтиб келган, укаси билан хат орқали алоқаси бор.

29. **Тошмат ҳожи Ўлмасов** - 70 ёшда, 1905 йилдан «Шўрои ислом» миллий аксининг раҳбарлигида ташкилотига раҳбарлик қилган, большевикларга қарши кураш билан курашган, ўзи йирик рухоний. 1931 йили Қошғарга муҳожир бўлиб кетган, Қўқонқишлоқда 22 ёшли ўғли Абдулла ҳожи қолган, хотини вафот қилган, эрга чиққан икки

қизи бор, бири Хайрободда, иккинчиси Қўқонқишлоқда. Отаси билан ёзма алоқаси бор, Тошмат хожи Ўлмасов Қошғарда имомлик қилмоқда.

30. Эрмат хожи Тўйчиев - 60 ёшда, ўзбек, Избоскан тумани, Омончўра қишлоғидан, кулоққа ён босувчи, диндор, руҳоний, 1932 йил мартда Қошғарга муҳожир бўлиб чиқиб кетган. Унинг аёли ҳам эридан кейин 1933 йилнинг май ойида Қошғарга кетган, эрини топа олмай, яна Омончўрага қайтиб келган. 8 ёшли қизи бор, қариндоши Маматжон Муллажонов батраклар қўмитаси раиси бўлиб турибди. Хат орқали алоқаси бор.

31. Мулла Тешабой Йўлчибоев - 55 ёшда, ўзбек, Избоскан тумани, «Озод» қишлоқ советидан, обрўли руҳоний, мулла. 1932 йил январда Қошғарга муҳожир бўлиб кетган, «Озод» қишлоқ советида уч хотини, ёши 9 дан 16 гача бўлган 9 нафар боласи қолган, хат орқали алоқа мавжуд.

32. Худойберди Раҳматов - 58 ёшда, ўзбек, келиб чиқиши бой, ҳолати кулоқ, яшаш жойи Қўқонқишлоқ. 1929 йили Қошғарга муҳожир бўлаб кетган. Қишлоқда хотини Холчачаман қолган, ёши 52 да, ўзбек, келиб чиқиши бой, ҳолати кулоқ, нонвойлик билан шуғулланади. Ўғли Ботир Худойбердиев, ёши 20 да, у ҳам онаси билан бирга яшайди, онаси билан бирга нонвойлик билан машғул. Отаси билан хат орқали алоқаси бор.

33. Даврон Тожибоев - 32 ёшда, ўзбек, руҳоний, ижтимоий аҳволи кулоқ, 1929 йили Қошғарга муҳожир бўлиб кетган, Қўқонқишлоқнинг Шўро кўчасида яшаган, муҳожирликкача нонвойчилик билан чайқовчилик қилган, Қўқонқишлоқда унинг онаси 60 ёшли Майрам қолган, ўзбек, кулоқ, Қўқонқишлоқда яшайди. ҳозирги вақтда колхозда ишлайди.

34. Ҳожимат Отабоев - 50 ёшда, ўзбек, келиб чиқиши ҳам, ижтимоий аҳволи ҳам кулоқ, 1930 йили Қошғарга муҳожир бўлиб кетган. Қўқонқишлоқда туғилган, бу ерда хотини Хосият Мадаминава қолган, ёши 30 да, ўзбек, андижонлик, ҳозирда тикув машинасида ишлайди, хат орқали алоқаси бор.

35. Саидбек Ҳайдаров - 56 ёшда, Қўқонқишлоқда туғилган, миллати ўзбек, келиб чиқиши бой, ижтимоий ҳолати - кулоқ, 1930 йили Қошғарга муҳожирликка кетган. Қўқонқишлоқда хотини Саодат Ёкубова қолган, 45 ёшда, ўзбек, қизи Қўзихон, кулоқ, ҳозирда тикувчилик билан машғул, ўғли Ҳаким Саидий, 20 ёшда, ўзбек, ижтимоий аҳволи - бой, Қўқонқишлоқда яшайди, транспортда ишлайди, отаси билан хат орқали алоқада.

36. **Теша Усмонов** – 38 ёшда, келиб чиқиши камбағал. Ижтимоий аҳволи - чайқовчи, 1930 йили хотини билан Қошғарга муҳожир бўлиб кетган, Қўқонқишлоқда қариндошлари йўқ.

37. **Йўлдош Ортиқов** - 45 ёшда, ўзбек, келиб чиқиши бўйича ҳам, ижтимоий аҳволи бўйича ҳам қулоқ. 1930 йили ўз оиласи билан Қошғарга муҳожир бўлиб чиқиб кетган. Қўқонқишлоқда қариндошлари йўқ, алоқа ҳам йўқ.

Совет режимидан беғиб хорижга чиқиб кетган бу 37 нафар юртдошларнинг кейинги ҳаёт йўли, қисмати, уларнинг ҳозирги авлодлари ҳақида биз бирон бир маълумотга эга эмасмиз. Шу боис китобхонларнинг бу борада бизга ёрдам беришларига мунтазирмиз. Бизнингча, муҳожир юртдошларимизнинг қариндош-уруғлари, зурриёдлари, танишлари, Избоскан, Пахтаобод туманларида яшасалар керак. Улар «Мерос» халқаро илмий-амалий экспедиция хайрия жамғармасига (Андижон шаҳри, Навоий шоҳқўчаси, 37-уй, тел: 24-24-57) хабар қилишса, ғоятда хайрли иш бўлур эди. Ҳурматли китобхонларимиз қатағон даври жабрдийдаларининг манзилларини хабар қилишса, экспедиция аъзолари улар билан учрашиб, батафсилроқ маълумотлар тўплаб, уларнинг номларини «Қатағон қурбонларининг хотираси китоби»га киритиш имконияти яратилган бўлур эди.

Биз юқорида фақат Андижон вилоятининг Избоскан ва Пахтаобод туманларидан 1929-1934 йилларда хорижга чиқиб кетганларнинг рўйхатинигина келтирдик. Ваҳоланки, шу даврда совет тузумининг миллий, ижтимоий ва иқтисодий сиёсатидан норози бўлганликлари ҳамда ўз тақдирлари катта хавф остида қолганлиги сабабли қўшни мамлакатларга қочиб кетишга мажбур бўлган кишилар Андижон вилоятининг бошқа туманларида ҳам, республикамизнинг бошқа вилоятларида ҳам кўп бўлган. Шубҳасиз, улар ҳам қатағон даврининг қурбонлари ҳисобланади.

СИЁСИЙ ҚАТАҒОН ҚУРБОНЛАРИ

Улар хотираси абадийдир

*Ўз озодлиги, эркинлиги, тинч ҳаёти
йўлида курашиб беҳисоб қурбон берган
ота-боболаримиз жасорати тарихий
хотирамиздан ҳеч қачон ўчмайди.*

Ислом Каримов

Чустлик арбоб фожеаси

Тарихда ўз маслаги, эл-юрт манфаати, ватан ва миллатнинг эркин-озодлиги йўлида жонини қурбон қилган қаҳрамонлар ҳам, амал, шахсий манфаат ва нафс деб хиёнат йўлига кирганлар ҳам оз бўлмаган. Тарихий ҳужжатларни кўздан кечирар экансиз, баъзан бир-бирига қарши маълумот берган кишилар кўз олдингизда намоён бўладиларки, уларнинг қайси бири қўрқоқ ва сотқину, қайси бири айбсиз эканини тезда англаб ололмайсиз.

Наманганлик Бўтабой Дадабоев фаолияти шу маънода ғоят мураккаб бўлиб, у ҳақда зудлик билан ҳукм-хулоса чиқариш осон иш эмас. Келинг, хулосага шошилмай, унинг фаолиятига биргаликда назар ташлайлик.

1923 йилда Туркистон республикаси адлия халқ комиссари, республика прокурори, кейинчалик Тожикистон Компартияси ташкилий бюроси аъзоси, Тожикистон Инқилобий Қўмитаси раисининг ўринбосари, СССР Марказий Ижроия Қўмитаси аъзоси, 20-30-йилларда Тожикистон ва Туркманистонда катта раҳбарлик лавозимларида ишлаган Б.Дадабоев НКВД Ҳарбий коллегиясининг 1938 йил 5 октябрда Тошкентда бўлиб ўтган сайёр ёпиқ суд мажлиси томонидан олий жазога ҳукм этилади ва ҳукм... 4 октябрда отиб ташланади. Агар эътибор берган бўлсангиз, у суд мажлисидан бир кун аввал шошилиш равишда отиб ташланган.

Хўш, Б.Дадабоев ким? Нега у совет тузумига хиёнат қилган киши сифатида қатл этилган? Унинг айби нимада?..

Тарихий ҳужжатлар қуйидагилар ҳақида сўзлайди: Бўтабой Дадабоев 1887 йили Наманган вилоятининг Чуст шаҳрида ишчи

оиласида туғилади. Аввало мусулмон мактабида, кейин тақдир тақозоси билан рус-тузем мактабида таҳсил кўради. Отаси вафотидан сўнг 13 ёшли Бўтабой оиладаги 4 фарзанднинг каттаси сифатида оилани тебратишга тутинади. Ниёзхўжа исмли пахта комиссионерига хизматкор, тери, пахта тозалаш заводларида ишчи, наманганлик таниқли савдогар Альперов магазинида қоровул, кейинроқ Тошкентга иш қидириб келиб, шаҳар тиббий амбулаториясида қоровул ва хат ташувчи бўлиб ишлайди. Маошидан ҳар ойда 15 сўмни Чустга юбориб, оиласига кўмак бериб турган Бўтабой тақдирнинг яна бир зарбасига учрайди - онаси бевақт вафот этади. Фельдшер оиласида яшаб, русча савод чиқаришга улгурган Бўтабой ноиложлик орқасида қаровсиз қолган укалари, кўзи ожиз бувиси қошига, Чустга қайтиб боради.

1908 йили Чустда иши юришмаган Бўтабой Чодакка бориб, волость бошқарувчиси девонхонасига ишга киради. Чор маъмурлари қарийб икки йиллик фаолиятида уни уч бор жазолайдилар. Уезд бошлиғи фармойишларини бажармагани, бошлиқлар олдида ўзини «корректно» тутмагани учун унга илк бор 5 сўм жарима солишади. Сўнгра аввал 7 кун, кейин 14 кун қамокда ётади. Охир-оқибат ишсиз қолади.

1914 йил январидан то Февраль инқилобигача Бўтабой Чуст шаҳар хўжалик бошқармасига журналист, сўнгра даҳа пристави Б.Яхъин Марғилонга даҳа пристави қилиб ўтказилгач, унинг таклифи билан Скобелев шаҳрига бориб, пристав қошидаги хатлар бўлимида ишлайди.

Фарғонада 1916 йил воқеалари рўй берган кунларда Бўтабой чор миршабининг ғазабига учрайди. Вилоят амалдорларидан бири ўтиб кетаётганида таъзим келтирмаган Бўтабой унинг шу ҳақдаги танбеҳига кескин жавоб қайтаргани учун терговга тортилади.

Ўша йилнинг кузда Фарғонадаги Военное собрание биносида қўйилаётган спектаклга киришни истаган Б.Дадабоевга «сартлиги учун» билет сотишмайди. Бундан норози бўлган Б.Дадабоев «ноқонуний ҳаракат қилганлик»да айбланиб, ҳибсга олинади. Февраль инқилоби боисгина у қамок жазосидан қутулиб қолади.

Большевиклар ҳокимият тепасига келгач, Бўтабойнинг саводли, серғайрат, ташкилотчи йигит эканлигини пайқаб, ундан фойдаланишга қарор қиладилар. У Фарғона вилояти Ер ишлари кўмитасига аъзо этиб сайланади. Аммо большевиклар Туркистоннинг миллий республика сифатида равақ топишидан манфаатдор эмас эдилар. Шу боис Туркистон парчаланиб, кичик республика ва мухториятларга бўлиб юборилади. «Сувнинг қаёққа оқаётгани»ни сезган миллатпарвар

зиёлилар большевиклар ҳукмронлик қилган замонда ватан ва миллатнинг озод бўлолмаслигини сезадилар. Шу сабабли улар турли ташкилотлар тузиб, Туркистонни совет давлатидан ажратиб олишга уринадилар.

Ана шундай ташкилотлардан бири «Иттиҳод ва тараққий» ташкилоти эди. Тергов ҳужжатларида қайд этилишича, бу ташкилотга Турор Рискулов, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Саъдулла Турсунхўжаев, Низомиддин Хўжаев, Юсуф Алиев, Али Расуловлар раҳбарлик қилишган. Унга Ўзбекистон КП(б) Марказий Қўмитаси котиби Акмал Икромов, Халқ Комиссарлари Кенгаши раиси Файзулла Хўжаев, Ер ва сув ишлари халқ комиссари Рустам Исломов ва бошқа йирик раҳбарлар ҳам хайрихоҳлик кўрсатишган. Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси раиси Иномжон Хидиралиев мазкур ташкилотга Бўтабой Дадабоевни ҳам жалб этган.

Ташкилотнинг асосий мақсади Туркистон ҳудудида миллий давлатни барпо этиш эди. Шу боис Б.Дадабоев, тергов материалларида қайд этилишича, «босмачилик ҳаракати»ни ҳар қандай йўл билан қўллаб-қувватлашга, ҳатто уларга қурол-яроғ етказиб беришга ҳаракат қилган.

«Иттиҳод ва тараққий» ташкилоти аъзолари миллий бирликка эришиш, маҳаллийчилик, тарқоқлик, парокандалик, гуруҳбозлик, табақабозликка қарши кураш олиб борганлар. Улар совет ҳукумати хоҳишига қарши равишда бой хўжаликларнинг иқтисодий қудратини мустаҳкамлашга, қишлоқнинг синфий табақалашувига қаршилик кўрсатишга уринганлар. 1923-1924 йилларда давлатдан уруғлик ва ишчи ҳайвон учун кредит олингач, уни асосан деҳқончиликка қодир бўлган бойларга ва ўзига тўқ кишиларга тақсимлаб беришган.

Яна тергов материалларида айтилишича, Б.Дадабоев Тожикистонда ишлаган кезларида у ердаги «Иттиҳоди Шарқ» ташкилоти билан ҳамкорлик қилган. Бу ташкилот аъзолари орасида Тожикистон ССР МИҚ собиқ раҳбари Нусратулло Махсум, Тожикистон Халқ Комиссарлари Кенгаши собиқ раиси Ҳожибоев, ижтимоий таъминот халқ комиссари Муҳитдинов, Тожикистоннинг Москвадаги мухтор вакили Абдужабборов ва бошқалар бўлишган.

Қизил кўшин «босмачилик ҳаракати»ни тугатишга киришган кезларда И.Хидиралиевнинг «ихтиёрий равишда таслим бўлиш таклифи»нинг «босмачилар» томонидан қабул қилиниши ва уларнинг таслим бўла бошлаши «иттиҳодчилар»нинг обрў-эътиборини кўтариб юборади. Шу даврдаги хизматлари учун Б.Дадабоев Қизил Байроқ ордени билан тақдирланади. «Босмачилик ҳаракати» тугатилгач,

ташкilot, тергов хужжатларида қайд этилишича, ўз фаолиятини миллатга содиқ кадрларни кўпайтириш, уларни партия ва совет аппаратида жойлаштириш орқали миллий анъаналар, кадриятларнинг оёқости бўлишининг олдини олишга, истиқлол имкониятини яратишга сафарбар этади.

1937 йилнинг фожеали воқеалари бошланиши билан миллий республикаларнинг бошқа раҳбарлари қатори Б.Дадабоевнинг ҳам яқин ўтмишда аксилинқилобий ташкilotнинг аъзоси бўлганлиги «ошкор» бўлиб қолади. Партия сафидан ўчирилган Бўтабой Дадабоев то қамокқа олингунига қадар сарсон-саргардонликни бошидан кечиради. Ниҳоят, 1937 йилнинг 31 августидан у Ашхобод шаҳрида қўлга олинди. 15 кун давомида қийноқ усталари унинг иродасини синдириш учун турли азобларни унинг бошига соладилар.

Б.Дадабоевнинг «дело»сини кўздан кечирган киши тергов хужжатларини ва 2-ранг хавфсизлик комиссари Л.Бельскийга ёзган хатни ўқиб, ундаги иқрорларни кўриб, унинг ўз сафдошлари номини ошкор қилганига эътибор қаратади. Наҳотки, ўз республикасининг мустақил бўлишини орзу қилган, унинг раҳбарларидан бири бўлган киши хиёнат кўчасига кирган бўлса, деган хаёлга ҳам келади. Бироқ қатағон тегирмонининг ишлаш усулидан, совет «гестапочи»ларининг ёвузлиги ва шафқатсизлигидан хабардор бўлган тарихчилар 1937-1938 йилларга оид сўроқнома ва иқрорномаларга ҳар доим ҳам ишонавермайдилар. Улар бу сўроқнома ва иқрорномаларга қандай йўл билан қўл қўйдириб олинганини яхши биладилар. Зеро, жазо ташкilotлари ўз мақсадларига эришиш, ваҳшийликларини яшириш, қабих ишларини ниқоблаш мақсадида ўзлари тўқиб чиқарган уйдирмаларга сурункалаб ухламаган, чалажон ва қарийб беҳуш маҳбусларга имзо чектириб олибгина қолмай, уларни сафдошлари олдида бадном этганлар ва авлодлар олдида ҳам бадном этиш йўллариини ўйлаб топганлар. Кекса тарих шундай разилликларга кўп маротаба гувоҳ бўлган. Шунинг учун ҳам совет жазо органлари чиғириғидан ўтказилиб, қатағон қилинган инсонларга баҳо беришда шошқалоқлик қилмаслик, эҳтиёткорлик ва синчковлик билан иш тутиш мақсадга мувофиқ.

Умид қиламизки, ватани ва халқининг ҳур ва озод кунларга эришишни орзу этган, бу борада мардона курашганларга кўмак берган, уларни қўллаб-қувватлаган чушлик арбоб Б.Дадабоев тақдири тарихчиларимиз томонидан ўрганишда давом этилади.

Избосканлик қурбонлар ва уларнинг бошқа жойлардаги тақдирдошлари

ВКП(б) Марказий Қўмитаси Сиёсий бюроси томонидан 1937 йил 2 июлда қабул қилинган ва И.В.Сталин тасдиқлаган «Советларга қарши унсурлар тўғрисида»ги директива партиянинг республика, вилоят ва шаҳар ташкилотлари ҳамда НКВДнинг бошқа бўлимлари қатори Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасига, республика Ички ишлар халқ комиссарлигига ҳам зудлик билан етиб келади. Унда ўз вақтида турли вилоятлардан шимолий районларга сургун қилинган, кейинчалик сургун муддати тугаб, ўз юртларига қайтиб келган собиқ «кулоқлар» ва бошқа «жиноятчилар»ни колхоз ва совхозлардаги, транспорт ва саноат корхоналаридаги ҳар қандай советларга қарши унсурлар сифатида ҳисобга олиш, энг ашаддийларини зудлик билан қамоққа олиш, «учликлар» қарори билан отиб ташлаш, унча фаол бўлмаган душман унсурларни эса НКВД кўрсатмаси бўйича белгиланган районларга сургун қилиш вазифаси кўрсатилган эди. Шу билан бирга беш кунлик муддатда Марказқўмга «учлик»лар таркибини, шунингдек, отиладиган ва сургун қилинадиганлар миқдорини тақдим этиш талаб қилинган эди.

1937 йил 3 июлда Н.Ежов имзолаган СССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг 266-15545-сонли директиваси жойларга юборилди. Бу ҳужжатда «кулоқ» ва бошқа жиноятчилар икки тоифага бўлиниб, биринчисига отиб юбориладиган ўта хавфли унсурлар, иккинчисига эса камроқ хавфли ва НКВД кўрсатмаси билан сургун қилинадиганлар кирган ҳамда уларнинг таркиби ва миқдорини тақдим этиш сўралган. Айтилган пайтда 8 июлгача телеграф орқали кулоқлар ва жиноятчилар миқдори шахсан Н.Ежовга етказилиши талаб қилинган эди.

1937 йил 11 июлда ВКП(б) МҚ Сиёсий бюроси йиғилишида «Советларга қарши унсурлар тўғрисида»ги масала кўрилиб, Ўзбекистон бўйича Икромов, Болтабоев, Загвоздинлардан иборат «учлик» таркиби ва Ўзбекистон бўйича отилиши керак бўлган 1 489 киши, сургун қилиниши керак ҳисобланган 3 952 киши ҳақидаги маълумот тасдиқланади.

30 июлда Н.Ежов СССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг «Собиқ кулоқлар, жиноятчилар ва советларга қарши бошқа унсурларни қатағон қилиш бўйича операция тўғрисида»ги 00447-сонли мутлақо махфий буйруғига қўл қўяди. Бу буйруққа мувофиқ 1937 йил 5 августда бутун мамлакатда собиқ «кулоқлар», фаол унсурлар ва

жиноятчиларни қатағон қилиш бўйича операция ўтказиладиган бўлди. Ўзбекистонда машъум иш 10 августдан бошланди. Республика НКВДсининг СССР НКВДсига оғзаки берган маълумоти бўйича Ўзбекистондан собиқ «қулоқлар» ва жиноятчиларнинг 1-тоифасига 750 киши киритилиб, улар отувга ҳукм этилиши, 2-тоифага 4 000 киши киритилиб, улар сургун қилиниши белгилаб қўйилди. Ўша буйруқ билан Загвоздин (раис), Икромов, Болтабоев (аъзолари)дан иборат Ўзбекистон «учлиги» Ички ишлар халқ комиссари Н.Ежов томонидан тасдиқланди. Бу «учлик»нинг 10 августдаги йиғилишида 56 киши отувга ҳукм қилинди.

Собиқ «қулоқ»лар ва жиноятчиларни топиб отувга, сургунга ҳукм қилиш операцияси тўрт ой давомида амалга оширилиши керак эди.

1937 йил 30 сентябрга қадар НКВДнинг 1937 йил 30 июлдаги 00447-сонли буйруғи асосида Ўзбекистондаги собиқ «қулоқлар»дан 2 317 киши, аксилинқилобий унсурлардан 2 469 киши қамоққа олинадди, шундан 1-тоифа бўйича 453 нафар собиқ «қулоқ», 234 нафар жиноятчи отиб ташланади, 2-тоифа бўйича 142 нафар собиқ «қулоқ», 100 нафар жиноятчи, 159 нафар аксилинқилобчи Ўзбекистондан бадарға қилинадди. 1938 йил 1 январгача 5 924 киши собиқ «қулоқ» сифатида, 1679 киши жиноятчи, 3097 киши эса аксилинқилобий унсурлар сифатида, жами 10 700 киши қамоққа олинадди. Шу рўйхатдаги 1 376 нафар собиқ «қулоқ» отилади, 4 548 нафар собиқ «қулоқ» эса НКВД йўли билан бадарға қилинадди.

НКВДнинг Избоскан тумани бўлими бошлиғи, давлат хавфсизлиги лейтенанти Насритдиновга Ўзбекистон Ички ишлар халқ комиссари ўринбосари Кулиничевдан 1937 йил 11 ноябрда «К» серияли хат келади. Унда шундай дейилган эди: «Менинг шахсан сизга 2 ноябрда берган кўрсатмамага мувофиқ тақдим этган рўйхатингизга қўшимча равишда қуйида номлари келтирилган қулоқларни қамоққа олишга санкция бераман:

1. **Тиллабоев Бултур** – 1892 йили туғилган, қулоқ.
2. **Аҳмадалиев Маҳмудбек** - 1902 йили туғилган, қулоқ.
3. **Расулбеков Самар қори** - 1908 йили туғилган, қулоқ.
4. **Маматқулов Абдуқодир** - 1877 йили туғилган, қулоқ.
5. **Мавлонов Қорабой** - 1892 йили туғилган, қулоқ.
6. **Асронқулов Эргаш** - 1885 йили туғилган, қулоқ.
7. **Хўжаев Турғун-Абдулла** - 1906 йили туғилган, қулоқ.
8. **Дўстматов Мулла Тўхтасин** - 1887 йили туғилган, қулоқ.

9. **Хўжаев Ҳайдар Чирмаш** - 1901 йили туғилган, кулоқ.
10. **Бобоёров Акбар** - 1882 йили туғилган, кулоқ.
11. **Саидов Мадумар** - 1887 йили туғилган, кулоқ.
12. **Мамасолиҳожиев Қодирали** - 1882 йили туғилган, кулоқ.
13. **Болтабоев Мулла Холиқберди** - 1887 йили туғилган, кулоқ.
14. **Машрабов Домонбўта.** - 1887 йили туғилган, кулоқ.
15. **Раҳимбердиев Мамат Иброҳим .-** 1892 йили туғилган, кулоқ.
16. **Ҳожиев Абдурахим Ҳайдар** - 1897 йили туғилган, кулоқ.
17. **Тўлаков Эгамберди** - 1982 йили туғилган, кулоқ.
18. **Валиев Худойберди** - 1892 йили туғилган, кулоқ.
19. **Мирзажонов Юсуфжон қори** - 1903 йили туғилган, кулоқ.
20. **Ашурматов Маткарим** - 1886 йили туғилган, кулоқ.
21. **Раҳмонов Очилбува** - 1882 йили туғилган, кулоқ.
22. **Отабоев Аҳмадали** - 1887 йили туғилган, кулоқ.
23. **Ҳожибоев Тўйчибой** - 1899 йили туғилган, кулоқ.
24. **Раҳматуллаев Отажон** - 1897 йили туғилган, кулоқ.
25. **Саидхонов Рўзихон** - 1900 йили туғилган, кулоқ.
26. **Боқиев Мулла Бадал** - 1892 йили туғилган, кулоқ.
27. **Худойқулов Мамарасул** - 1882 йили туғилган, кулоқ.
28. **Абдурасулов Мулла Абдуллахон** - 1887 йили туғилган, кулоқ.
29. **Ҳусанов Абай Сўфи** - 1885 йили туғилган, руҳоний.
30. **Уркунов Жалол** - 1901 йили туғилган, кулоқнинг ўғли, собиқ босмачи.

Бу қамоққа олинадиганларнинг барчасига уларнинг советларга қарши фаолияти тўғрисидаги материал батафсил тўпланиши ва шунга мувофиқ терговда исботланиши керак.

Қамоққа олинганларнинг ҳаммасини тергов қилиш шу йилнинг 23 ноябригача тугалланиши керак. Ижро этилгани ҳақида хабар етказинг».

Избоскан тумани ички ишлар бўлими Ички ишлар халқ комиссарлигига туман бўйича собиқ «кулоқлар» ва бошқа жинойтчиларнинг тўлиқ рўйхатини тақдим этган. Ўша рўйхатга қўшимча юқорида кўрсатилган 30 кишини қамоққа олиш ва улар ҳақидаги материалларни тўплаш, тергов қилиш, тергов натижаларини юбориш талаб қилинган. Ўз-ўзидан равшанки, ўша 1937 йил 2 июлдаги мудҳиш директива бўйича биргина Избоскан туманидан шунча катта

миқдорда «собик қулоқлар ва жиноятчилар» топилган ва қатағон қилинган.

Табийки, бошқа аксар жабрдийдалар қатори, шу қўшимча равишда қатағон қилинган 30 нафар юртдошимизнинг қисмати ҳам бизга маълум эмас.

Яқинда Қозоғистонга қилган илмий сафаримиз чоғида «Адолат» илмий-маърифий жамияти 1996 йили Алматида нашр этган 359 бетли «Книга скорби» («Азалии китап»), яъни «Азали китоб»нинг 1-тўпламини қўлга киритдик. Бу китобда Қозоғистон ҳудудида сиёсий айблар билан қатағон қилиниб, отилиб кетган шахсларнинг Олмаота вилояти бўйича рўйхати берилган. Ана шу рўйхатда 13 нафар ўзбекистонлик қатағон қурбонларининг номлари ҳам бор:

Александров Константин Александрович, 1891 йили Тошкент шаҳрида туғилган, рус. Олмаота шаҳрида яшаган, химоячилар коллегияси аъзоси. НКВДнинг Олмаота бошқармаси «учлиги» томонидан 1937 йил 1 декабрда ҳукм қилинган. Қозоғистон ССР прокурорининг 1989 йил 11 майдаги хулосаси билан реабилитация қилинган;

Асфандиёров Санжар Жафарович, 1899 йили Тошкент шаҳрида туғилган, Олмаота шаҳрида яшаган, қозоқ, СССР Фанлар академияси Қозоғистон филиали раиси ўринбосари. СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси томонидан 1938 йил 25 февралда ҳукм қилинган. СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси хулосаси билан 1958 йил 27 майда реабилитация қилинган;

Багдасаров (Багдасарьянц) Сергей (Саркис) Александрович, 1912 йили Самарқанд шаҳрида туғилган, арманин, машғулоти аниқ эмас. НКВДнинг Олмаота бошқармаси «учлиги» 1937 йил 20 августда ҳукм қилган. Олмаота вилояти прокурори томонидан 1989 йил 17 апрелда реабилитация қилинган;

Гладишев Сергей Ильич, 1912 йили Тошкент шаҳрида туғилган, Олмаотада яшайди, рус, Қозоғистон ССР Давлат банкида кадрлар бўйича инспектор, СССР НКВДси ва Прокуратураси комиссияси 1938 йил 20 февралда ҳукм чиқарган, Туркистон ҳарбий округи Ҳарбий трибунали 1957 йил 21 сентябрда реабилитация қилган;

Қодиров Абдулла Қодирович, 1895 йили Тошкент шаҳрида туғилган, Олмаотада яшайди, ўзбек, Давлат банкининг Олмаота шаҳри ва Олмаота вилояти бўйича филиали бошқарувчиси, СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси 1937 йил 4 октябрда ҳукм қилган. 1958 йил 6 майда СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси реабилитация қилган;

Лазаревич Илья Алексеевич, 1889 йили Самарқандда туғилган, рус, «Ўзёқилғисавдо» трести ишчиси, НКВДнинг Олмаота бошқармаси «учлиги» 1938 йил 20 октябрда ҳукм қилган. 1989 йил 24 апрелда Қозоғистон ССР прокуратураси реабилитация қилган;

Машков Багис Георгиевич, 1895 йили Тошкент шаҳрида туғилган, Олмаота шаҳрида яшайди, рус, гидротехникумда муҳандис. СССР НКВДси махсус бўлими 1938 йил 28 апрелда ҳукм қилган. 1989 йил 24 апрелда Қозоғистон ССР прокуратураси реабилитация қилган;

Ожго Анатолий Францевич, 1890 йили Тошкент шаҳрида туғилган, Олмаота шаҳрида яшайди, рус, «Союзшерсть» трестида ҳисобчи, СССР НКВДси ва прокуратураси комиссияси 1938 йил 11 февралда ҳукм чиқарган 1898 йил 22 августда Қозоғистон ССР прокурори реабилитация қилган;

Притёв Семён Иванович, 1900 йили Тошкент шаҳрида туғилган, Сари Ўзак темир йўл бекатида яшайди, рус, Царская бекати бошлиғи. СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси 1937 йил 20 октябрда ҳукм қилган. 1957 йил 25 июнда СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси реабилитация қилган;

Распопов Виктор Яковлевич, 1895 йили Фарғона вилояти Наманган туманининг Қора мазор деган жойида туғилган, Олмаота шаҳрида яшайди, рус, Қозоғистон ССР прокурори ўринбосари. 1938 йил 26 февралда СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси ҳукм қилган. 1956 йил 26 августда СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси реабилитация қилган;

Тўракулов Назир Тўракулович, 1893 йили Фарғона вилоятида туғилган, Москвада яшайди, қозоқ, СССР Марказий Ижроия Қўмитаси Миллатлар Иттифоқи ҳузуридаги Тил ва ёзувлар институти илмий ходими. СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси 1937 йил 3 ноябрда ҳукм чиқарган. 1958 йил 28 январда СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси реабилитация қилган;

Умархўжаев Низомиддин, 1887 йили Ўзбекистонда туғилган, Олмаотада яшайди, ўзбек, мулла. НКВДнинг Олмаота бошқармаси «учлиги» 1937 йил 4 декабрда ҳукм чиқарган. Қозоғистон ССР прокурори ҳулосаси билан 1989 йил 27 мартда реабилитация қилинган;

Филимонов Трофим Сафонович, 1895 йили Самарқанд шаҳрида туғилган, Олмаота шаҳрида яшайди, рус, йиғувчи. НКВДнинг Олмаота бошқармаси «учлиги» 1937 йил 15 ноябрда ҳукм қилган. 1989 йил 31 мартда Қозоғистон ССР прокурори ҳулосаси билан реабилитация қилинган.

Булардан ташқари, Қарағанда лагерида ҳалок бўлган маҳбусларнинг ҳам хотира китоби нашр этилган бўлиб, унда қуйидаги 5 нафар ўзбек ва 1 нафар тожик ҳақида ҳам маълумот берилган:

Бобониёзов Ражаб, 1896 йили Қорақалпоғистон АССР Қўнғир туманидаги 2-овулда туғилган. 1938 йил 7 февралда Ўзбекистон Ички ишлар халқ комиссарлиги вилоят бошқармаси қошидаги «учлик» томонидан аксилинқилобий гуруҳда иштирок этганлиги учун 10 йил қамоқ жазосига ҳукм қилинган. Жазони Қарағанда лагерида ўтаган. 1943 йил 29 июлда юрак хуружи, пеллагра, ўпканинг эмфизема бўлишидан вафот этган. Қарағанда лагерининг Долинка посёлкасидаги 2-қабристонда дафн этилган.

Обидов Алиакбархон, 1890 йилда туғилган, ўзбек, 1937 йил 14 сентябрда «учлик» томонидан отувга ҳукм қилинган.

Аҳмедов Ғуломхайдар, 1899 йилда туғилган, тожик, 1937 йил 14 сентябрда «учлик» томонидан отувга ҳукм қилинган.

Эрниёзов Турди, 1909 йилда туғилган, ўзбек, 1937 йил 20 ноябрда «учлик» томонидан отувга ҳукм қилинган.

Рўзиев Раҳмат, 1888 йилда туғилган, «учлик» томонидан 1938 йил 20 январда отувга ҳукм қилинган.

Холиқов Солиат (Самат), 1914 йилда туғилган, СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси томонидан 1943 йил 11 февралда отувга ҳукм қилинган.

Келгуси изланишлар натижасида қатағон этилган бошқа юртдошларимизнинг пок номлари ва тақдирлари ҳам аниқланиб боради, деб умид қиламиз.

Маҳбус юртдошлар қисмати

Қатағон қурбонларини ёд этиш куни муносабати билан 2004 йил 31 августда «Шаҳидлар хотираси» ёдгорлик мажмуида ўтказилган маросимда иштирок этган Юртбошимиз Ислон Каримов ўз нутқида «Қатағон қурбони бўлган боболаримизга эҳтиром сифатида мана шу зиёратгоҳда уларнинг жасоратини ифодалаш мақсадида ёдгорлик ўрнатсак, унинг пойига истибдод қурбонига айланган ватандошларимизнинг, жумладан, Сибирь ва бошқа ҳудудларга сургун қилинганларнинг исми-шарифини ёзсак, ўйлайманки, ўтганларнинг руҳини янада шод этган бўламиз», деди. Бу, ниҳоятда одилона ва улуғ фикр. Уни бажонидил қўллаб-қувватламоқ зарур. Ахир, Ўзбекистонда ўтган асрнинг 20 – 30-йилларида «кулоқлар» сифатида кўплаб қишлоқ

аҳолиси ноҳадан Украинага, Шимолий Кавказга, Қозоғистонга, Сибирга сургун қилинган бўлиб, улар ҳам қатағон қурбонлари ҳисобланади. Биргина Тошкентда эмас, ҳар бир вилоятда қатағон қурбонлари ҳақида ёдгорликлар ўрнатиш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистонда 20-30-йиллардаги сиёсий қатағон кўлами бу қадар катта ва даҳшатли бўлганлигини собиқ СССРдаги кўплаб концентрацион ва меҳнат-тузатув лагерларида қамок жазосини ўтаб, жабру жафо тортган ўзбек маҳбуслари миқдоридан ҳам билса бўлади. Уларнинг қисмати янги тарихимиздан ўрин олмоғи лозим.

Кимлар сургун қилинган, кимлар лагерларга юборилган, кимлар отилган, кимлар қамокхоналарда, меҳнат лагерларида, сургунгоҳларда, уруш жанггоҳларида ўлиб кетган – бутунги ва келажак авлодлар буларнинг ҳаммасини аниқлашлари лозим.

«Катта террор» авжига минган 1937 йил 1 октябрдаги маълумотнинг 1-қисмига кўра, СССР Ички ишлар халқ комиссарлиги лагерлари бўйича 20 954 ўзбек маҳбуси бўлган. Уларнинг 2 643 нафари Байкал-Амур лагерида, 1 923 нафари Волга-Москва қурилиши (Дмитров лагери) да, 1 554 нафари Углич-Рибинск қурилиши (Волга лагери) да, 1 673 нафари Оқ денгиз-Болтиқ лагерида, 687 нафари Коми АССРдаги Ухтим лагерида, 543 нафари Молдова АССРдаги Тем лагерида, 2 247 нафари Владивосток лагерида, 643 нафари Новосибирск лагерида, 3 029 нафари Тошкентдаги Ўрта Осиё лагерида қамок жазосини тортган, оғир меҳнат қилган эди.

Мазкур маълумотнинг 2-қисмида эса ўзбеклардан 854 кишининг Қарағанда, 12 кишининг Прорва, 23 кишининг Норильск, 1 199 кишининг Вяземск, 69 кишининг Калуга, 250 кишининг Сталин темир йўл бекати, 96 кишининг Жануби-Шарқий Гавана, 47 кишининг Подольск аэродроми, 70 кишининг Самара, 655 кишининг Шимоли-Шарқий лагерларда, жами 3 275 ўзбекнинг бўлганлиги қайд этилган.

1939 йил 1 январга оид маълумотга қараганда, НКВД меҳнат-тузатув лагерларида қамок жазосини ўтаётганлар орасида 23 855 ўзбек бўлган. Бу маҳбуслар аксар ҳолларда жосуслик, террорчилик, диверсия, ватанга хиёнат, троцкийчи-зиновьевчилик, ватан хоини оиласининг аъзоси бўлишликда айбланганлар. Улар ОГПУ-НКВД органлари, жумладан, НКВД махсус кенгаши, НКВДнинг махсус «учлик»лари, Адлия халқ комиссарликлари томонидан ҳукм қилинган.

1942 йил 1 январда барча лагерларда азоб чекаётганлар орасида ўзбеклар 26 907 кишини (2 фоиз) ташкил этган бўлсалар-да, Ўрта Осиё бўйича сиёсий қатағонга учраганлар орасида ўзбеклар биринчи ўринда турганлар ва улар сиёсий қатағон гирдобига бошқалардан кўра кўпроқ

тортилган. Республикада сиёсий катагон ён-атрофдаги қардошларга нисбатан анча оғир ва даҳшатли кечган. Меҳнат-тузатув колониялари ва лагерларида Ўзбекистон ССР бўйича 1959 йил 1 январда 14 479, 1959 йил 1 сентябрда 17 294, 1960 йил 1 январда 10 258 киши қамок азобини тортган. Иккинчи жаҳон урушида асир тушиб, бир амаллаб юртига қайтиб келган кўпгина юртдошларимиз қамокқа олиниб, узок жойлардаги концлагерларга олиб бориб ташланган. Уларнинг кўпчилиги турмаларда ўлиб кетган.

Узок Шарқ лагерида қамок жазосини ўтаётган ўзбеклар Норильск, Ворошилов, Тойшет-Братск, Улан-Удэ-Наушки, Известковая-Урал, Усть-Ниман-Комсомольск, Волочаевка-Комсомольск, Биробиджан-Ленинская, Посьет-Брановский темир йўл бекатлари орасидаги темир йўл қурилишларида меҳнат қилганлар.

Дмитров меҳнат-тузатув лагеридаги маҳбус ўзбеклар механика заводида газогенератор автомашиналар ва мебель ишлаб чиқаришида, Волга-Москва канали қурилишида меҳнат қилганлар.

Волга лагеридаги ўзбек маҳбусларидан Рибинск ва Углич сув иншоотлари қурилишида, ёғоч тайёрлашда фойдаланилган.

Беломор-Болтиқ лагеридагилар эса Беломор-Болтиқ канали, Сорокпарти, Сегеж ёғоч-қоғоз кимё комбинати қурилишида, ўрмончиликда, қишлоқ хўжалигида ишлаганлар.

Ухтин-Печерск лагеридагилар нефть-газ қидирув ва қазиб олиш, гелий заводи қурилишида, радиий олиш учун сувни қайта ишлаш, Чибью-Крутой трактини қуришда, ёғоч тайёрлашда иштирок этганлар.

Темниково лагеридагилар ўрмончилик ва мебель ишлаб чиқариш билан машғул бўлганлар.

Узок-Шарқ лагеридагилар эса 201-сонли Амурни чуқурлаштирув ишларида, қишлоқ хўжалиги, балиқ овлаш, ёғоч тайёрлаш, махсус қурилишлар учун хўжалик органларида ишчи куч сифатида қатнашганлар.

Сибирь лагеридагилар қишлоқ хўжалигида, тикув фабрикасида, ёғоч тайёрлашда меҳнат қилганлар.

Тошкентдаги **Ўрта Осиё лагеридагилар** (1939 йил 15 апрелида бу лагерда 46 377 маҳбус бўлган) эса Чирчиқ қурилишида ва пахтачилик совхозларида меҳнат қилишган.

Қарағанда лагеридагилар (бу лагерда ҳам ўзбек маҳбуслари кўп бўлган) қишлоқ хўжалигида, Балхаш қурилишида ишлаганлар.

1935 йил 11 январдаги маълумотда Тошкентдаги **Ўрта Осиё лагерида** 26 829 маҳбус бўлиб, уларнинг Текстиль комбинати, Чирчиқ

шаҳри, Шоҳруд, Хазарбоғ қурилишларида, Чуй трестида, «Пахтаорол» совхозида меҳнат қилганлари қайд этилган.

Узоқ юртларда азоб чеккан, оғир меҳнатдан тинка-мадори қуриб, оғир дардларга чалиниб, ўз юртига, оиласига, қавм-қариндошига зор бўлиб ўлиб кетганлар орасида андижонликлар ҳам бўлганларки, қўлимизда уларнинг айримларини эслаш имконини берувчи хужжатлар мавжуд.

Андижон шаҳридан, аниқроғи Ҳакандан «қулоқ» сифатида Херсон вилояти Голопристан туманига сургун қилинган хўжалик раҳбари **Соҳиб Исоқов**га 1937 йил 9 августда «учлик» қарори билан 10 йил қамок жазоси берилган, уни Қарағанда лагерида олиб боришган. У шу жойда оғир касалликдан вафот қилади.

Асака тумани Бушкон қишлоғидан Каховск туманига сургун қилинган **Сойибжон Иброҳимов**га 1938 йил 3 апрелда НКВД Николаев вилояти бошқармаси «учлиги» қарори билан 10 йил қамок жазоси берилиб, у жазони ўташ учун Узоқ Шарқдаги Нагаево бухтасига юборилган.

Асаканинг Ҳурама қишлоғидан сургун қилинган **Хўжамқул Ҳасанов** ҳам 10 йил қамок жазосини Воркутадаги лагерда ўтказган. Бу ҳар икки маҳбус қамокхонадан туриб СССР Ички ишлар халқ комиссарлигига ноҳақ қамалганликларини баён этиб, ариза йўллаганлар. Хўжамқулнинг аризаси охирида мана бундай сўзлар бўлган:

«...Ушбу билан менинг ишимни қайта кўриб чиқиб, қамокдан озод қилишингизни, ноҳақ жазоланганимни ҳам ҳал қилиб беришингизни сўрайман.

Ҳасанов». Аммо Х.Ҳасановнинг аризаси натижасиз қолиб, ҳар иккала маҳбус ўша лагерда оламдан ўтган.

Улан-Удэ шаҳридаги Амур лагерида андижонлик жадидлардан **Султонмасъуд Холботиров**, унинг укаси таниқли арбоб **Шоҳрух Холботиров** эса Рибинск лагерида ҳалок бўлган.

Олим, педогог ва муҳандис **Ҳусайнхон Ниёзов** 1947 йил 29 апрелда узоқ Магаданда оламдан ўтган.

Ажойиб педогог, андижонлик зиёлилардан 36 ёшли **Боқи Маҳмудий** Узоқ Шарқнинг Шулика турмасида 1939 йил 22 октябрда вафот этган.

Журналист, режиссёр, драматург **Расулжон Раҳимий** ҳам 40 ёшида Узоқ Шарқ лагерида бандаликни бажо келтирган.

Асаканинг Кужғон қишлоғидан Каховск тумани Красний подал посёлкаси 2-пахтачилик совхози 3-бўлимидан сургун қилинган

Усмонбек Ҳайтматов (1910 йилда туғилган) 1941 йили меҳнат армиясига олинади, Челябинскда ишлайди. Сўнгги тақдири номаълум.

Шаҳрихон тумани Аяқчи қишлоғидан сургун қилинган **Дадажон Мирзарайимов** (1897 йили туғилган) 1941 йили Каховск тумани 2-пахтачилик совхози 1-бўлиmidан меҳнат армиясига олинган, тақдири маълум эмас.

Холдевлонбек тумани Найново қишлоғидан **Мирзакарим Абдукаримов** (1887 йили туғилган) Каховск тумани 2-пахтачилик совхозида ишлаётган пайтида 1937 йили НКВД томонидан қатағон қилинган. Унинг оиласи 1946 йили юртига қайтиб келган.

Холдевлонбек қишлоғидан Каховск тумани 2-пахтачилик совхозида меҳнат қилаётган **Бурхон Султонов** 1944 йили қатағон қилиниб, 10 йил қамоқ жазосига ҳукм этилади. Сўнгги тақдири маълум эмас. Оила аъзолари 1946 йили юртига қайтиб келган.

1825 йил 14 декабрда Россия подшолигига қарши исён кўтарган декабристлар осилган, қамалган ва Сибирга сургун қилинган эди. Аммо подшо ҳукумати ўша пайтда уларнинг оиласи, аҳли-аёли ва фарзандларига шикаст-озор бермаган. Сибирга сургун қилинган декабристларнинг аёллари ўз эрлари орқасидан боришган ва улар халқ хотирасида қаҳрамон аёллар деган ном билан қолганлар. Советлар эса ҳатто ноҳақ қатағон этилган кишиларнинг оиласи, бола-чақаларини ҳам хонавайрон қилди, улар ҳам қамоққа олиниб, она юртидан жудо этилди.

Турма ва лагерларда азоб-укубат чеккан «халқ душманлари»нинг хотинлари, Чўлпон таъбири билан айтганда, ўша мудҳиш даврларнинг қаҳрамонлари бўлишган. Улар ҳам мислсиз азоб тортганлар. Ўзга юртлардаги қамоқхоналарда маҳбусликнинг аччиқ қисматини тотган аёллар оз бўлмаган. Қозоғистонда **Алжир** (Акмолинский лагер жён изменников Родинў) ташкил бўлган. Унда қатағон қилинганларнинг аёллари қамоқ жасони ўтаганлар. Уларнинг болалари ҳам алоҳида болалар уйларида тарбияланган.

«Халқ душмани» Ғози Юнуснинг хотини бўлгани учун **Хадича Алиева** 1938 йил 5 апрелда 3 йил муддатга меҳнат посёлкасига бадарға қилинган. У таниқли давлат арбоби Мўмин Усмоновнинг турмуш ўртоғи журналист **Собира Холдорова** билан биттага лагерда бўлган.

Андижон округ партия ташкилотининг собиқ котиби Ўринбой Ашуров қатағон қилиниб, отиб ташланган. Унинг рафиқаси **Кимёхон Ашурова** 5 йилга озодликдан маҳрум қилиниб, Красноярск ўлкасига юборилган. У Енисей дарёси бўйида бир чол билан кампирнинг уйида жон сақлаган, 1942 йили 33 ёшида она юртига қайтиб келган.

1938 йил 4 октябрда отиб юборилган Абдулхай Тожиевнинг хотини **Тожихон Аҳмедова** Мордва, Карело-фин автоном республикасидаги лагерларда, 1941 йилдан эса Қарағанда лагерида қамоқ жазосини ўтаган.

Шоир Ботунинг хотини **Валентина Петровна Васильева** 10 йил муддатга озодликдан маҳрум этилиб, Сибирга юборилади. У ердан 1950 йилдагина озод этилган. Миллатчиликда айбланган Восиқ Муҳаммедовнинг рафиқаси **Матлуба Муҳаммедова** ҳам 1938 йил 16 январда қамоққа олинган. У жазо муддатини Сибирнинг «Усольский» лагерида ўтаган.

Файзулла Хўжаевнинг яккаю ягона қизи **Вилоят Хўжаева** 16 ёшидаёқ ҳибсга олиниб, онаси **Малика Хўжаева** билан бирга Қозоғистонга сургун қилинган. У Қозоғистон Республикасининг Усть-Каменогорск шаҳридаги Иртиш ГЭСстрой қурилишида ишчи, табелчи бўлиб ишлаган. Муштипар онаси 1953 йили сургунда қизи Вилоятнинг тиззасига бош қўйиб ҳаётдан кўз юмган, бечора бувиси **Райхон Хўжаева** эса Тошкент вилоятидаги қамоқхоналарнинг бирида кўр бўлиб ўлган.

Мустабид тузум дастидан кўплаб юртдошларимиз хорижга бош олиб чиқиб кетишга мажбур бўлганлар. 1932 йил 5 августига оид бир махфий ҳужжатда Ўрта Осиёнинг чегара районларидан Эронга 1 073, Афғонистонга 1 218, Хитойга 40 га яқин хўжалик ўтиб кетгани, 1 867 хўжалик чегарада ушлаб қолингани қайд этилган. Биргина Марҳамат туманидан 1930 йилнинг 20 февралидан 24 февралигача бўлган муддатда 37 хўжалик қочиб кетган. Избоскан туманидан 1932-1933 йилларда 37 нафар шахс Қошғарга ўтиб кетган.

Тарих ўз маромида кечишда давом этади. Даврлар кетидан янги даврлар, авлодлар кетидан янги авлодлар келаверади. Аммо бугунги ва келажак авлодлар қатағон даврининг аччиқ тузини тотган, бу дунёдаги ҳаётлари азоб-уқубат ичида ўтган юртдошларимиз хотирасини асло унутмасликлари лозим.

Қатағон даври даҳшатлари

Қатағон қиличи

«Учлик» - қатагон авж олган йилларнинг қиличидир. Унинг 1937 йил 23 августда бўлиб ўтган биргина йиғилишида 95 киши ўлимга маҳкум этилган.

Қатагон этилган юртдошларимизнинг архив-жиной ишларидан бирида 1926 йил 25 март куни Самарқандда «Қизил Ўзбекистон» газетаси таҳририятида бўлиб ўтган суҳбат ҳақида «Машраб» лақабли хуфянинг бундай маълумотномаси сақланган:

«Таҳририятнинг бир хонасида Зиёвутдинов, Норбўтабеков, Исоков, Холботиров ўзаро суҳбат қилишди. Адлия халқ комиссарлиги коллегияси аъзоси Тошпўлатбек Норбўтабеков бундай дейди:

- Ўрисларнинг ҳозирги сиёсати асрий миллий низо билан боғлиқдир... Бу нафрат, низо узоқ даврлардан бери давом этмоқда... Шу сабабли биз учун бирдан-бир ва энг ишончли умид хорижий давлатдир. Улардан биз ёрдам ҳам кутмоғимиз зарур. Агар худо хоҳласа, улар бизларни бу мустамлакачилар зулмидан халос этадилар. Файзулла Хўжаев ва Хидиралиевлар ғафлатда қола олмайдилар - масалани улар кенгроқ қўядилар ва масала ижобий ҳал этилади».

НКВД архивидаги бу ҳужжат мустабид совет тузумида тараққийпарвар зиёлилар қандай назорат остида яшаганларини ва уларнинг сўзларини бузиб талқин этганларини намойиш этувчи кичик бир далолатдир, холос. Ўша даврларда ҳар бир зиёли орқасидан бир эмас, балки бир неча айғокчилар қўйилган.

20 - 30-йиллардаги қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш кампанияси билан боғлиқ қонунбузарликлар ва уларнинг бошларида турган машъум «учлик» кирдикорларига бир назар ташлайлик.

1930 йил 20 февралда Марказдан келган қарорда Ўзбекистонда яшовчи «биринчи тоифали 1 000 фаол кулоқ»ни Қамоққа олиш ҳақида топшириқ берилган эди. Бу ҳужжат «Жамоалаштириш ва иқтисодий жиҳатдан орқада қолган миллий районлардаги кулоқларга қарши кураш тўғрисида» деб аталади. Қарорни ижро этиш собиқ СССР тарихида машъум из қолдирган «учлик»ка топширилган. Москва вакиллари аъзо бўлган «учлик» раиси ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги вакили Л.Бельский, ўринбосари В.Каруцкий, аъзоси эса ОГПУ округ қўшинлари қўмондони Бабкевич эди. Мазкур «учлик» чиқарган ҳукм ва қарорлар 180 жилдни ташкил қилган. Улар Москвага юборилган ахборотларида 1930 йил 20 февралдаги қарор муддатидан аввал ва ошиғи билан бажарилганини, яъни 1 195 кишининг ҳибсга олинганини баён этишган.

«Учлик» фақат 1930 йилнинг 22 февралдан 2 июнгача бўлган давр ичида 583 кишини отувга ҳукм қилади ва бундан бир неча бор кўп

кишини концлагерларга ўташ шarti билан 3-10 йил муддатли қамок жазосига ҳукм этади. Маҳбусларнинг бир қисми қамок ва сургун жазосини ўташ учун Сибирь, Урал, Шимол ва Қозоғистонга бадарға қилинади.

«Учлик»нинг 1930 йил 22 февралдаги қарори билан Андижон ГПУсининг тақдимиға кўра, 11 киши бой ва «қулоқ» бўлгани, ўтмишда «босмачилар»ға кўмаклашгани ва уларни яширганлиги учун отувға ҳукм этилади.

Марказнинг топшириғи бажарилганидан сўнг ҳам «қулоқ»ларни террор қилиш тўхтамайди. Каллакесарлик кучайгандан кучайиб боради, қатағон домиға кўпдан-кўп ватандошларимиз тортилаверади.

«Учлик»нинг 1930 йил 27 октябрдаги йиғилишида Носирхон тўра Камолхонтўраев иши кўрилган. Бу машҳур мударрис 1917 йил Февраль инқилобидан Октябрь тўнтаришигача бўлган даврда Наманган шаҳар думасининг аъзоси бўлган. 1917 йил ноябрида Туркистон Мухторият ҳукуматининг вазири лавозимида ишлаган. Истиқлолсеварлиги билан танилган бу зиёли 1925 йили қамалиб, 1928 йилгача сургунда бўлган. 1930 йилга келиб, яна қамокқа олинган ва отувға ҳукм қилинган.

«Учлик» Термиз оператив сектори томонидан тайёрланган «иш» материаллари бўйича 1931 йил 13 октябрдаги йиғилишида 159 кишининг тақдирини «ҳал қилади». 16 октябрда Хива, Урганч, Хазорасп туманлари бўйича «иш»лар кўрилиб, Хивадан 17 киши отувға ҳукм этилади. Улар қаторида Матёқуб Ясовулбоши (55 ёшда, хон амалдорлари оиласидан, 1928 йили қулоқ қилинган), Полвон Қози (Қизилёр қишлоғидан, 1930 йилда колхозға қарши тарғибот олиб борган), Исмоил Ражаб Девон хожи Девонов (55 ёшда, Уста Хўжакент қишлоғидан), Нақиб хожи Фаритдин Нақибов (55 ёшда, Хива шаҳрида яшовчи Асфандиёрхоннинг қайнотаси) бўлганлар. Жонибек Қушбеги Худоёр Қушбегиев, Саъдулла Унни тўра Саидабдуллахонов, Салимхўжа Хонхўжаев, Абдураим Девон Матёқуб Девонов, Бобожон Эшон Улуғжон Эшонов, Отаёр Эшон Улуғжон Эшонов, Умаржон Эшон, Абдулла Эшон Мамажон Эшонов каби таниқли зиёлилар ҳам отувға ҳукм этилганлар. Мустабид ГПУ жаллодлари Урганч туманида яшовчи қарияларни ҳам аямаганлар. 75 ёшли Мулла Кўччай, 69 ёшли Худойберган Юсупмаш, 55 ёшли Ҳайдаров Абдураим, 85 яшар Нурман Воисов, 60 яшар Мулла Рўзмат Худойберганов шулар жумласидан бўлиб, улар ҳам ўлимға ҳукм қилинган.

1937 йилда ҳам «кулоқ» тамғаси билан кўплаб деҳқонлар қатағон қилинган. Бу вақтда энди НКВД деган мудҳиш ташкилотнинг 1937 йил 30 июлидаги 00447-сонли директиваси асосида «иш» кўрилган.

Кўлимизда Ўзбекистон Республикаси НКВДси «учлиги»нинг 1937 йил 10 августда бўлиб ўтган йиғилишининг 1-сонли баённомаси мавжуд. «Учлик» раиси: ЎзССР Ички ишлар халқ комиссари Загвоздин, аъзолари: Ўзбекистон КП(б) Марказий Қўмитаси котиби Икромов билан ЎзССР Халқ Комиссарлари Кенгаши раиси ўринбосари Тўрабеков. Баённомада бундай сўзлар ёзилган:

«Эшитилди:

ЎзССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг 1894 йилда Тошкент шаҳрида туғилган, ўзбек, собиқ йирик кулоқ, 1919 йилдаги Осипов аксилинқилобий исёни иштирокчиси, йирик ер эгаси, эксплуататорнинг ўғли **Абдусатторхўжа Абдужабборхў-жаев**ни айбловчи 4315-сонли иш.

Қарор қилинди: Абдужабборхўжаев Абдусатторхўжа- отилсин.

Унга шахсан мансуб бўлган мол-мулк мусодара қилинсин».

1937 йил 14 августдаги «учлик» йиғилишида отувга ҳукм қилинган 56 кишидан бири **Абдуқодир Қушбеғиев** эди. У 1882 йилда Тошкент шаҳрида собиқ Қўқон хони Худоёрхон амалдорларидан бирининг оиласида туғилган. Буни қарангки, 1918 йилдан 1925 йилгача ВКП(б) аъзоси бўлган.

Ўша кунги йиғилишда НКВДнинг Андижон сектори томонидан тақдим этилган 2672-сонли «иш» кўрилади. 65 ёшли, Андижон райони, Маслаҳат қишлоғидан рухоний **Мулла Тўраҳон Абдуқаюмов** масжидда ибодат қилиш чоғида йиғилганларга қарата совет ҳокимиятига қарши аксилинқилобий нутқ сўзлаб, тўпланганларни Ўзбекистонда «Мусулмонобод» давлатини қуриш ҳақида ибодат қилишга даъват қилгани учун отувга ҳукм қилинган.

«Учлик»нинг 1937 йил 17 августдаги йиғилишида **Мухаммад Шарифбой Худойбердиев - Сўфизода** (1867 йили Чуст шаҳрида туғилган, 1919 йилгача муҳожирликда яшаган, 1919 йилдан 1922 йилгача ВКП(б) аъзоси бўлган, ундан ўз ихтиёри билан чиқиб кетган, «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий ташкилоти аъзоси, 1933 йилдан нафақада) тақдири ҳал бўлади. Унга муҳожиротдан келгач, «чет эл разведкаси топшириғига кўра, «Миллий истиқлол» аксилинқилобий ташкилотига кирган, фаол аксилинқилобий фаолият олиб борган, босмачиликни қўллаб-қувватлаган, аксилинқилобий гуруҳлар ташкил этишда ташаббус кўрсатган, шахсан ўзи ёзган аксилинқилобий

шеърларини тарқатган», деган айб қўйилади. Ана шу тўқима айби учун машҳур шоир Сўфизода қатл этилади.

«Учлик»нинг 1937 йил 23 августидаги биргина йиғилишида ҳаммаси бўлиб 95 киши ўлим жазосига ҳукм қилинади.

Биз ушбу лавҳада мустабид совет тузуми даврида асоссиз қатағон этилган кишилар ва уларнинг фожеали тақдирига оид айрим ҳужжатларнигина Сиз, азиз китобхонларнинг ҳукмига ҳавола қилдик. Собиқ совет давлатининг махфий архивларида бу каби аламли, дардли тарихимиздан шохидлик берувчи кўплаб ҳужжатлар сақланиб қолган.

Бир шахснинг қисмати

1937 йил 30 июль куни «темир нарком» Н.Ежов НКВДнинг «Собиқ қулоқлар, жиноятчилар ва бошқа советларга қарши унсурларни қатағон қилиш бўйича операция тўғрисида»ги 00447-сонли мутлақо махфий оператив буйруққа имзо чекди. Бу буйруққа мувофиқ 1937 йил 5 августдан бошлаб барча республикалар, ўлкалар ва вилоятларда собиқ қулоқлар, советларга қарши унсурлар ва бошқа тоифалардаги жиноятчиларни қатағон қилиш операциялари ўтказиладиган бўлди. Ўзбекистонда бу операция 10 августдан бошланиши белгилаб қўйилди. Биринчи категория бўйича 750, иккинчи категория бўйича 4 000, жами 4 750 киши қатағонга тортилиши зарур эди. ЎзССР Ички ишлар халқ комиссари Н.А.Загвоздин раислигида Ўзбекистон Компартияси Марказқўмининг биринчи котиби ва бир масъул ходимдан иборат «учлик» тузилди.

Марказ топшириғини ҳар галгидек Ўзбекистонда ҳам шошилиш равишда амалга оширишга киришилди. Қатағон режасини бажариш бўйича ким ўзди пойгаси бошланди. Мудҳиш пойга андижонликлар бошига ҳам кўпдан-кўп фожеаларни солди. Айниқса, зиёлилар чекига оғир мусибатлар тушди. Фақат 2 июлдан 10 октябргача бўлган вақтда зиёлилардан 28 нафари қатағон тифига учради. Ана шу сиёсий террор қурбонларидан бири Зокир Нусратий бўлиб, уни тергов қилиш ва гувоҳларни сўроқлаш жараёни, жазо органларининг қўллаган усуллари, инсон кадр-қиммати, ҳақ-ҳуқуқларини топтагани қаттол тузумнинг ёвузона моҳиятини яққол кўриш имконини беради.

28 ёшли комсомол аъзоси, Бойтўпи қишлоғида яшовчи, Янгиобод қишлоқ совети раиси Саттор Раҳмонов 1937 йил 25 августда Зокир Нусратий «иш»и бўйича сўроқ қилинади:

ТЕРГОВЧИ: Ҳисобчи Зокир Нусратов ва бошқаларнинг гуруҳбозлик фаолияти ҳақида, улар кимлар билан, қандай алоқадалиги ҳақида сизга нималар маълум?

САТТОР РАҲМОНОВ: Зокиржон Нусратовни 1934 йилдан бери биламан. Янгиободга келганидан сўнг у бухгалтер Хуторнийнинг ёрдами билан Каганович номли колхозга ҳисобчи бўлиб жойлашган. Кейинчалик, 1936 йилда 2-МТС директори Полтавченко уни АПУга ҳисобчи-бухгалтерлик лавозимига кўтарди. Зокир Нусратов Янгиобод қишлоқ советига ўзининг эски танишларини тортиб, уларни ҳисоб ишларига жойлаштира бошлайди. Унинг бевосита иштирокида Баҳромов Сайфи «Ҳужум» колхозига ҳисобчи бўлиб, Шокиров ҳожи «Эркин» колхозига ҳисобчи этиб жойлаштирилган. Кейингиси билан Нусратов яқиндан алоқада бўлган.

Бу шахслардан ташқари, Нусратий ҳозирги вақтда Қўрғонтепада магазин мудир лавозимида ишлаётган Имоиддин Обиддинов билан яқин алоқада бўлган. Имоиддин Янгиободга келиб туради, унинг укаси Бурҳониддин Обиддинов Каганович номли колхозда кассир котиби бўлиб ишлайди. Янгиободга келганида Имоиддин Обиддинов, албатта, Нусратий хузурига киради. Нусратий уйида Бурҳониддин Обиддинов, Ҳожи Шокиров, ва Имоиддин Обиддиновлар тез-тез тўпланишади. Мен Қорақалпоқ қишлоқ совети савдо бўлими бошлиғи Холмирзаевдан Нусратийнинг ўтмиши ҳақида эшитганман. У шундай деган: «Нусратий Зокиржон ўтмишда Андижон шаҳрида округ халқ маорифи бўлимида ишлаган, Андижондаги «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий ташкилотига аъзо бўлган, бунинг учун қамалган ва судланган. Округ халқ маорифи бўлимида, шунингдек, Баҳромов Сайфи ҳам ишлаган, у ҳам аксилинқилобий ташкилот аъзоси.

Имоиддин Обиддинов ўқитувчи ва «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий ташкилотига аъзо бўлган, бунинг учун 1931 йили 5 йилга кесилган. У Янгиободдаги йирик бой оиласидан, Имоиддиннинг қариндоши Салоҳиддин ҳазрат домла 1932 йили Қошғарга қочиб кетган. У жойдан 1935 йили қайтиб келган, СССР чегарасидан яширин ўтгани учун қамоққа олинган, кейинчалик озод қилинган бўлса керак, ҳозир унинг қаердалигини билмайман. Сухбатлардан бирида Нусратий: «Наҳотки, совет ҳокимияти колхозчиларга гўшт солиғи солмасдан яшай олмаса», деган. Советларга қарши бошқа фактларни мен сезмаганман».

Саттор Раҳмонов, бундай қараганда, Зокиржон Нусратийни ҳалокат ёқасига олиб борувчи бирор маълумотни бермаган. Агар терговчи уни исканжа остига олмани ва дўқ-пўписа қилмаганида у

3. Нусратийнинг гўшт солиғи тўғрисидаги сўзларини ҳам айтмаган бўларди. Аммо унинг шу кўрсатмасининг ўзиёқ Зокиржон Нусратийни қамокқа олиш учун бирдан-бир асос бўлиб хизмат қилди.

Ўша йилнинг 5 октябрида республика Ички ишлар халқ комиссарлиги Андижон секторининг 3-бўлим бошлиғи давлат хавфсизлиги катта лейтенанти Берг Зокир Нусратий ҳақидаги материалларни синчковлик билан кўриб, уни қамокқа олиш, тергов олиб бориш ҳамда мазкур иш билан 8-бўлим инспекторини таништириш ҳақидаги қарорга имзо чекади. Қарорда Зокир Нусратийнинг 1897 йили Андижонда савдогар оиласида туғилгани, миллати ўзбек, партиясиз, саводли, инқилобгача савдогар, ундан сўнг хизматчи бўлиб ишлагани, ўтмишда ашаддий миллатчи бўлгани қайд этилган. Инқилобнинг дастлабки йилларида у «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий миллатчилик ташкилотининг фаол аъзоларидан, шу ташкилотнинг филиали, «Турк адами марказият»¹⁰⁶нинг котиби ва «Ҳаваскорони маориф» жамиятининг хазиначиси бўлганлиги қайд қилинган. Шунингдек, унинг «Миллий иттиҳод» ташкилотининг топшириғи билан «босмачи» тўдалари бошлиқлари Парпи кўрбоши ва Маҳкам ҳожи кўрбошилар билан алоқада ва ҳамкорликда бўлгани, 1927 йили аксилинқилобий фаолияти учун жавобгарликка тортилиб, сургун қилингани, жазони ўтаб қайтгач, Андижонга келиб, Янгиобод қишлоқ советидаги Каганович номли колхозга ҳисобчи бўлиб ўрнашиб олгани ҳам айtilган.

Бундан ташқари, қарорда Зокир Нусратийнинг «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий-миллатчилик ташкилотининг собиқ аъзолари билан яқин алоқада бўлиб, партия ва ҳукумат амалга ошираётган тадбирларга қарши тарғибот олиб боргани, ўзининг миллатчилик қарашларини баён этгани, совет тузуми сиёсатиға қарши иғволар тарқатгани қайд этилган.

Унинг «айб»ларидан яна бири - 1936 йилдаги пахта йиғим-терими чоғида колхозчилар орасида пахта теримиға қарши аксилинқилобий тарғибот олиб боргани ЎзССР Жиноят Кодексининг 66-моддаси, 1-қисмида кўрсатилган жиноятни содир қилган, деб баҳоланган. Шу боис Зокир Нусратийнинг эркинликда бўлиши уни тергов ва суддан бекиниб юриши учун имконият яратиши мумкинлиги эътиборға олиниб, уни қамокда сақлаш зарур, деган хулосаға келинган.

¹⁰⁶ «Турк адами марказият» ташкилоти 1917 йилнинг дастлабки ойларида тузилган ва кейинчалик тарқатилиб, унинг заминида «Миллий иттиҳод» ташкилоти майдонға келган (муш.).

1937 йил 7 октябрь куни 8F23-сонли ордер билан Зокир Нусратий НКВД Андижон сектори томонидан ҳибсга олиниб, Андижон турмасига олиб келинади. Шу куни маҳбуслик анкетаси тўлғизилади:

Зокир Нусратий 1897 йили Андижон шаҳри, Кенгаш маҳалла, 19-уйда туғилган, ўзбек, касби ва мутахассислиги - Андижон тумани Янгиобод қишлоқ совети Каганович номли колхозда бухгалтер, ижтимоий келиб чиқиши - кустарь, ҳунарманд, инқилобдан сўнг - хизматчи, маълумоти қуйи, ВКП(б)да бўлмаган, ҳарбий ҳисобда турмаган, судланган. 1927 йили Андижон шаҳридаги иккита мадрасани бузгани учун ОГПУ коллегияси томонидан РСФСР Жиноят Кодексининг 58-моддаси билан 3 йилга озодликдан маҳрум қилинган. Оила таркиби аҳли-аёли Саодат - уй бекаси, отаси Юнусали Нусратов - ногирон, онаси – Иззат биби, ногирон, қизлари: Холида - 16 ёшда, Фарида - 10 ёшда, Нурия - 5 ёшда, ўғиллари – Рашид - 6 ёшда, Козим - 7 ойлик.

Тергов бошланиб кетади. Энг аввало, гувоҳ сифатида бир неча киши сўроқ қилинади. Улардан бири В.М. 8 октябрдаги сўроқда мана бу кўрсатмани беради: «Нусратов Зокир 1919 йилдан 1932 йилгача Андижондаги миллатчилик-аксилинқилобий ташкилот-нинг фаол аъзоларидан бири эди. Ташкилот топшириғи билан аҳоли ўртасида ёшларни Туркияга ва Эронга ўқишга юборишни тарғиб қилган. Унинг тарғиботи натижасида Аҳмаджон Ҳакимзода ва Файзулла Султоновлар Бокуга ўқишга юборилган. Уларнинг ҳар иккиси ҳам «Миллий иттиҳод» ташкилоти аъзоси. Улар ўқишга шу ташкилот маблағи ҳисобидан юборилган.

Нусратов 1919 йил турк зобитлари Ҳусни афанди, Иброҳим Ҳилми афанди, Абдулла Чауш (сурнайчи) ва Мадёр Бекир (асир) ва қайта тайёрлаш курсларида ўқиётган 40 нафар ўқувчи билан биргаликда босмачиларга фаол ёрдам берган. Улар бир куннинг ўзида Парпи кўрбоши ва Маҳкам ҳожи кўрбошиларнинг «босмачи» тўдаларига ўтиб кетишган, бир неча ой ўтгач, Коновалов отряди тўдани мағлуб қилади. Шундан кейин Зокир Нусратов иштирокчиларнинг қолганлари билан шаҳарга қайтади, турк зобитлари эса бир қанча ўқувчилари билан бирга Афғонистонга ўтиб кетадилар.

Нусратов турк зобитлари билан яқиндан алоқада бўлган. Турк зобитлари «Миллий иттиҳод» ташкилотига асос солганлар¹⁰⁷.

Бу каби кўрсатмалар қўшни камерада ётган Салоҳ Сайфий, Абдулхай Аюбов ва бошқа маҳбуслардан ҳам тазйиқ-таъқиб,

¹⁰⁷ «Миллий иттиҳод» ташкилоти Мунаввар =ори Абдурашидхонов бошчилигидаги Ўзбек зиёлилари томонидан тузилган (муш.).

кийноқлар остида олинди. Сўнгра шу кўргазмалар асосида Зокир Нусратийни тергов килишга киришилади.

1937 йил 8 октябрда Зокир Нусратий билан ўтказилган тергов баённомасида мана булар акс эттирилган:

«ТЕРГОВЧИ: Сиз қачон советларга қарши «Миллий иттиҳод» ташкилотига аъзо бўлгансиз?

МАҲБУС: Мен ҳеч қачон аксилинқилобий «Миллий иттиҳод» ташкилотида бўлмаганман.

ТЕРГОВЧИ: Бўйнингизга олинг, сиз ўша ташкилотнинг аъзосисиз.

МАҲБУС: Иккинчи марта жавоб қиламанки, мен ҳеч қачон миллатчилик-аксилинқилобий «Миллий иттиҳод» ташкилотида бўлган эмасман.

ТЕРГОВЧИ: Андижон шаҳрида «Миллий иттиҳод» ташкилотининг мавжуд бўлганлиги тўғрисида сизга нималар маълум?

МАҲБУС: 1932 йили Қўқон шаҳрида нашр қилинган «Фарғона» газетасида мақола босилиб, унда аксилинқилобий «Миллий иттиҳод» ташкилотининг аъзолари ҳақида, ташкилот раиси Ниёзов Ҳасанхон Махсум, Баҳромов Сайфи, Бурҳон Машрабий, Вали Мақсудий ва исм-шарифи хотирамдан кўтарилган бир қатор кишилар ҳақида ёзилганини биламан.

ТЕРГОВЧИ: Инқилобгача ва ундан сўнг нима билан шуғуллангансиз?

МАҲБУС: Мен 1916 йилгача 12 йил эски усулдаги мактабда ўқиганман. 1919 йили Андижон шаҳрида Ҳусайн, Садриддин (исм-шарифлари эсимда йўқ) ҳарбий асир, турк зобитлари, Андижон шаҳридан Ҳусайнхон Ниёзов ва бошқалар билан муаллимлик қилганман.

1917 йили Керенский ҳукумати даврида 4 ойга яқин муддатда «Ҳаваскорони маориф» жамиятида бўлдим. Бу жамиятнинг ташкилотчиси Андижондаги баобрў эшоннинг ўғли Ниёзов Ҳусайн бўлган¹⁰⁸. Жамиятга кимлар кирганини ҳозир ҳам эслайман. Булар: Бурҳон Машрабий, Шамси Нажмий, Абдулҳай Аюбий, Олимжон Саркоров, ҳаммаси бўлиб 25-30 киши, ҳаммасининг исм-шарифини ҳозирда эслай олмаяпман. Жамиятнинг мақсади ўзбек аҳолиси учун янгитдан мактаб ва кутубхона очиш эди. Жамият узоқ яшамаган. Мен фақат ташкилий йиғилишлардагина қатнашганман, холос.

¹⁰⁸ Усмонхон Эшонхўжаев Ўз ёзишмалари ва шахсий вара=асида «Ҳаваскорони маориф» жамиятига Ўзининг раис бўлганини айтган (муал.).

ТЕРГОВЧИ: Сиз Андижондаги турк ҳарбий зобитлари билан қандай алоқада бўлгансиз?

МАҲБУС: Турк зобитлари Ҳусайн афанди, Ботир афандиларнинг айтишича, улар Сибирдан Қошғар орқали 1917 йили Андижонга келишган. Уларни мен меҳмонга чақирганман. Суҳбатларда Туркияни мақташарди. Охир-оқибатда кўрбоши Маҳкам хожининг «босмачилар» тўдасига ўтиб кетишган.

ТЕРГОВЧИ: Сизга муаллимлик қилган турк зобитлари Ҳусайн ва Садриддинлар ҳозир қаерда?

МАҲБУС: Бизни 1919 йили мактабда ўқитган турк зобитлари Ҳусайн ва Садриддинлар, билишимча, 1919 йилнинг охирида Маҳкам хожи кўрбоши бошлиқ «босмачилар» тўдаси фронтга ўтиб кетганлар, уларнинг кейинги тақдиридан хабарим йўқ.

ТЕРГОВЧИ: Қачондан қачонгача ва қаерларда ўқитувчилик қилгансиз?

МАҲБУС: Мен 1919 йилдан 1925 йилгача Андижон шаҳрида ўқитувчилик қилганман.

ТЕРГОВЧИ: Андижон шаҳрида яшовчи Ризо хожи Шокиров билан танишмисиз?

МАҲБУС: Ризо хожи Шокировни мен ёшлик йилларимдан бери биламан, у бизга узоқроқ қариндош, ҳозирда Андижон шаҳри Кенгаш маҳалласида яшайди, ишсиз.

ТЕРГОВЧИ: Сиз 1936 йили Ризо хожи Шокировни «Эркин» колхозига ҳисобчи қилиб ишга жойлаштирганингизни тасдиқлайсизми?

МАҲБУС: Чиндан ҳам, Ризо хожи Шокировни ишга жойлаштирганман. 6 ойга яқин ишлаган.

ТЕРГОВЧИ: Сиз Абдулла Холмирзаев билан танишмисиз? У сўнгги вақтларда Андижон туманидаги қишлоқ матлуботларидан бирида ишлаган.

МАҲБУС: Абдулла Холмирзаевни 1925-1926 йиллардан бери биламан. Кейинги вақтда у Қорақалпоқ қишлоқ матлуботида савдо мудири бўлиб хизмат қилган. Аввал ВКП(б)да бўлган, «тозалов»да партиядан ўчирилган, нима сабабданлигини билмайман. У билан кам учрашиб турганман, ўзаро муносабатларимиз яхши бўлмаган.

ТЕРГОВЧИ: Сиз Имоиддин Обиддинов ва унинг укаси Бурҳон Обиддинов билан танишмисиз?

МАҲБУС: Имоиддин Обиддиновни 1922 йилдан буён биламан. У ўша вақтда ўқитувчилик қиларди. Андижон кутубхонасида ҳам ишларди. Бир ярим ой олдин қамалган, деб эшитдим, унга қадар ўзбек

савдо ёки қишлоқ матлуботида савдо (бўлими – муҳ.) мудир бўлиб хизмат қилган. Унинг укаси Бурҳон Обиддиновни 1934 йилдан бери биламан. У Янгиобод қишлоқ советидаги Каганович номли колхозда котиб эди.

ТЕРГОВЧИ: Сўнгги вақтда Обиддинов Имоиддин сизнинг уйингизда тез-тез бўлиб турган, бошқа жойларда ҳам у билан тез-тез кўришиб тургансиз, шундайми?

МАҲБУС: Обиддинов менинг таклифим билан 1937 йили уйимда бир марта бўлган. У билан уч марта учрашганман, суҳбатимизда ҳеч қандай сиёсий характердаги гаплар бўлмаган».

31 октябрда З.Нусратий яна тергов қилинади. Бунда ҳам у ўзига қўйилган айбни тан олмайди. Жумладан, у бундай дейди:

«Берилган саволга менинг жавобим шуки, 1917-1918 йилларда «Хаваскорони маориф» жамиятига аъзо бўлганим рост. Аммо бу жамият аксилинқилобий бўлганидан хабарим йўқ, мен у вақтда уни халқ маорифи тизимидаги жамият, деб тушунганман. Қолган аксилинқилобий «Шўрои Ислом», «Иттиҳод ва тараққий», «Миллий иттиҳод», ташкилотларида бўлган эмасман.

ТЕРГОВЧИ: Сизни катор аксилинқилобий-миллатчилик ташкилотларида бўлганингизни сўроқ қилинганлардан Бурҳон Машрабий, Вали Мақсудий, Салоҳ Сайфий ва Саттор Раҳмоновлар тасдиқлаб берганлар, шу боис тонмасдан жавоб бераверинг.

МАҲБУС: Яна такрор айтаманки, мен аксилинқилобий ташкилотда қатнашмаганман, «Хаваскорони маориф» жамиятига аъзо бўлганимни тан оламан, аммо «Шўрои Исломия», «Иттиҳод ва тараққий», «Миллий иттиҳод»ларда ҳеч қачон (аъзо) бўлган эмасман.

ТЕРГОВЧИ: Терговга маълумки, сиз турк ҳарбий асир зобитларидан Ҳусни афанди, Ҳусни Шоҳид афанди ва Мадёр Бекир билан яқиндан алоқада бўлгансиз, улар 2 ойга яқин сизнинг уйингизда ижарада туришган, буни тан оласизми?

МАҲБУС: Улар билан ўтмишда, 1918 йили алоқам бўлган, менинг уйимга 2-3 марта келишган, аммо ижарада туришмаган. Кейин уларнинг аксилинқилобий кайфиятда бўлиб босмачи тўдаларга ўтиб кетганликлари учун улар билан алоқани узганман.

ТЕРГОВЧИ: Сиз ўқитган талабалар ва ўқитувчилардан 40 нафари 1919 йили Парпи қўрбоши, Маҳкам ҳожи қўрбоши бошлиқ босмачилар тўдасига қўшилиб кетганида ҳам сизнинг қўлингиз бор, тўғрими?

МАҲБУС: Мен Парпи қўрбоши ва Маҳкам ҳожи қўрбоши томонига ўтиб кетмаганман. Қошғар учун 40 га яқин ўқитувчиларни тайёрлашда турк зобитлари билан биргаликда хизмат қилганим рост.

ТЕРГОВЧИ: Аксилинқилобий фаолиятингиз учун 1934-1935 йилларда РСФСР Жиноят Кодексининг 58-моддаси, 10-банди билан камоқ жазосини ўтаб келганингиздан кейин ҳам «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий ташкилоти аъзолари билан ўтмишдаги алоқангизни тиклаганмисиз? Хизмат вазифангиздан фойдаланиб, уларни, жумладан, Ризо хожи Шокировни «Эркин» колхозига ҳисобчи қилиб жойлаштиргансиз, ўша йилнинг ўзида аксилинқилобий «Миллий иттиҳод» ташкилоти аъзоси Баҳромов Сайфини «Хужум» артелига ишга жойлаштиргансиз. Сиз у ва аксилинқилобий «Миллий иттиҳод» ташкилоти аъзолари Обиддинов ва бошқалар билан яқин алоқада бўлганмисиз?

МАҲБУС: «Миллий иттиҳод» миллатчилик-аксилинқилобий ташкилоти аъзолари Шокиров Ризо хожи, Баҳромов Сайфи ва Обиддинов Имоиддин билан алоқада бўлганимни тан оламан.

Шокировни «Эркин» колхозига ҳисобчи қилиб ишга ўрнаштирганман. Баҳромов Сайфини Андижон тумани Янгиобод қишлоқ советидаги «Хужум» колхозига жойлаштирган эмасман. Мен номлари келтирилган шахслар билан дўстона алоқада бўлганман. Улар билан аксилинқилобий мавзуда гаплашмаганман. Мен Баҳромов Сайфини аввал тарқаб кетган аксилинқилобий-миллатчилик «Миллий иттиҳод» ташкилоти аъзоси бўлганини яхши биламан, Шокиров ва Обиддиновлар ҳақида ҳеч нарсани билмайман, Шокиров эса менга қариндош бўлади.

ТЕРГОВЧИ: «Миллий иттиҳод» миллатчилик-аксилинқилобий ташкилоти аъзоси Бузруков Эшонхон билан қачондан қачонгача гаплашиб юргансиз?

МАҲБУС: Бузруков Эшонхон билан 1920 йилдан 1936 йилгача дўстлигимиз бор эди. Унинг «Миллий иттиҳод»га аъзолигини билмаганман ва ҳозир ҳам билмайман.

ТЕРГОВЧИ: Сўнгги йилларда советларга қарши аксилинқилобий фаолият олиб боришдаги айбингизга иқрормисиз?

МАҲБУС: Аксилинқилобий фаолият олиб борганимни тан олмайман.

ТЕРГОВЧИ: Терговда сизни сўнгги йилларда Андижон тумани Янгиобод қишлоқ советига қарашли Каганович колхози аъзолари орасида аксилинқилобий, советларга қарши тарғибот олиб борганингиз аниқланган. Қайсарлик қилаётганингиз бефойда. Тўғри кўргазма бераверинг.

МАҲБУС: Бу, тухмат.

ТЕРГОВЧИ: Сизнинг 1935-1937 йиллари колхозда ғалла экмаслик керак, чунки ғалла экиш фойдали эмас, бу ҳақда давлат олдига масала қўйиш керак, деб айтганингиз ҳам маълум.

МАҲБУС: Мен буғдой экиш чоғида унга яхшилаб ишлов бериш керак, шундагина яхши ҳосил олиш мумкин, деб айтганман. Аммо колхоз буғдой экмасликка қарор қилган. Шунингдек, ғалла режасини бажариш давлатдан сотиб олинган ғалла ҳисобига амалга ошди, деб ҳам айтмаганман.

ТЕРГОВЧИ: Сиз 1936 йили Янгиобод қишлоқ совети раиси Раҳмонов Сатторга турк ҳарбий зобитлари билан бирга суратга тушганингиз учун совет ҳокимияти томонидан азобланганман, деб айтгансиз, шуни тасдиқлайсизми?

МАҲБУС: Ҳа, тасдиқлайман. Мен унга бунинг учун мени 1927 йили совет ҳокимияти суд қилган ва 3 йил муддатга Вишярский лагерига сургун қилинганман, деб айтганман.

ТЕРГОВЧИ: 1937 йил феввалида сиз «Каганович» колхози аъзолари орасида қоракўл териси берадиган қўйларни олмаслик керак, чунки чўчкалардан тарқаган, деган тарғибот олиб боргансиз. Оқибатда партия ва совет ҳукуматининг колхозчиларни таъминлаш бўйича тадбирини йўққа чиқаргансиз. Бунда ўзингизни айбдор, деб биласизми?

МАҲБУС: Бу нотўғри!

ТЕРГОВЧИ: Каганович номли колхозда 1937 йил халқ душмани Файзулла Хўжаев фoш этилганидан сўнг сиз уни ҳимоя қилиб чиққансиз, шуни тан оласизми?

МАҲБУС: Мен Файзулла Хўжаев тўғрисида ҳеч нима демаганман.

ТЕРГОВЧИ: Колхоз идорасида сиз одамларга япон пистолетини кўрсатиб, Япониянинг ҳарбий техникаси ва унинг қудратини мақтаб, шу билан қизил армиянинг заифлиги ҳақида фикр уйғотгансиз. Бунга нима дейсиз?

МАҲБУС: Бу ҳам ёлғон!

ТЕРГОВЧИ: Давлатга гўшт топшириш тўғрисидаги ҳукумат қарорига қарши 1936 йили колхозчилар орасида норозилик тарғиботини олиб борганингиз-чи?

МАҲБУС: Бу ҳам куруқ тухмат.

ТЕРГОВЧИ: Колхоздаги ҳайвонлар озиб кетмоқда, беда захиралари талон-торож этилмоқда, баҳорги шудгор қилиш пайсалга солинмоқда, деб миш-миш тарқатгансиз...

МАҲБУС: Бу гап ҳам иғво, холос.

ТЕРГОВЧИ: 1937 йили ишга келмай, колхознинг 15 меҳнат кунини ўғирлаганингизни тан оласизми?

МАҲБУС: Бу масалада ўзимни айбдор, деб ҳисоблайман. Бу 1937 йил феввалида рўй берган. Мен Тошкентга бориб, 10 кун тургандим. Бу ерда бўлган кунларимни ноқонуний равишда 15 меҳнат куним ҳисобига ўтказиб қўйганман, кейинчалик бу кунлар учун иш ҳақимдан ушлаб қолинган...».

Ушбу сўроқдан 9 кун ўтгач, 3.Нусратийнинг касбдоши, маорифчи, «Миллий иттиҳод»га мансубликда айбланиб ҳибсда ётган маҳбуслардан бири сўроқ қилинади. Ундан қандай йўл ва усуллар билан кўргазма олингани бизга маълум эмас. Тергов баённомасида Б.М.нинг мана бу кўрсатмаси 3.Нусратийнинг айблов ишига тикиб қўйилган:

«Зокир Нусратовни мен 1918 йилдан бери биламан, заргар-савдогар оиласидан чиққан. Ўзи ҳам 1917 йилга қадар савдо билан шуғулланган.

1917 йилдан 1923 йилга қадар Нусратов Зокир «Шўрои Исломия»нинг 4 та аксилинқилобий тақшилототида бўлган. Ўша 1917 йилда «Ҳаваскорони маориф», 1918-1919 йилларда «Иттиҳод ва тараққий» аксилинқилобий тақшилотларига, 1920 йилда эса аксилинқилобий тақшилот «Миллий иттиҳод»га аъзо бўлган. Бу тақшилотда 1923 йилгача фаолият кўрсатган. Нусратов ўзининг миллатчилиқ фаолияти тўғрисида совет ҳокимияти олдида пушаймонлигини ҳозирга қадар изҳор қилмай келаётир. «Миллий иттиҳод»нинг аъзоси сифатида босмачилар орасида, аҳоли орасида иш олиб бориб, босмачиларга ёрдам бериш, совет ҳокимиятига қарши курашиш бўйича тарғибот ишларида қатнашган. Нусратов 1926 йили дастлаб Андижон шаҳрида вақф бўлимининг мудирини бўлган... Бу вақтда мадрасани бузиш ҳақида шаҳар советининг иккита сохта қарорини тайёрлаган. Бу мадрасаларни бузиб ташланган. Шундан кейин аҳоли ўртасида, мана, совет ҳокимияти қандай, у мусулмон динига қарши, мадрасаларни бузмокда, тез орада масжидларни ҳам бузади, деган миш-мишларни тарқатган. Бундан мақсад аҳолини совет ҳокимиятига қарши қўйиш эди. Бундай ҳаракатлари учун 3.Нусратов ОГПУ органлари томонидан қамокқа ҳукм этилган. Шундан кейин мен Нусратов билан ҳеч қачон кўришмаганман ва унинг сўнгги вақтдаги аксилинқилобий фаолияти ҳақида ҳеч нарса билмайман».

Аввалги мақолалардан бизга яхши таниш бўлган Берг 5 ноябрда 28 нафар андижонлик зиёлилар ҳақидаги «айблов ҳулосаси»ни тайёрлайди. Уни Ички ишлар халқ комиссарлиги Андижон сектори

бошлиғи, давлат хавфсизлиги катта лейтенанти Кулиничев тасдиқлайди. Бу мудҳиш ҳужжат шошилини равишда Тошкентга юборилади. Оқибатда бу «учлик»нинг 1937 йил 17 ноябрдаги йиғилишида мазкур «иш» кўриб чиқилади ва 28 андижонлик зиёлилардан 10 таси отувга, 18 таси 10 йил қамоқ жазосига ҳукм этилади. Ҳукм 23 декабрь куни ижро этилади.

Шу куни отилган ҳамюртларимиз қуйидагилардир: **Ҳасанхон Ниёзов, Бурҳон Машрабий, Абдужалил Ҳайдаров, Абдумуталиб Қорамандиев, Домуллажон Фахриддинов, Паттоҳ Азизов, Зокир Нусратий, Салоҳ Сайфий, Самандар Мўминбоев, Маҳмудбек Қозиев.**

«Айблов ҳулосаси»нинг Зокир Нусратийга тегишли бандида унинг 1927 йили аксилинқилобий фаолияти учун ОГПУ коллегияси томонидан 3 йил қамоққа олингани, Янгиобод қишлоқ совети Каганович номли колхоз ҳисобчиси вазифасида ишлагани, «Шўрои Ислон», «Иттиҳод ва тараққий», «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий ташкилотлари аъзоси бўлгани, кўрбоши Маҳкам ҳожи бошлиқ «босмачилик ҳаракати»да фаол иштирок этгани қайд этилган.

18 киши-Исоқ қори Каримов, Мадамин Ваҳобов, Маҳмудхон Низомов, Боқи Маҳмудий, Ҳожиакбар Мўминов, Файзулла Султонов, Исмоилжон Олимов, Асқар Қаюмов, Расулжон Султонов, Султонмасъуд Холботиров, Султонмаҳмуд Холботиров, Маҳмудбек Мусин, Аҳмаджон Ҳакимов, Саидхон Шодмонов, Мирсоат Маллабоев, Маҳмудбек Қозиев, Расулжон Раҳимов, Шукур Ҳакимовлар 10 йил қамоқ жазосига ҳукм қилинади. Улар Сибирь, Узоқ Шарқ, Шимолдаги борса келмас жойларга бадарға этилади. Уларнинг кўпчилиги ўша бегона юртларда одам боласи чидаб бўлмайдиган оғир шароитларда ҳалок бўлганлар. Улардан фақат Ҳожиакбар Мўминов, Мадамин Ваҳобовларгина қамоқ жазосини ўтаб, она юртга бир амаллаб қайтиб келганлар, холос.

Шундай қилиб, андижонлик зиёлилардан, маърифатчилардан яна бири, эндигина 40 ёшга тўлиб-тўлмаган ўзбек йигити Зокиржон Нусратий 30-йиллардаги советлар сиёсий қатағонининг қурбони бўлди. Унинг ортида падари бузруквори Юнусали ота, волидаи муҳтарамаси Иззат биби, аҳли аёли Саодатхон, биринчи рафиқаси мархума Озодахондан қолган қизлари Холида, Фарида, ўғли Рашид, Саодатхондан туғилган 5 ёшли қизи Нурия, 7 ойлик ўғли Козимжонлар қолди. Гўдаклик чоғида отадан етим қолган Козимжон ака ҳозирда Андижон Давлат унверситетида доцент, шу олий ўқув юртини битириб,

умр бўйи шу илм даргоҳида ёшларга билим бериб келмоқда. Қизи Нусратхон-халқ маорифи аълочиси.

Козимжон ака отасини эслай олмайди. У ҳақда мархума оналари айтиб берган хотираларни қалбида муқаддас ёдгорлик сифатида сақлайди. «Дадам,-деб ҳикоя қилади у,-онам билан жуда тотув ҳаёт кечириб, икки фарзандли бўлганлар. Дадам ҳибсга олинганда онам бор-йўғи 20 ёшда эди. Шундан сўнг бошқа турмуш қурмасдан, ҳаётнинг қақшатғич зарбаларига рўбарў бўлиб, фарзандлар тарбиясини ўз зиммасига олиб, уруш йилларида тикувчилик фабрикасида ишлаб, бизни тарбиялаган. Онаизоримнинг айтишларича, дадам қадди-қомати келишган, буғдойранг, озода, дид билан кийиниб юрувчи, узун бўйли, бир оз тез гапирувчи одам бўлган экан. Қариндош-уруғлар, маҳалладош қариялар дадамнинг илмли, маданиятли инсон эканлиги, тожик, турк, араб, рус тилларини яхши билганлиги, китоб мутуаласини севганлигини кўп бор такрорлашарди.

Дадам доим ёшларни ўқишга даъват этар экан. Дадам адабиётни жуда севган, ўзи ҳам шеър, ғазаллар ёзишни хуш кўрган экан. Раҳматли онам: «Даданг «Етим қизнинг қисмати» деган сахна асарини ёзган эди. Қамокқа олиш хавфи сезилиб қолганида қўлёмани йўқ қилиб ташлаган», деб айтган эди. Ундан ташқари, дадам уста мусаввир сифатида ҳам танилган экан.

Падари бузрукворимиз халқнинг саводли, билимли бўлишига жонбозлик қилган. У 1923-1927 йилларда Андижон шаҳар маориф бўлимини бошқарган, янги мактаб бинолари қурилишида жонбозлик кўрсатган.

Мудҳиш 1936-1938 йилларда дадам ҳақида турли фиску фужур, бўҳтонлар ёғдирилган. Ачинарлиси, дадам барчага меҳрибон, ўз ёрдамини аямаган киши бўлишига қарамай, у билан бирга дўст бўлиб юрган яқинларидан айримлари дадам ҳақида чақув етказиб турган экан.

Бизнинг оилага Давлат хавфсизлик қўмитасидан дадамизнинг 1949 йили қамокда касаллик туфайли вафот этгани ҳақида маълумотнома келган».

Зокиржон Нусратийнинг оиласи, авлодлари йиллар давомида ўша сохта маълумотномага ишониб келди. Мустабид давлат уларни севимли отадан маҳрум этибгина қолмай, ўзининг ғайриинсоний жиноятларини яшириш мақсадида унинг тақдири тўғрисида ёлғон сўзни, сохта ҳужжатни, яна бир бўҳтонномани тарқатган.

Тарих эртами-кечми ҳар бир нарсани ўз жойига қўяди. Ҳақиқат қарор топади.

Бадарға қилинган юртдошлар

1931 йилнинг август ойида юртимизнинг Бухоро, Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятлари ва Тожикистондан уч минг хўжалик «қулоқ»қа тортилиб, ўша йил сентябрида Шимолий Кавказнинг Прикумск (ҳозирги Будённий), Арзгир, Апанасенков туманларига сургун қилинган.

Ўзбек, тожик ва қирғизлардан иборат «қулоқлар» дастлаб эшелонларда Красноводскка келтирилган. Сўнгра пароходда Каспий денгизи орқали Боку ва Махачқалъага олиб келинган. Бу жойлардан яна эшелонлар билан Прикумск темир йўл бекатига келтирилган. Ундан араваларда 40-50 км олис даштлардаги қишлоқларга олиб борилган. «Қулоқ»лар келиб ўрнашган жойларидан бири Николо-Александровскда «Советский хлопкороб» «Краснўй луч», «Заря Востока», «Вперёд», Ворошилов номидаги қишлоқ хўжалик артеллари ташкил этилган. Бу хўжаликларда пахта ва ғалла етиштириш ҳамда чорвачилик билан шуғулланилган. Уларда асосан ўзбек, тожик ва қозоқлардан иборат сургун қилинганлар меҳнат қилганлар.

1932-1933 йилларда бутун мамлакат халқи очарчилик, қаҳатчилик азобини бошидан кечирган. Шу йилларда қарийб 7 миллион киши ҳалок бўлган. Юртдошларимиз бадарға қилинган Николо-Александровскда ҳам кўплаб қурбонлар бўлган. Ўша вақтда Л.М.Каганович бошлиқ комиссия Шимолий Кавказга келади ва деҳқонлар, казаклар, сургун қилинганларнинг бор-бурдилари тортиб олинади. Қаршилиқ кўрсатганлар қамалади, отилади. Бунга чидай олмаган казаклар қўлга қурол олиб, қўзғолон кўтаришади. Қўзғолонни бостиришга қизил армия қўшинлари ташланади. Бадарға қилинган кўплаб юртдошларимиз ҳам таъқиб ва тазйиққа учрайдилар. 1937 йилнинг сентябридан бошлаб эса уларга нисбатан қаттиқ чора ва тадбирлар кўрила бошлайди.

Биз 2004 йил декабрида Ставрополь ўлкасига қилган илмий сафаримиз чоғида Николо-Александровскка «қулоқ» сифатида сургун қилинган юртдошларимиздан ўн етти кишининг 1932-1937 йиллардаги тақдирига оид янги маълумотларни топишга муваффақ бўлдик. Бу 17 нафар киши қуйидагилардир:

Юсупов Аламрат (Алламурат), 1894 йилда Қумқўрғон тумани, Юқори Қайқас қишлоқ совети Байрабоб қишлоғида туғилган, партиясиз, 1932 йил мартда ҳибсга олинган, «учлик»нинг 1932 йил 27 майдаги қарори билан 3 йил қамоққа ҳукм қилинган.

Шодмонов Тўра, 1900 йили Каттакўрғон тумани, Либлакос қишлоғида туғилган, партиясиз, ишчи, 1933 йил 17 августда қамоққа олинган, 1934 йил 19 февралда 5 йил қамоқ жазосига ҳукм қилинган.

Чеканов Имом, 1892 йилда туғилган, чаласавод, деҳқон, 1932 йил 5 майда 3 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган.

Умаров Ражаб, 1889 йил Гмур қишлоғида туғилган, чала-савод, партиясиз, ҳар хил ишда ишчи, 1935 йил 14 февралда 5 йил муддатга лагерда қамоқ жазосини ўташга ҳукм этилади.

Тангрикулов Худойшукур, 1890 йилда Жаркўрғон тумани, Минор қишлоқ совети Минор қишлоғида туғилган, ўзбек, партиясиз, махсус бадарғачи, 1932 йил 2 мартда ҳибсга олинган, «учлик» 1932 йил 27 майда 5 йил қамоқ жазосига ҳукм қилинган.

Самадов Маматқул, 1901 йили Эсонсой қишлоғида туғилган, саводсиз, партиясиз, ғаллакор, 1940 йил 4 июнда 8 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган.

Россия Федерациясининг ФХХ Ставрополь ўлкаси бўйича бошқармаси архивидаги маълумотга кўра, Самадов Маматқул Ўзбекистоннинг Юқори Дарғом туманидаги Эсонсой қишлоғидан, 1931 йили «қулоқ» сифатида Николо-Александровскка сургун қилинган. Шу ердаги «Советский хлопкороб» колхозида ишлаган. 1940 йил 4 июнда 58-10 модданинг 1-банди бўйича қамоққа олинган. Орджоникидзе ўлка суди 1940 йил 12 декабрда уни «колхозчилар ўртасида мунтазам равишда советларга қарши тарғибот олиб боргани учун 8 йил озодликдан, 5 йил сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш ҳақида ҳукм чиқарган. 1933 йил 7 апрелда Самадов Маматқул РФ Бош прокурори томонидан реабилитация қилинган. Унинг ўғли Самадов Юсуп ҳозирда Николо-Александровскда, укаси Ҳамдам эса Конибодом шаҳрида яшамокда.

Одинаев Орзиқул, 1897 йилда Китоб тумани, Толбин қишлоқ совети Кўнчи қишлоғида туғилган, партиясиз, 1932 йил 2 мартда ҳибсга олинган, 1932 йил 27 майда 3 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган.

Қаҳҳоров Абусаттор, 1895 йил Ўзбекистон ССР Қорадарё тумани Қиртиқўрғон қишлоқ советида туғилган, партиясиз, ишчи. 1933 йил қамоққа олинган, 1933 йил 16 апрелда 5 йил муддатга қамоқ жазосига ҳукм қилинган.

Қорахонов Эшқўзи, 1878 йили Тожикистон ССР Кутша-Жар тумани Бешқўза қишлоғида туғилган, партиясиз, ишчи. 1932 йил 26 сентябрда қамоққа олинган, 1933 йил январида отилган.

Зарипов Барот, 1899 йил Самарқанд вилояти Оғалиқ қишлоғида туғилган, саводсиз, партиясиз, «Советский хлопкороб» колхозида бригадир. 1940 йил 3 июнда 8 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган.

ФХХ Ставрополь ўлкаси бўлими бошқармаси архивидаги маълумотга кўра, Зарипов Барот Николо-Александровскдаги «Советский хлопкороб» колхозида дала бригадири бўлиб ишлаган, 1940 йил 4 июнда РСФСР Жиноят Кодексининг 58-10-модда 1-бандида кўрсатилган жиноятни содир этганда айбланиб қамоққа олинган. Орджоникидзе ўлка суди 1940 йил 12 декабрда «колхозчилар орасида мунтазам равишда советларга қарши ташвиқот олиб боргани» учун 8 йил озодликдан ва 5 йил сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш ҳақида ҳукм чиқарган. 1993 йил 7 апрелда Россия Федерацияси Бош прокурори реабилитация қилгани кўрсатилган.

Авезов (Авазов) Напас, ЎзССР Хўжақўрғон қишлоқ советида туғилган, саводсиз, партиясиз, махсус бадарғачи, 1933 йил 28 мартда 5 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган.

Абдуллаев Абдурахмон Абдуллаевич, 1900 йилда Эски Бухорода туғилган, чаласавод, партиясиз, колхозда вакил. 1937 йил 19 июлда 5 йил қамоқ жазосига ҳукм қилинган.

Россия Федерацияси ФХХ Ставрополь ўлкаси бўлими бошқармаси архивидаги маълумотларга қараганда, Абдуллаев Абдурахмон 1931 йили Николо-Александровскка қулоқ сифатида сургун қилинган. Шу жойда омбор мудир, кейин эса 9-қишлоқ хўжалик артелида вакил бўлиб ишлаган.

1937 йил 19 июлда РСФСР Жиноят Кодексининг 58-10 модда 1-банди билан қамоққа олинган. Орджоникидзе ўлка суди 1940 йил 26 мартда «миллий адоватни кучайтиришга қаратилган советларга қарши тарғибот олиб борганлик»да (58-10 модда, 1-банд) айблаб, уни 5 йил, ўзига юклатилган вазифага совуққонлик билан қарагани учун эса 3 йил қамоқ жазосига ҳукм этади. 1959 йил 4 сентябрда Олий суд президиуми Абдуллаевни реабилитация қилган.

Жиянов Аҳмад, 1894 йилда Янги Қўрғон тумани, Хиляки қишлоғида туғилган, партиясиз, махсус бадарғачи. 1932 йил 2 мартда ҳибсга олинган, 1932 йил 27 майда 3 йил қамоқ жазосига ҳукм қилинган.

Алимандров (Алимардонов) Рамазон, 1889 йили Қумқўрғон тумани, Қумқўрғон қишлоғида туғилган, партиясиз, махсус бадарғачи. 1932 йил 3 мартда ҳибсга олинган, 1932 йил 27 майда 3 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган.

Ахматов Ярош, 1894 йилда Шоват тумани, Оғаёр қишлоғида туғилган, партиясиз, махсус бадарғачи. 1932 йил 3 мартда ҳибсга олинган, 1932 йил 27 майда 3 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган.

Николо-Александровскда қатағон қилинганлар орасида 2 нафар эроний миллатига мансуб меҳнат бадарғачиси ҳам бўлган. Булар қуйидагилар:

Бакиров Карим, 1904 йилда Самарқандда туғилган, партиясиз, маълумотли, 5 синфни битирган, ҳар хил ишда ишчи. 1935 йил 14 февралда қамоққа олинган, 5 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган.

Бакиров Зокир, 1908 йили Самарқанд шаҳрида туғилган, партиясиз, чаласовод, сотнийда (юзликда) участка бошлиғи, 1935 йил 14 февралда қамоққа олинган, 8 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган¹⁰⁹.

Ставрополь ўлкасининг Арзгир, Апанасенков, Воронцово-Александровск, Туркман туманларида яшаган ўзбек меҳнат бадарғачиларидан 22 нафарининг қатағон домига тушганлиги аниқланди. Улар қуйидагилардир:

Оқилов Рауф, 1890 йилда Хўжа Гунжли қишлоғида туғилган, 1928 йилгача ВКП(б) аъзоси бўлган, Прикумск тумани, Нижне-Александровское посёлкасидаги қишлоқда ишчи бўлиб хизмат қилган. 1937 йил 6 августда ҳибсга олинган, 1937 йил августидан отилган.

ФХХ Ставрополь ўлкаси бўлими бошқармасининг 2004 йил 16 декабрда бизга берган маълумотномасига кўра, Оқилов Рауф 1890 йилда Самарқанд тумани Хўжа Гунжли қишлоғида туғилган, ўзбек, саводсиз. 1928 йили «қулоқлар» билан алоқа қилганлиги учун ВКП(б) аъзолигидан чиқарилгани, 1931 йил «қулоқ» сифатида Шимолий Кавказ ўлкаси Арзгир тумани Николо-Александровск меҳнат посёлкасига сургун қилинган, бу ердаги 9-қишлоқ хўжалиги артелида ишлаган. Маълумотномада келтирилишича, Оқилов Рауф РСФСР Жиноят Кодексининг 58-10-моддаси билан жиноят қилганликда айбланиб, 1937 йил 6 августда қамоққа олинган, 1937 йил 10 августда СССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг Орджоникидзе ўлкаси бўйича бошқармаси қошидаги «учлик» қарори билан «фаол аксилинқилобий иш олиб боргани ва ўзбеклар, тожиклар ҳамда руслар ўртасига миллий адоват солгани» учун отувга ҳукм этилган. Ҳукм 1937 йил 15 августда Пятигорск шаҳрида ижро этилган, 1989 йил 5 июлда реабилитация қилинган.

¹⁰⁹ Книга памяти жертв политической репрессии Ставропольского края. Ставрополь, 2001, том 4, стр. 190-191.

Бозоров (Бобоев) Салим, 1887 йилда Жинатор Қорақўл қишлоғида туғилган, чаласавод, партиясиз, Покровский хуторида яшайди. 1932 йил 12 мартда 3 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган.

Жалилов Мажид, 1879 йилда Бухоро шаҳрида туғилган, саводсиз, партиясиз, Ставрополь ўлкаси Туркман райони Шарахалсун махсус посёлкасида меҳнат бадарғачиси. 1932 йил 18 мартда ҳибсга олинади, 1932 йил мартда айбсиз деб топилади.

Ҳимматов Жўра, 1904 йилда Туркменистон ССР Хўжайли қишлоғида туғилган, ўзбек, партиясиз, Ставрополь ўлкаси Апанасенков тумани Малая Жалга махсус посёлкасида махсус бадарғачиси. 1930 йил 31 мартда ҳибсга олинган, 1932 йил 14 июлда 3 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган, 1989 йили реабилитация қилинган.

Зиядуллаев Толла, 1888 йилда Жарқўрғон тумани Қумқўрғон қишлоқ советида туғилган, партиясиз, руҳоний, Прикумск тумани Ново-Александровск қишлоғида яшайди. 1932 йил 5 декабрда отилган.

Имомназаров Худойназар, 1892 йилда Ўзбекистон ССР Янгибозор тумани Қушва қишлоқ советида туғилган, партиясиз, Ставрополь ўлкасига сургун қилинганлардан. 1933 йил 22 мартда 5 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган.

Эраҳмад Худойберди ўғли, 1898 йилда Қарлоқ ўлкаси Апанасенков тумани Малая Жалга махсус посёлкасида меҳнат бадарғачиси. 1932 йил 31 мартда ҳибсга олинган, 1932 йил 14 июлда 3 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган, 1989 йили реабилитация қилинган.

Исмоилов Мирза Сафо, 1882 йилда Деновда туғилган, чаласавод, партиясиз, Хлебоборб хуторида деҳқон, 1932 йил 4 октябрда 3 йил қамоқ жазосига ҳукм қилинган, 1990 йили реабилитация қилинган.

Қаюмов Панжа, 1897 йили Куйдум қишлоғида туғилган, чаласавод, партиясиз, Ставрополь ўлкаси Советский тумани Примерний хуторида меҳнат бадарғачиси, 1932 йил 2 мартда ҳибсга олинган, 1932 йил 1 июнда озод қилинган.

Тўғонов Маҳмудали, 1897 йили Туркменистон ССР Кардит тумани Бозортепа овулида туғилган, ўзбек, партиясиз, Апанасенков тумани Малая Жалга махсус посёлкасида ишчи. 1933 йил 10 октябрда ҳибсга олинган, 1934 йил 19 февралда 5 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган.

Мирзаев Раҳмат, 1900 йилда Қорақўл тумани Сирбозор қишлоғида туғилган, чаласавод, партиясиз, Советский тумани, Примерний хуторида меҳнат бадарғачиси. 1932 йил 2 мартда ҳибсга олинган, 1932 йил 1 июнда озод қилинган.

Муродуллаев Раббимқул, 1909 йилда Каттакўрғонда туғилган, партиясиз, Ново-Александровск посёлкасида ишчи. 1933 йил 24 мартда 5 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган.

Мусаев Сулаймон, 1870 йили Бухоро шаҳрида туғилган, чаласавод, партиясиз, Ставрополь ўлкаси Туркман тумани Шарахалсун қишлоғида яшайди. 1932 йил 17 мартда 2 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган.

Нарзиев Зайдулла (Сайдулла, Зиёдулла), 1880 йилда Арафон қишлоғида туғилган, чаласавод, партиясиз, Ставрополь ўлкаси Туркман тумани Шарахалсун махсус посёлкасида яшайди. 1932 йил 19 мартда 2 йил қамоқ жазосига ҳукм қилинган.

Фармонов Салим, 1900 йилда Новзендақ қишлоғида туғилган, партиясиз, ишчи, Воронцово-Александровск туманида меҳнат бадарғачиси. 1932 йил 12 мартда 5 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган.

Раҳматуллаев Маҳмуд, 1906 йилда Бухоро шаҳрида туғилган, олий маълумотли, партиясиз, педагог, Арзгир тумани Ново-Романовка қишлоғида яшайди. 1937 йил 4 октябрда ҳибсга олинган, 2 йил 6 ой терговда бўлган.

Россия Федерацияси ФХХнинг Ставрополь ўлкаси бўйича бошқармаси маълумотларига қараганда, Раҳматуллаев Эски Бухорода 1902 (1906) йилда туғилган, ўзбек, мулла фарзанди, олий маълумотли, касби педагог, 1926 йилдан 1935 йилгача ВКП(б) аъзоси, кейин партиядан ўчирилган, қамоққа олингунига қадар Арзгир тумани Ново-Романовка қишлоғида тўлиқсиз ўрта мактабда ўқув бўлими мудирлиги бўлиб хизмат қилган. 1937 йил 4 октябрда РСФСР Жиноят Кодексининг 58-10-моддаси, 1-бандида кўрсатилган жинояти учун айбланиб қамоққа олинган. Орджоникидзе ўлка суди 1938 йил 2 январда «ўқувчилар орасида аксилинқилобий тарғибот олиб борганлиги учун» 10 йил озодликдан, 5 йил сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш ҳақида ҳукм қилган. 1938 йил 15 сентябрда НКВДнинг Волга лагерига (Ярослав темир йўлида Рибинск темир йўл бекатида) этап қилинган, 1940 йили НКВДнинг Шимоли-Шарқий лагери (Хабаровск ўлкаси, Магадан шаҳри) га кўчирилган. Сўнгги тақдири номаълум. 1990 йил 4 апрелда РСФСР Олий судининг жинойи ишлар бўйича суд коллегияси реабилитация қилган.

Саидов Сайфулла, 1909 йили Қорақўл тумани Сирбозор қишлоғида туғилган, саводли, партиясиз, Ставрополь ўлкаси Советский тумани, Примерний хуторида яшайди. 1932 йил 1 июнда ҳибсга олинган.

Тўхтамишев Барон (Бахром), 1901 йилда Акан қишлоғида туғилган, чаласавод, партиясиз, Ставрополь ўлкаси Шарахалсун қишлоғида яшайди. 1932 йил 17 мартда ҳибсга олинган, 3 йил қамок жазосига ҳукм қилинган.

Ҳайдаров Эргаш, 1897 йилда Ямур қишлоғида туғилган, чаласавод, партиясиз, Ставрополь ўлкаси Туркман тумани Шарахалсун қишлоғида яшайди. 1932 йил 17 мартда 3 йил қамок жазосига ҳукм қилинган.

Хайруллаев Мулла Чори, 1900 йилда Қоракўл тумани Бадлар қишлоғида туғилган, чаласавод, партиясиз. Ставрополь ўлкаси Советский тумани Примерний хуторида яшайди. 1932 йил 2 мартда ҳибсга олинган, кўп ўтмай, озод қилинган.

Чемраев (Хамроев) Қўчқор, 1895 йили Бухоро шаҳрида туғилган, саводсиз, партиясиз. Ставрополь ўлкаси Туркман тумани Шарахалсун меҳнат посёлкасида ишчи. 1932 йил 17 мартда ҳибсга олинган, кўп ўтмай, тергов иши тўхтатилган.

Чўлиев Ҳусайн, 1904 йилда Қоракўл тумани Куйдим қишлоғида туғилган, чаласавод, партиясиз. Ставрополь ўлкаси Советский тумани Примерний хуторида яшайди. 1932 йил 2 мартда ҳибсга олинган, 1932 йил 1 июнда озод қилинган.

Россия Федерацияси ҳудудидаги республика, ўлка ва вилоятларда қатағон қурбонларини номма-ном аниқлаш иши яхши йўлга қўйилган. Бу масала юзасидан кўплаб хотира китоблари нашр қилинган. Уларда ўзбекистонликлар ҳам борлиги аниқланмоқда. Ўтган асрнинг 30 – 50-йилларида қатағон қилинган қуйидаги 52 нафар ўзбеклар ҳақидаги маълумотни ана шу манбалар асосида китобхонлар эътиборига ҳавола этамиз:

Абдуллаев Солижон, 1931 йилда Қўқонда туғилган, ўзбек, партиясиз. 1950 йил 14 ноябрда Самарада ҳибсга олинган, 1951 йил 21 февралда лагерь суди РСФСР Жиноят Кодексининг 58-14 моддаси билан 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1991 йил 18 октябрда реабилитация қилинган.

Абдуллаев Жўра, 1905 йилда Ўзбекистонда туғилган, ўзбек, партиясиз. 1938 йил 1 июлда ҳибсга олинган, НКВД Куйбишев вилояти бошқармаси РСФС Жиноят Кодексининг 58-7, 58-10 ва 58-11-моддалари бўйича ҳукм қилинган.

Алимов Оталиқ, Фарғона вилояти Молотов тумани Учқўрғон қишлоғида 1921 йилда туғилган, ўзбек, 4 синфни ва 3 ойлик агротехника курсини тугатган, сапёрлар ротасида қизил аскар. Омскда 1942 йил 25 октябрда ҳибсга олинган, ўқчи бригадаси 151-бўлим

ҳарбий трибунали РСФСР Жиноят Кодексининг 19-моддаси, 58-1 «б», 58-10 2-банди моддалари билан айбланиб, олий жазога ҳукм этилган, 1942 йил 5 декабрда ҳукм ижро этилган, 1997 йил 9 июлда реабилитация қилинган.

Алманиязов Мадийёр қози, 1859 йилда Қорақалпоқ автоном вилояти Қўнғирот тумани 1-овулда туғилган, ўзбек. 1930 йил 20 мартда ҳибсга олинган, ОГПУнинг Қорақалпоқ АССРдаги ваколатли вакиллиги қошидаги «учлик» РСФСР ЖКнинг 58-10-моддаси бўйича 3 йилга сургун қилган, 1989 йил октябрида реабилитация қилинган.

Ортиқов Исмоил, 1896 йили Фарғона вилояти Наманган шаҳрида туғилган, Омскда ОСМЧ-2 да қора ишчи бўлиб ишлаган. 1942 йил 12 августда ҳибсга олинган, Омск вилояти махсус ишлар бўлими бўйича прокурори РСФСР ЖКнинг 58-14-моддаси бўйича айблаган, реабилитация қилинган.

Аҳмадохунов Али охун, 1907 йилда Ўзбекистон ССРда туғилган, ўзбек, партиясиз, машғулоти аниқ эмас. 1938 йил 29 июлда Куйбишевда ҳибсга олинган, НКВД Куйбишев вилояти бўйича бошқарма ҳузуридаги «учлик» 1939 йил 13 январда РСФСР ЖКнинг 58-6-моддаси билан ҳукм қилган.

Аҳмедов Шокиржон, 1917 йилда Андижон вилояти Марҳамат тумани Рус қишлоғида туғилган, ўзбек, Горький шаҳридаги ички ишлар бўлимида қоровул бўлиб ишлаган. РСФСР ЖКнинг 58-1 моддаси билан 2 йил 5 ойга ҳукм қилинган.

Аҳмедов Фозил, 1919 йилда Андижон вилояти Сталин (ҳозирда Шаҳрихон) тумани Қозикўрғон қишлоғида туғилган, ўзбек. 1947 йил 22 мартда ҳибсга олинган, 28 март 1947 йилда Усть-Вимск меҳнат-тузатув лагеридаги махсус лагерь суди РСФСР ЖКнинг 58-14-моддаси билан 5 йилга озодликдан маҳрум қилган.

Ашурбоев Ибодулла Рўзметович, 1894 йилда Ўзбекистонда туғилган, ўзбек. Селимжин туманидаги Норск посёлкасидаги колонияда печка ёқувчи. НКВДнинг Узок Шарқ ўлкаси бўйича бошқарма ҳузуридаги «учлик» 1937 йил 31 декабрда отувга ҳукм этган.

Ашуров Оқил, 1910 йилда Самарқандда туғилган. 1935 йил 15 сентябрда Самарқандда ҳибсга олинган, НКВД Магадан вилояти бўйича бошқармаси ҳузуридаги «учлик» 1937 йил 15 сентябрда отувга ҳукм қилган, ҳукм 1937 йил 29 октябрда ижро этилган, 1989 йил августида реабилитация қилинган.

Бажанов (Бойжонов) Йўлдош, 1915 йилда Ўзбекистонда туғилган, ўзбек, партиясиз. НКВДнинг Куйбишев вилояти бўйича

бошқармаси ҳузуридаги «учлик» 1937 йил 23 октябрда РСФСР ЖКнинг 58-10-моддаси билан 10 йил муддатга концлагерга ҳукм этган.

Бакимбаев Сакен, 1880 йилда Бухорода туғилган, ўзбек, маълумоти бошланғич. Қизил Ўрда вилояти Теренозек тумани Теренозек посёлкасида яшайди. 1930 йил 9 сентябрда қамокқа олинган, ОГПУнинг Қозоғистондаги ваколатли вакиллиги ҳузуридаги «учлик» 1930 йил 30 октябрда РСФСР ЖКнинг 58-7-моддаси билан 3 йил концлагерга ҳукм қилган.

Баратов Жўра, 1919 йилда Бухоро вилояти Жарқўрғон тумани Қоракурсоқ қишлоғида туғилган, ўзбек. 1939 йилдан 1944 йилгача совет армиясида хизмат қилган. 49-армия ҳарбий трибунали РСФСР ЖКнинг 58-1 моддасининг «б» банди билан 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилган, 1955 йил 23 апрелда Ёқутистон АССР Министрлар Совети ҳузуридаги Давлат хавфсизлик комитети (ДХК) реабилитация қилган.

Бахромов Иброҳим, 1918 йилда Самарқанд вилоятида туғилган, ўзбек, Рубковск шаҳридаги ОСМЧ-15 қурилиш колониясида ер қазувчи бўлиб ишлаган. 1943 йил 31 майда ҳибсга олинган, Олтой ўлкаси суди 1944 йил 27 февралда 58-10-модда бўйича 6 йил қамок жазосига ҳукм қилган, СССР Олий суди 1946 йил 16 ноябрда реабилитация қилган.

Бобокалонов Саид Комилович, 1920 йилда Самарқанд вилояти Хатирчи туманида туғилган, ўзбек, маълумоти ўрта. 1945 йил 27 декабрда ҳибсга олинган, Степь ҳудудий орган ҳарбий трибунали 1946 йил 15 майда РСФСР ЖКнинг 58-16-моддаси билан ҳукм қилган.

Давронов Шоим Карвонович, 1917 йилда Бухоро вилояти Қизилтепа тумани Зарметон қишлоғида туғилган, ўзбек, миномёт-инженер батальони қирувчи бригадаси 19-бўлимида қизил аскар, Краснодар ўлкаси Дундулов темир йўл бекати. Шимолий Кавказ ҳарбий округи ҳарбий трибунали 1942 йил 29 июлда РСФСР ЖКнинг 58-10-моддасининг 2-қисми билан 8 йил озодликдан маҳрум қилишга қарор қилган, 1996 йили реабилитация қилинган.

Жалилов Рустам Ботирбекович, 1887 йилда Самарқанд шаҳрида туғилган, ўзбек, Узоқ Шарқ ўлкаси Николаево-Амурск шаҳридаги савдо ташкилотида директор ўринбосари бўлиб хизмат қилган. 1937 йил 26 августда НКВД Нижно-Амурск бошқармаси ҳибсга олган, РСФСР ЖКнинг 58-7, 58-8, 58-11-моддалари билан ҳукм чиқарган, 1939 йил 29 майда реабилитация қилинган.

Журамбоев (Жўрабоев) Турамбой (Тўрабой), 1911 йилда Фарғона вилояти Қўқон шаҳрида туғилган, ўзбек, 31-заҳирадаги ўқчи

полкда қизил аскар. РСФСР ЖКнинг 58-моддаси билан Татаристонда ҳукм қилинган.

Девонов Акимбай (Абдулла), 1880 йилда Қорақалпоқ автоном вилоятида туғилган, ўзбек, маълумоти бошланғич. Тўрткўл, Хўтарик қишлоғидан. 1930 йил 18 августда ОГПУ ваколатли «учлиги» РСФСР ЖКнинг 58-10-моддаси билан 5 йилга концлагерга ҳукм этган.

Зиёев Неъмат, 1929 йилда Қўқон шаҳрида туғилган, ўзбек, партиясиз, 1950 йил 14 ноябрда ҳибсга олинган, 1951 йил 21 февралда лагерь суди 58-14-моддаси билан 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилган. Самара вилоятида 1991 йил 18 октябрда реабилитация қилинган.

Эгамқулов Мамарасул, 1924 йилда Самарқанд вилояти Ғаллаорол тумани Угат қишлоғида туғилган, ўзбек. 1945 йил 31 декабрда Пермь шаҳрида ҳибсга олинган. 1946 йил 23 февралда террорчиликда айбланиб, 8 йил озодликдан маҳрум қилишга ҳукм қилинган.

Икромов Ургут, 1918 йил Тошкентда туғилган, ўзбек, партиясиз, қишлоқ хўжалик институтида ўқиган. 1940 йил 22 ноябрда ҳибсга олинган, 1941 йил 30 апрелда Куйбишев вилоят суди РСФСР ЖКнинг 58-10-моддаси бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилган, 1965 йил июнида РСФСР Олий суди реабилитация қилган.

Эргашев Дониш, 1921 йилда Ўзбекистонда туғилган, ўзбек, партиясиз, Куйбишевда 1942 йил 30 декабрда ҳибсга олинган, Куйбишев вилояти суди 1943 йил 25 февралда 58-14-модда бўйича 5 йил қамоққа ҳукм этган. 1991 йил 18 октябрда реабилитация қилинган.

Исмаев (Исमतов) Асан (Ҳасан), 1909 йилда Ўзбекистонда, Киров қишлоғида туғилган, ўзбек, тўлиқсиз ўрта мактаб ўқитувчиси. 58-модда бўйича ҳукм этилган, Татаристон АССРда, қамоқхонада 1944 йил 5 январда вафот қилган.

Эшонхўжаев Усмонхон, 1899 йилда Ўзбекистон ССР Андижон шаҳрида туғилган, ўзбек, 1920 йилда ВКП(б) аъзоси, Қозон темир йўли сиёсий бўлими партия курслари мудири. 1937 йил 15 августда Қозонда ҳибсга олинган. СССР Олий суди ҳарбий коллегиясининг сайёр ҳайъати 1938 йил 4 октябрда РСФСР ЖКнинг 58, 63, 64, 67-моддалари бўйича («советларга қарши, миллатчилик курулли-террорчи ташкилот иштирокчиси») отувга ҳукм қилган. Ҳукм 1938 йил 4 октябрда Тошкентда ижро этилган. 1957 йил 1 августда СССР Олий суди реабилитация қилган.

Эшмуротов Суюн, 1912 йилда Самарқанд вилоятида туғилган, ўзбек, Рубковск шаҳридаги ОСМЧда бригадир. 1943 йил 7 майда

ҳибсга олинган, 1943 йил 12 октябрда Олтой ўлка суди РСФСР ЖКнинг 58-10-моддасининг 2-қисми бўйича 2,5 йил қамоқ жазосига ва 5 йил сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш ҳақида ҳукм қилган. 1946 йил 16 ноябрда СССР Олий суди реабилитация қилган.

Карамқулов (Каримқулов) Жумабой, 1907 йили Ўзбекистонда туғилган, ўзбек, партиясиз. 1937 йил 12 октябрда ҳибсга олинган, НКВДнинг Куйбишев вилояти бўйича бошқарма ҳузуридаги «учлик» РСФСР ЖКнинг 58-10, 58-11 ва 58-14-моддалари бўйича 10 йил концлагерда ўташ шарти билан қамоқ жазосига ҳукм қилган, 1989 йил июлида Куйбишев вилояти прокурори реабилитация қилган.

Қосимов Ҳожиақбар, 1904 йилда Тошкент шаҳрида туғилган, ўзбек, маълумоти бошланғич, дўппидўз, 1941 йил 10 июлда Тошкентда ҳибсга олинган, 1941 йил 21 августда Олма-ота вилояти суди РСФСР ЖКнинг 58-10-моддаси бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерида қамоқ жазосини ўташга ҳукм қилган.

Қиличов Қурбон, 1903 йилда Арабхонада туғилган. 1933 йили Арабхонада ҳибсга олинган, НКВДнинг ДС бўйича бошқармаси ҳузуридаги «учлик» 1938 йил 10 апрелда аксилинқилобий, троцкийчилик фаолияти учун отувга ҳукм қилган, 1989 йил июлида реабилитация қилинган.

Кушатов Тохан (Тўғон), 1898 йилда Бўстондиқ тумани Хандайлик қишлоғида туғилган, ўзбек. 1930 йил 12 февралда ҳибсга олинган, ОГПУнинг Қозоғистон АССРдаги ваколатли вакиллиги ҳузуридаги «учлик» 1930 йил 9 апрелда РСФСР ЖКнинг 58-10-модда бўйича 3 йилга концлагерга ҳукм қилган.

Маъдиев Ҳайдали (Ҳайдарали), 1917 йилда Бухоро вилояти Шофриконтумани Шофриконт қишлоғида туғилган, ўзбек, маълумоти бошланғич. 1944 йил 14 ноябрда ҳибсга олинган, 37-армия ҳарбий трибунали 1944 йил 22 декабрда РСФСР ЖКнинг 58-10-моддаси бўйича 10 йилга концлагерга ҳукм қилган, 1978 йил апрелида Москва ҳарбий округи ҳарбий трибунали реабилитация қилган.

Максудов Шоёқуб, 1900 йилда Тошкент шаҳрида туғилган, ўзбек, Коми АССР, Визинга қишлоғига сургун қилинган. 1930 йил 22 декабрда ҳибсга олинган. ОГПУнинг Шимолий ўлка бўйича ваколатли вакиллиги ҳузуридаги «учлик» РСФСР ЖКнинг 58-10-моддаси бўйича 5 йил қамоқ жазосига ҳукм қилган.

Мамурадзе Ҳайдар, 1916 йилда Тошкентда туғилган, ўзбек. 1934 йил сургун қилинган, НКВДнинг ДС бўйича бошқармаси ҳузуридаги «учлик» 1938 йил 3 февралда отувга ҳукм қилган, 1938 йил 7 февралда отилган.

Миржалилов Махмуд, 1921 йилда Тошкент шаҳрида туғилган, ўзбек. 1942 йил 19 июнда ҳибсга олинган, Коми АССР Олий суди РСФСР ЖКнинг 58-14-моддаси бўйича 10 йил озодликдан, 2 йил ҳуқуқлардан маҳрум қилиш ҳақида ҳукм қилган, қамоқ жазосини Усть-Вимск лагерида ўтаган. 1942 йил 25 декабрда қайтадан ҳибсга олинган, НКВД Усть-Вимск лагери оператив бўлими 1942 йил 31 декабрда РСФСР ЖКнинг 58-14-моддаси бўйича айб қўйган, судланмаган, тергов жараёнида вафот этган.

Мирзараҳимов Жалолиддин, 1902 йилда Ўзбекистонда туғилган, ўзбек, партиясиз 1941 йил 29 октябрда ҳибсга олинган. Куйбишев вилояти суди 1941 йил 12 ноябрда РСФСР ЖКнинг 58-14-моддаси бўйича отувга ҳукм этган, ҳукм Куйбишевда 1941 йил 14 декабрда ижро этилган. 1991 йил 18 октябрда реабилитация қилинган.

Мирсоатов (Мўминбоев) Нуриддин, 1888 йилда Тошкент шаҳрида туғилган, ўзбек. 1938 йил 8 июлда Павлодар гўшт комбинатида сотувчи бўлиб ишлаётганида ҳибсга олинган. НКВД Павлодар вилояти бўйича «учлик» 1938 йил 29 сентябрда отувга ҳукм этган. 1989 йил апрелида Ўрта Осиё ҳарбий округи ҳарбий прокуратураси хулосаси билан реабилитация қилинган.

Мирзабеков Иномбой, 1913 йилда Наманган вилояти Янгиқўрғон тумани Кўшон қишлоғида туғилган, ўзбек, маълумоти бошланғич, колхозчи. Акмолинск вилояти Шортандин тумани 35-меҳнат посёлкасида яшаган. НКВД Қарағанда темир йўли транспорт бўлими 1942 йил 10 февралда ҳибсга олган, 1942 йил 22 июнда Акмолинск вилоят суди РСФСР ЖКнинг 58-10-моддаси бўйича 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилган. Қозоғистон ССР Олий суди 1990 йил 27 июнда реабилитация қилган.

Мухаммаджонов Ёқубжон Мухаммаджонович, 1887 йилда Андижон шаҳрида туғилган, ўзбек, саводсиз, партиясиз, деҳқон. 1931 йил 13 январда ҳибсга олинган, 1931 йил 26 январда Бошқирдистонда...

Нажимов Абдусалом, 1918 йилда Фарғона вилояти Алтарда туғилган, ўзбек, саводсиз, қизил аскар. 1943 йил 27 январда ҳибсга олинган, НКВД ҳарбий трибунали 1943 йил 10 мартда РСФСР ЖКнинг 58-16-моддаси бўйича 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилган. Қозоғистон...

Назаров Зокир, 1918 йилда Тошкент шаҳрида туғилган, ўзбек, қизил аскар. 1942 йил 6 августда Мариелда 10 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган.

Пўлатов Ҳайдар, 1906 йилда Тошкент шаҳрида туғилган, ўзбек, 1935 йили ҳибсга олинган. НКВДнинг ДС бўйича Магадан бошқармаси

хузуридаги «учлик» 1938 йил 9 майда «аксилинқилобий, қўзғолончилик ташкилотида бўлганлиги» учун отувга ҳукм этган, 1938 йил 14 июнда отилган. 1989 йил июнида реабилитация қилинган.

Саримсоқов Иброҳим Холижонович, 1906 йилда туғилган, ўзбек, 19- тоғли отлик дивизия кутубхонаси бошлиғи, Самарқанд шаҳрида. 1938 йил 17 мартда НКВД давлат хавфсизлиги оператив бўлими ҳибсга олган, 1938 йил 2 августда Ўрта Осиё ҳарбий округи ҳарбий трибунали 10 йил меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этган. 1966 йил 4 августда Олий суд ҳарбий хайъати реабилитация қилган.

Сувонов Дархон, 1911 йилда Ўзбекистонда туғилган, ўзбек. 1935 йил 7 апрелда ҳибсга олинган, НКВДнинг ДС бўйича бошқармаси хузуридаги «учлик» 1938 йил 7 апрелда отувга ҳукм қилган, 1938 йил 14 апрелда отилган. 1989 йил майда реабилитация қилинган. Магадан области...

Сўфиев Абдулрауф Ашимович, 1884 йилда туғилган, ўзбек, Омскдаги матлубот союзида чиқиндиларни тўпловчи. 1937 йил 30 июлда ҳибсга олинган, НКВДнинг Омск вилояти бўйича бошқармаси хузуридаги «учлик» РСФСР ЖКнинг 58-2-6-8-9-11-моддалари бўйича отувга ҳукм қилган, 1937 йил 29 октябрда отилган, 1957 йил 26 февралда Сибирь ҳарбий округи ҳарбий трибунали реабилитация қилган.

Суюнов Парда, 1903 йил Ўзбекистонда туғилган, ўзбек. 1934 йил ҳибсга олинган, НКВДнинг ДС бўйича бошқармаси хузуридаги «учлик» 1938 йил 5 майда «аксилинқилобий, зараркунандалик гуруҳида иштирок этгани» учун отувга ҳукм этган. 1938 йил 3 июнида реабилитация қилинган. Магадан вилояти...

Тўраев Ҳамроқул, 1916 йилда Ўзбекистон ССР Вобкент тумани «Яванидер» колхозида туғилган, ўзбек, маълумоти бошланғич, этикдўз. Акмолинск вилояти Есил тумани Кийма қишлоғида яшаган. 1952 йил 30 майда Давлат хавфсизлик Қўмитасининг Акмолинск вилояти бўйича бошқармаси томонидан қамокқа олинган. СССР Давлат хавфсизлик Қўмитасининг 1952 йил 19 июлда РСФСР ЖКнинг 58-8, 64-моддалари бўйича сургун қилган. 1998 йил 18 июлда Бош прокурор реабилитация қилган.

Убайдуллаев Шимен, 1908 йил туғилган, ўзбек. 1933 йилда сургун қилинган. НКВДнинг ДС бўйича бошқармаси хузуридаги «учлик» 1938 йил 5 майда «аксилинқилобий-қўзғолончи ташкилотда иштирок этгани» учун отувга ҳукм қилган. 1938 йил 5 июнда реабилитация қилинган. Магадан вилояти...

Умаров Абдувой, 1907 йилда Тошкентда туғилган, ўзбек, Узок Шарқ темир йўли Эльбан бекатидаги 637-заводнинг 6-цеҳи ишчиси. НКВДнинг Комсомольск шаҳар бўлими томонидан 1945 йил 2 мартда ҳибсга олинган. Давлат хавфсизлик комитети Хабаровск ўлкаси бўйича бошқармаси тергов бўлими РСФСР ЖКнинг 58-10-моддаси бўйича ҳукм қилган, реабилитация қилинган.

Умурхонов Солихон, 1908 йилда Ўзбекистонда туғилган, ўзбек, партиясиз. 1937 йил 12 октябрда ҳибсга олинган, НКВД Куйбишев вилояти бўйича бошқармаси РСФСР ЖКнинг 58-10, 58-11 ва 58-14 моддалари бўйича 10 йил концлагерга ҳукм қилган. 1989 йил июлида Куйбишев вилояти прокуратураси реабилитация қилган.

Ҳайдаров Норкул, 1899 йилда туғилган, ўзбек, 1936 йилда ҳибсга олинган. НКВДнинг ДС бўйича бошқармаси ҳузуридаги «учлик» 1938 йил 7 мартда аксилинқилобий кўзғолончи ташкилотда иштироки учун отувга ҳукм этилган. 1938 йил 7 майда отилган. Магадан вилояти...

Холматов Ғани, 1917 йилда Ўзбекистон ССР Наманган тумани Тошбулоқ қишлоғида туғилган, ўзбек. НКВДнинг Шимолий темир йўл лагери маҳбуси, 1941 йил 7 ноябрда ҳибсга олинган. Шимол-Печора магистрал темир йўли бошқармаси ҳузуридаги СССР НКВД қўшинлари ҳарбий трибунали 1942 йил 10 ноябрда РСФСР ЖКнинг 58-14-моддаси бўйича 10 йил озодликдан ва 3 йилга ҳуқуқлардан маҳрум қилишга ҳукм қилган.

Ҳосил Восил, 1905 йилда Тошкент шаҳрида туғилган, ўзбек, Тошкентдан 1930 йили сургун қилинган. НКВДнинг ДС бўйича бошқармаси ҳузуридаги «учлик» 1938 йил 31 мартда «аксилинқилобий, троцкийчи фаолияти» учун отувга ҳукм қилган. 1938 йил 13 апрелда ҳукм ижро этилган. 1963 йил 7 январда реабилитация қилинган.

Биз юқорида совет мустамлакачилиги даврида аввал юртидан бадарға қилинган, кейин ўша бегона юртларда ҳам қайтадан катағонга дучор этилган, айбсиз отилган, узок ўлкалардаги концлагерлар, меҳнат-тузатув лагерларида вафот этган жабрдийдалардан бор-йўғи 89 нафари ҳақида қисқача маълумотлар келтирдик, холос. Аслида уларнинг сони минглаб, ўн минглаб, юз минглабдир. Улар ҳақида бор ҳақиқатни айтиш, тарихимизнинг ана шу қора саҳифалари билан ҳозирги авлодларни таништириб бориш бугунги озод юрт фуқароларининг инсоний бурчидир.

2004 йилда Санкт-Петербургда нашрдан чиққан «Книга памяти жертв политических репрессий в СССР. Аннотированный указатель»

китобида қайд этилишича, Россия, Украина, Қозоғистон, Белоруссия ва бошқа республикаларнинг худудий бирликлари бўйича сиёсий қатағон қурбонлари ҳақида хотира китоблари нашр қилинган. «Мемориал» халқаро тарихий-маърифий жамияти, Россия Президенти ҳузуридаги Сиёсий қатағон қурбонларини реабилитация қилиш бўйича комиссия, А.Д.Сахаров номидаги музей ва жамоатчилик маркази, «Открўтая Россия» минтақавий жамоат ташкилоти ҳамкорлигида «Жертвў политического террора в СССР» («СССРдаги сиёсий террор қурбонлари») номли 2 қисмдан иборат компакт-диск ҳам чиқарилган. Унда ўзбекистонлик қатағон қурбонларидан айримларининг номлари келтирилган.

Ҳолбуки, фақат 1937-1938 йилларнинг ўзидагина Ички ишлар халқ комиссарлигининг «учлик»лари томонидан 41 мингдан кўпроқ киши қамалган. Шулардан 37 мингдан кўпроғи судланган, 6 минг 920 киши отиб ташланган. 1939-1953 йилларда эса 61 минг 799 киши қамалган. Шулардан 56 минг 112 киши турли муддатларга озодликдан маҳрум этилган, 7,1 минг киши эса отувга ҳукм қилинган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 22 июлдаги «Ватан ва халқ озодлиги йўлида қурбон бўлган фидойилар хотирасини абадийлаштириш тўғрисида»ги қарорида мустамлакачилик даврида қатағон қилинган фидойи ватандошларимизни номма-ном аниқлаш, шаҳид бўлган юртдошларимиз номини абадий сақлаш ва келгуси авлодларга етказиш мақсадида кўп жилдли «Қатағон қурбонлари» хотира китобини яратиш вазифа қилиб қўйилган эди. Бироқ бундай зарур вазифалар жамоатчилигимиз эътиборидан ханузгача четда қолаётир.

Шу ўринда яна таъкидлаш жоизки, Россия Федерацияси, Украина, Грузия каби республикаларда собиқ иттифок даврида мутлақо махфий ҳисобланган ҳужжат ва материаллардан махфийлик тамғаси олиб ташланиб, қатағон билан боғлиқ ҳужжатлар аллақачон тегишли давлат архивларига берилган. Масалан, Украина давлат хавфсизлиги архивидаги қатағон билан боғлиқ материаллар вилоят давлат архивларига берилган. Натижада бу республикада қатағон қурбонларини ҳар бир вилоят бўйича номма-ном аниқлаш ва хотира китобларида қайд этиш яхши самара бермоқда. Биз ҳам шундай имкониятдан фойдаланиб, 30 - 40-йилларда Херсон вилоятида қатағон қилинган ўзбеклардан 200 га яқин собиқ «қулоқ»ларнинг номларини аниқлашга муваффақ бўлдик. Ставрополда нашр этилган 12 жилдлик «Памяти жертв политической репрессии в Ставропольском крае» («Ставрополь ўлкасидаги сиёсий қатағон қурбонлари») китобида

Шимолий Кавказга сургун қилинган юртдошларимиз номларини ўқидик. Россия Федерациясида, Украина, Қозоғистонда чоп этилган хотира китобларида ҳам ўша юртларда қатағон қилинган ўзбекистонликларнинг номма-ном келтирилганини кўрдик.

Бундай мисолларни айтишдан мақсад шуки, бизда ҳам совет мустамлакачилиги даврида сиёсий қатағонга учраб, айбсиз ҳолда ноҳақ азоб-уқубат чеккан ва қатл этилган жабрдийда юртдошларимиз ҳақида хотира китобларини яратиш вақти аллақачон келди. Шу боис мутасадди муассасалар, жамиятлар, тарихчи олимлар, қолаверса, ҳар бир зиёли бу хайрли ишга ўз ҳиссасини қўшиши зарурдир.

Бутовода дафн этилган юртдошлар

Сиёсий маҳбуслар отилган ва дафн этилган жойлар Москва вилоятидаги Ваганково, Дон қабристонлари, Бутово ва Коммунарка қишлоқларида бўлган. Қатағон даҳшатлари авж олган 1937 йил 8 августдан 1938 йил 19 октябргача бўлган вақтда Москвада отилган 20 675 киши Бутово ва Коммунарка қишлоқларига қўмилган.

«Мерос» халқаро илмий-амалий экспедиция қатнашчилари Россия Федерациясига илмий сафар билан борганимизда Федерал Хавфсизлик Хизмати Марказий архиви, унинг Москва вилояти бошқармаси архиви, Марказий Давлат архиви, шунингдек, «ГУЛАГдаги ижод ва турмуш» музейида бўлиб, тегишли ҳужжат ва материаллар билан яқиндан танишдик. Шу сафар вақтида Ваганково ва Бутово қатлгоҳларида отилиб, ўша жойларга қўмиб юборилган ўзбеклардан қуйидагиларни аниқлаш имкониятига эришдик:

Агдаров Исоқ Иброҳимович, 1886 йили Бухоро шаҳрида туғилган, ўзбек, партиясиз, маълумоти ўрта, Ўзбекистон ССР саноат кооперацияси вакили, Москва шаҳри Цветной Бульварь, 16Ғ31-уйда яшаган. 1932 йил 1 декабрда ҳибсга олинган, отилган, 1970 йил 14 майда реабилитация қилинган.

Абдурашитов Мунаввар қори, 1878 йили Тошкент шаҳрида туғилган, ўзбек, партиясиз, маълумоти олий, адабиётчи, Тошкент шахрининг Шайхонтаҳур даҳаси Дархон маҳалласи 17-уйда яшаган. 1929 йил 6 ноябрда қамокқа олинган, 1931 йили отилган.

Шираҳмедов Нажмиддин, 1900 йили Тошкент шаҳрида туғилган, ўзбек, маълумоти қуйи, машғулоти аниқ эмас, Тошкент шахрининг Бешёғоч даҳаси Машраб маҳалласида яшаган. 1929 йил 11 ноябрда ҳибсга олинган.

Тиллахонов Салимхон, 1890 йили Тошкент шаҳрида туғилган, ўзбек, партиясиз, маълумоти-тугалланмаган олий, «Плодовин-союз»

инструктори, Тошкентнинг Девонбоши маҳалласида яшаган, 1929 йил 6 ноябрда қамоққа олинган.

Мақсудов Тангрикул хожи, 1900 йили Тошкент шаҳрида туғилган, ўзбек, партиясиз, маълумоти ўрта, рабфакка ўқишга қиравчилар учун курс мудири, Тошкент шаҳрида яшаган. 1929 йил 6 ноябрда қамоққа олинган. Абдурашитов М., Шираҳмедов Н, Тиллахонов С., Мақсудов Т. ОГПУ коллегияси томонидан 1931 йил 25 апрелда отувга ҳукм этилган.

Бурнашев Ханиф Ҳасанович, 1900 йили Наманган шаҳрида туғилган, татар, ВКП(б) аъзоси, маълумоти-туғалланмаган олий, СССР Деҳқончилик халқ комиссарлигининг режа-молия бўлими бошлиғи, Москва шаҳрининг Серафимович кўчаси 2-уйда (Хукумат уйида) 320-хонадонда яшаган. 1937 йил 25 июнда қамоққа олинган. СССР Олий Суди Ҳарбий коллегияси томонидан 1937 йил 2 ноябрда аксилинқилобий террорчилик ташкилотида иштирок этганликда айбланиб, отувга ҳукм қилинган. 1938 йил 22 мартда отилган. 1956 йил 18 августда СССР Олий Суди Ҳарбий коллегияси томонидан реабилитация қилинган. (Хотира китобида сурати берилган.)

Қаҳҳоров Абдураззоқ Қаҳҳорович, 1895 йили Қўқон шаҳрида туғилган, ўзбек, партиясиз, маълумоти-туғалланмаган олий, сув оқими қурилиши трестида электрик, Москвада Страстний бульвар, 10-уй 23 хонадонда яшаган. 1938 йил 13 февралда қамоққа олинган. СССР Олий Суди Ҳарбий коллегияси 1938 йил 8 апрелда жосусликликда айблаб, отувга ҳукм этган ва ўша куни отилган.

Икромов Акмал Икромович, 1898 йили Тошкент шаҳрида туғилган, ўзбек, руҳоний оиласидан, маълумоти ўрта, Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Қўмитасининг биринчи котиби, Тошкент шаҳар, Гоголь кўчаси 71-уйда яшаган. 1937 йил 20 сентябрда қамоққа олинган, СССР Олий Суди Ҳарбий коллегияси 1938 йил 13 мартда аксилинқилобий террорчилик ташкилотида иштирок этган, деган айб билан отувга ҳукм этган, 1938 йил 15 мартда отилган.

Хўжаев Файзулла Убайдуллаевич, 1896 йили Эски Бухоро шаҳрида туғилган, ўзбек, савдогар оиласидан, ВКП(б) аъзоси (собик Ёш бухороликлар социалист-инқилобчилар партиясининг собик аъзоси), маълумоти қуйи, Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Кенгаши раиси, Тошкент шаҳри, Лермонтов кўчаси, 9-уйда яшаган. 1937 йил 9 июлда қамоққа олинган. СССР Олий Суди Ҳарбий коллегияси 1938 йил 13 мартда аксилинқилобий террорчилик ташкилотида иштирок этганликда айблаб, отувга ҳукм этган. 1938 йил 15 мартда отилган.

Бу тўрттала ватандошларимиз хоки Москвадаги «Бутово полигони» қатлгоҳида ётибди.

1931 йил 15 июнда ВКП(б) Марказий Қўмитаси Волга ва Москва дарёларининг қўшилишини таъминловчи канал қуриш тўғрисида қарор қабул қилади. Қурилажак канал зарур миқдордаги сувнинг пойтахтга келишини таъминлаши керак эди. Бинобарин, бу улкан қурилишга минглаб ишчилар ва турли соҳа мутахассислари жалб этилиши лозим эди.

Шу вақтда собиқ совет мамлакатада жамоалаштириш, «қулоқлаштириш» ва сургун қилиш сиёсий компанияси авж олган эди. ОГПУнинг 1932 йил 14 сентябрдаги буйруғи билан канал қурилиши бошқарилаётган пойтахт бўсағасидаги Дмитров шахрида Дмитров меҳнат-тузатув лагери барпо этилади. Тез орада бу лагерга Оқ денгиз Болтиқ, Балахнин лагерларидан, Ўрта Осиё меҳнат-тузатув лагеридан ва бошқа лагерлардан юз минглаб маҳбуслар келтирилади.

Мамлакатдаги лагерларнинг энг каттаси Дмитлаг эди. Бу ерда 1933 йили бир миллион икки юз минг киши жамланган. Москва-Волга каналининг узунлиги 128 километр бўлган. Каналдан ташқари, 11 шлюз, 7 тўғон ва гидростанциялар қурилган. Вербиллоқдан Волгага, Катта Волгадан Дмитров шахригача темир йўли қурилган. Оғир жисмоний меҳнатдан, очликдан кўплаб маҳбуслар ўлиб кетганлар. Қочиб кетганлар ҳам кўп бўлган, ушлаб олинганларга янги муддат ёки отув жазоси берилган.

Нихоят, 1937 йили юз минглаб одамларнинг жони эвазига қурилган Москва-Волга канали-«Иккинчи беш йилликнинг буюк қурилиши» ишга тушади. Ўша йилнинг 8 августидан бошлаб Москва ёнидаги Бутово ва Коммунарка «махсус объектлар»ида оммавий отувлар бошланади.

1937 йил 1 октябрда, яъни канал қурилиши тугаллангандан сўнг Дмитлагда 1 923 нафар ўзбек бўлган. Демак, унғача ўзбеклар сони кўп бўлган, бир қисми очликдан, оғир меҳнат ва касалликдан ўлиб кетган. Маҳбуслардан ташқари, Москва-Волга канали қурилишига ўз ихтиёри билан ўзбекларнинг катта гуруҳи келган. Аммо уларнинг қисмати, тақдирининг қандай кечганлиги маълум эмас.

Дмитлагдагилардан 20 761 киши 1937-1938 йилларда отилиб, Бутово полигонига кўмилган. Улардан 51 нафари ўзбекистонлик бўлгани, уларнинг қисқача таржимаи ҳоли, айблов ишлари, Дмитлагда қамоқ жазосини ўтагани, шу жойда қайта қамоққа олиниб, отилгани каби ҳужжатлар Россия Федерацияси Давлат архивида, Федерал

Хавфсизлик хизмати Марказий архиви ва унинг Москва бўлимида сақланмоқда.

Қуйида Дмитров лагерида отилган 51 нафар ўзбек маҳбуслари ҳақида қисқача маълумотлар келтирамиз:

Абдуқодиров Султон, 1896 йили Тошкент шаҳрида туғилган, ўзбек, ўрта ҳол деҳқон оиласидан, партиясиз, саводсиз, ёлланма этикдўз, Тошкент шаҳри Октябрь тумани Октябрь кўчаси 2-уйда яшаган. 1936 йил ЎзССР НКВД «учлиги» томонидан 5 йил қамоқ жазоси берилган, жазони ўтамай, қочиб кетган. Москва вилоят суди унга қўшимча 6 ой қамоқ жазосини берган. Жазони Дмитров меҳнат-тузатув лагери (Дмитлаг) ёғоч тайёрлов участкасида умумий ишларда ўтказган, 1938 йил 20 мартда Дмитлагда қамоққа олинган. Абдуқодиров Султон устидан тайёрланган тергов материалларида маҳбуслар орасида мана бундай сўзларни айтгани қайд этилган: «Совет ҳокимияти одамларни азобламоқда, бизларнинг қонимизни ичмоқда, қишлоқда колхоз ҳаёти жорий этилганидан бери ҳалокат юз бермоқда, колхозчилар азоб-уқубатда қолди, туну кун меҳнат қилишмоқда, аммо наф йўқ, бошқалар ҳам азоб чекмоқда. Кўпларни ҳеч асоссиз отишмоқда. Арқон билан ҳаммани осиб ўлдириб бўлмайди, одамлар яна қолаверади».

Абдуқодиров Султонга Дмитлагдаги алоҳида ёғоч тайёрлов участкасида жазони ўташ чоғида маҳбуслар орасида колхоз тузумидан норозилигини билдирган, отилиб кетган «халқ душманлари»га ҳамдардлик билдирган, лагерь тўғрисида ифво миш-мишлар тарқатган, деган айблар ҳам қўйилган. 1938 йил 20 майда СССР НКВД Москва вилояти Ички ишлар бошқармаси ҳузуридаги «учлик» аксилинқилобий тарғиботи учун олий жазо-отувга ҳукм қилган, ҳукм 1938 йил 27 майда ижро этилган.

Абдуқодиров Султон лагердалигида маҳбуслар орасида совет ҳокимиятини бадном этишга қаратилган советларга қарши тарғибот олиб борганликда айбланиб, жиноий жавобгарликка тортилган. Унинг жиноий ишида оиласи ҳақида ҳам маълумот берилган: хотини Салоҳон (Сабоҳон) Шарипова, 32 ёшда, артист, ўғли Исмоилжон, 15 ёшда, қизи Робина, 13 ёшда, ўғиллари Зокиржон, 11 ёшда, Акбаржон, 9 ёшда. Хотини ва болалари Қўқон шаҳри 2-туман, Зарковат маҳалласида яшаган.

1989 йил 19 июнда Абдуқодиров Султон реабилитация қилинган¹¹⁰.

¹¹⁰ ГАРФ, 10035-фонд, П-73743-иш, 13-21-бетлар.

Абдуллаев Болбек, 1896 йилда Ўзбекистон ССР Орол тумани, Ленин қишлоқ совети Явош қишлоғида туғилган, ўзбек, партиясиз, ижтимоий келиб чиқиши кулоқ, собиқ мулла, уйланган, 3 ёшдан 15 ёшгача бўлган уч фарзанди бор. У 2 марта судланган, 1932 йили ЎзССР ЖКнинг 140-моддаси билан 1 йилу 6 ойга, 1934 йили ЖКнинг 109-146 моддалари билан 10 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган.

Жазони Дмитров лагерида ўтаган. У «аксилинқилобий тарғиботи» учун РСФСР ЖКнинг 58-10 моддаси билан 1938 йил 9 февралда НКВД органлари томонидан ҳибсга олинади. Уни айблашда ўзининг юртдоши, сиёсий маҳбусдоши Ибойдуллаев Рустам гувоҳлик кўрсатмасини беради. Унинг ёши 48 да бўлиб, Самарқанд шаҳридан, ўзбек, лагерда ёрдамчи ишчи, инкилобга қадар деҳқон оиласидан, камбағал, батрак. Хотини Адолат, қизлари Сабохон 5 ёшда, Ҳамрохон, 3 ёшда, ўғли Мусаллам, 6 ёшда, чаласавод, 1934 йилдан 1935 йилгача ВКП(б) аъзоси бўлган.

Рустам Ибодуллаевнинг Абдуллаев Болбек ҳақида берган кўрсатмаси тергов материалларида бундай акс этирилган: «Абдуллаев Болбек гидротехник лабораторияда ишлаган вақтида маҳбуслар орасида куйидагиларни айтган: «Колхоз одамларни қашшоқ ҳолга олиб келди, уларда ҳеч қандай яхши нарса йўқ, мен жинни эканман, камалишимдан олдин колхозга кирибман. Қамокдан бўшаганимдан сўнг мени колхозга арқон билан ҳам тортиб киргизиша олмайди. Совет ҳокимияти даврида яшаш авалгига қараганда жуда ёмон кечмоқда, деҳқонларни бекорга ва оч ҳолда ишлашга мажбур этмоқдалар, барча «айбдор»ларни лагерларга ҳайдаб олиб кетдилар ва у ерларда оч қолганларни зўрлаб ишлатмоқдалар. Сталин барчани қийнаб юборди». Шунда ўртоқ Сталин шаънига бўлмағур гапларни айтди. «Совет ҳокимияти тез орада ҳалокатга учрайди, Германия СССРга қарши уруш очади ва биз уни қувватлашга тайёرمىз», деди».

СССР НКВДси Москва вилояти бўйича бошқармаси судлов «учлиги»нинг 1938 йил 19 февралдаги ҳукми билан Абдуллаев Болбек олий жазо-отувга ҳукм қилинади, ҳукм 21 февраль куни ижро этилади.

Болбек Абдуллаев 1989 йил 19 июнда реабилитация қилинади¹¹¹.

Абдуллаев Файзи, 1899 йили Шаҳрисабз тумани Чоримор қишлоғида туғилган, ўзбек, деҳқон, кулоқ оиласидан, партиясиз, чаласавод, Файзулла Хўжаев номидаги колхоз райси. 1935 йили 8 йилга меҳнат-тузатув лагерида ҳукм қилинган, жазони Дмитлагда, Волга участкасида умумий ишларда меҳнат қилиб ўтаган, 1938 йил 22 мартда

¹¹¹ Ыша манба, 12-25-бетлар.

шу ерда қамокқа олинган. Махбуслар орасида аксилинқилобий фаолият олиб борганликда, «халқ душманлари»ни мақтаганликда айбланиб, олий жазо-отувга ҳукм этилган, ҳукм 1938 йил 20 июнда ижро этилган.

Абдураззоқхўжаев Сайдуллахўжа, 1889 йили Полган (Поп) тумани Оқтепа қишлоғида туғилган, тожик, кулоқ, савдогар оиласидан, партиясиз, якка хўжа, деҳқончилик қилган. Поп тумани Оқтепа қишлоғида яшаган. 1937 йил 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган, жазони Дмитлагда, Химки тумани Сходненск участкасида ер қазиш билан, аравакашлик қилиб ўтаган. 1937 йил 3 ноябрда Дмитлагда қамокқа олинган. Советларга қарши тарғибот олиб борганликда айбланиб, отувга ҳукм этилган, ҳукм 1937 йил 2 декабрда ижро этилган.

Амиров Бектемир, 1914 йил Пораган (Фароғон) қишлоғида туғилган, ўзбек, ўртаҳол деҳқон оиласидан, партиясиз, чаласавод, машғулоти аниқ эмас, 1933 йили 8 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган, жазони Дмитлагда, Химки тумани Никольск участкасида умумий ишда ўтаган, 1938 йил 27 январда Дмитлагда қайта ҳибсга олинган. Аксилинқилобий фаолиятда айбланиб, отувга ҳукм этилган, ҳукм 1938 йил 5 февралда ижро этилган.

Ашуров Райим, 1902 йил Қорадарё тумани Мундичи қишлоғида туғилган, ўзбек, деҳқон, кулоқ оиласидан, 1927 йилдан Ўз КП(б) аъзоси, чаласавод. «Охунбобоев» колхози раиси, Қорадарё тумани Қорадарё қишлоғида яшаган. Унинг отаси 70 ёшда, онаси Тўрабобоева Ўғилхон 60 ёшда, акаси Эгамберди 45 ёшда, укаси Қодир 25 ёшда, синглиси Мукаррам 23 ёшда, хотини Ҳабибахон 30 ёшда, ўғли Олим 12 ёшда бўлгани махбуслик анкетасида қайд қилинган. 1932 йил 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган, жазони Дмитлагда, Волга тумани 2-участкасидаги вақтинча меҳнатга лаёқатсизлар командасида турган, 1937 йил 15 ноябрда Дмитлагда қамокқа олинган, советларга қарши тарғиботда айбланиб, отувга ҳукм этилган.

Бобожонов Жуманазар, 1903 йил Хонка тумани Саучен қишлоғида туғилган, ўзбек, деҳқон, кулоқ оиласидан, партиясиз, мустақил мутолаа йўли билан савод чиқарган, Саучен қишлоғида яшаган. 1932 йил 10 йили меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган, Дмитлагдаги «Техника» шаҳарчасида дневальник бўлиб ишлаган, 1938 йил 31 мартда Дмитлагда қамокқа олинган, аксилинқилобий тарғиботда айбланиб, отувга ҳукм этилган.

Ботиров Зиёд, 1905 йил Оқдарё тумани Таряк қишлоғида туғилган, ўзбек, кулоқ, савдогар оиласидан, партиясиз, саводсиз, Таряк қишлоғида яшаган. 1935 йили 6 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм

этилган, жазони Дмитлагдаги «Техника» участкасида умумий ишларда ўтаган, 1938 йил 9 апрелда қамоққа олинган, аксилинқилобий фаолиятда айбланиб отувга ҳукм этилган, ҳукм 1938 йил 20 июнда ижро этилган.

Бердиев Мулла Харун, 1893 йил Ургут тумани Ғиждувон қишлоғида туғилган, ўзбек, деҳқон, қулоқ оиласидан, партиясиз, маълумоти куйи, Ғиждувон қишлоқ совети Калинин номли колхоз аъзоси, Ғиждувон қишлоғида яшаган, 1931 йил 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган, жазони Дмитлагда ўтаган, шу ердаги «Омутия» участкасида умумий ишларда ишлаган. 1938 йил 28 февралда қамоққа олинган. Тергов баённомасида унинг оила таркиби берилган: хотини Улуғ Бердиева 31 ёшда, ўғли Язвонқул 16 ёшда, қизи Руқиз 13 ёшда, қизи Тўти 11 ёшда бўлган. Аксилинқилобий тарғиботда айбланиб, отувга ҳукм этилган, ҳукм 1938 йил 10 мартда ижро этилган.

Воҳидов Ваҳобжон, 1897 йил Балиқчи тумани Чинобод қишлоғида туғилган, ўзбек, деҳқон, қулоқ оиласидан, партиясиз, чаласавод, деҳқончилик билан шуғулланган, Балиқчи тумани Чинобод қишлоғида яшаган. 1932 йили колхоз ерини давлатдан яширгани учун 1 йил озодликдан маҳрум этилган. 1934 йил эса колхоздаги кўпорувчилик иши учун 8 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазони Дмитлагда, механика заводи участкасида умумий ишларда ўтаган. В.Воҳидовнинг маҳбуслар орасида: «Совет Иттифоқида яшаб бўлмаёпти, одамлар очликдан ўлишяпти, эркинликка чиқишим биланок Афғонистонга ўтиб кетаман, ўша жойдагина эркин яшашим мумкин», деган сўзлари айблов ҳулосасида келтирилган. 1938 йил 30 январда қамоққа олинган, аксилинқилобий-троцкийчилик руҳида тарғибот олиб борганликда айбланиб, отувга ҳукм қилинган, ҳукм 1938 йил 5 февралда ижро этилган. Хотини ва 3 нафар фарзанди бўлган, улар деҳқончилик қилиб ҳаёт кечирган.

Миржалилов Маматқул, 1910 йили Фарғона вилояти Қўқон шаҳрида туғилган, ўзбек, деҳқон, қулоқ оиласидан, чаласавод, ўз хўжалигида ишлаган, Қўқон шаҳрида яшаган, 1935 йил 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, Дмитлагда Химки тумани Сходненск участкасида ер қазувчи, аравакаш бўлиб ишлаган, 1937 йил 3 ноябрда Дмитлагда қамоққа олинган, советларга қарши тарғибот олиб борганликда айбланиб, отувга ҳукм қилинган, ҳукм 1937 йил 2 декабрда ижро этилган.

Сулаймонов Шайди, 1904 йил Ворошилов (ҳозирги Қўрғонтепа-муаллиф.) тумани Абдуллабий қишлоғида туғилган, Абдуллабий қишлоғида яшаган, 1934 йил 6 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм

қилинган, Дмитлагдаги «Техника» участкасида умумий ишларда меҳнат қилган, 1938 йил 4 апрелда ҳибсга олинган, маҳбуслар орасида советларга қарши тарғибот олиб борганлик, совет ҳукуматини дискредитация қилганлик ва «халқ душманлари»ни мақтаганликда айбланиб, отувга ҳукм қилинган, ҳукм 1938 йил 23 июнда ижро этилган. Унинг оиласида хотини 25 ёшли Чинорхон, 12 ёшли ўғли Эргаш бўлганлар. Улар ҳозирги Андижон вилояти Қўрғонтепа тумани, Абдуллабий қишлоғида яшаганлар.

Султонов Ваҳоб, 1905 йили Сирдарё вилояти Юқори Чирчик тумани Тўйтепа қишлоғида туғилган, қозоқ, собиқ ВКП(б) аъзоси, маълумоти ўрта, 1936 йил қамокқа олинган, жазони Дмитлагда ўтаган, 1937 йил 21 ноябрда қамокқа олинган, аксилинқилобий ташвиқотда айбланиб, отувга ҳукм қилинган, ҳукм 1937 йил 3 декабрда ижро этилган.

Ҳожибердиев (Хўжамбердиев) Эгамберди, 1896 йили ЎзССР Қува тумани Извошбоши қишлоғида туғилган, ўзбек, ижтимоий келиб чиқиши кулоқ, маълумоти куйи, савдогар. 1930 йилдан 1932 йилгача колхозда гўшт билан чайқовчилик (қассоблик – *муаллиф.*) қилган, сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилган. 1932 йили Шўрин қишлоғида яшаган, ўша йили ЎзССР ЖКнинг 175-моддаси - чайқовчилик қилгани учун 10 йил қамок жазосига ҳукм қилинган, жазони Дмитров лагерида ўтаган. Шунда Ҳожибердиев Эгамберди «маҳбуслар орасида совет ҳокимиятини дискредитация қилишга қаратилган советларга қарши, аксилинқилобий тарғибот олиб борганлик»да айбланиб, 1938 йил 1 апрелда қамокқа олинган, Москва вилояти Ички ишлар бошқармаси ҳузуридаги «учлик»нинг 1938 йил 5 июндаги қарори билан отувга ҳукм этилган, ҳукм 1938 йил 20 июлда ижро этилган. Унинг жиноий ишида оиласи таркиби берилган: аҳли аёли Адолат, 30 ёшда, қизи Ҳамрохон, 13 ёшда.

Ҳожибердиев Эгамберди Москва вилояти Прокуратураси томонидан 1989 йил 19 июнда реабилитация қилинган¹¹².

Аймуҳамедов Махар, 1882 йили Тошкент тумани Дўрмон қишлоғида туғилган, қозоқ, партиясиз, савдогар оиласидан, чаласавод, 1932 йили қамокқа олинган, жазони Дмитлагда ўтказган, 1938 йил 17 январда ҳибсга олинган, 1938 йил 26 январда аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда айбланиб, отувга ҳукм қилинган, ҳукм 1938 йил 31 январда ижро этилган.

¹¹² Ёша манба, П-73838-иш, 3-16-бетлар.

Бозоров Турсун, 1899 йили Ўзбекистон ССР, Башкан тумани Губдум қишлоғида туғилган, ўзбек, оилали, икки фарзанди бор, қизи 7 ёшда, ўғли 1 ёшда, ижтимоий келиб чиқиши деҳқон, 1928 йилдан 1935 йилгача қуроли тўдада, босмачиликда бўлган, 2 марта судланган. 1928 йили бандитлиги учун РСФСР ЖКнинг 59-3 моддаси билан 3 йилга ҳукм этилган. 1931-1934 йиллари босмачилар тўдасида бўлган, босмачилик тугатилганидан сўнг, 1935 йилга қадар Ҳамдам қўрбошининг қуроли тўдасида бўлган. Бунинг учун 7 йилга қамок жазосига ҳукм этилган. Жазони НКВДнинг Дмитров лагерида ўтаган.

Бозоров Турсун Дмитров лагерида бўлганида Дмитров тумани Омутня участкасида ишлаган. Шунда у «махбуслар орасида советларга қарши, аксилинқилобий тарғибот олиб борган ва совет ҳукумати аъзоларига қарши террорчилик кайфиятини тарқатган»ликда айбланиб, Москва вилояти Ички ишлар бошқармаси ҳузуридаги «учлик»нинг 1938 йил 25 февралдаги қарори билан отувга ҳукм этилган, ҳукм 1938 йил 28 февралда ижро этилган.

Бозоров Турсун Москва вилояти прокуратураси томонидан 1992 йил 5 мартда реабилитация қилинган¹¹³.

Давлатов Қурбон, 1908 йили ЎзССР Данғара тумани Булон қишлоғида туғилган, ўзбек, оилали (хотини Афғонистонда яшайди), ижтимоий келиб чиқиши қулоқ, бойнинг ўғли, машғулоти аниқ эмас.

Давлатов Қурбон 1933 йили ЎзССР ЖКнинг 59-3-моддаси бўйича босмачилар тўдасида иштирок этганлик ва Афғонистон чегарасидан ўтиб, қайтиб турганликда айбланиб, 10 йил қамок жазосига ҳукм этилган. Жазони Дмитров лагерида ўтаган. Шунда у «махбуслар орасида советларга қарши, аксилинқилобий тарғибот олиб борганлик ва террорчилик характеридаги кайфиятини билдирган»да айбланиб, 1938 йил 15 январда қамокқа олинган. НКВДнинг Москва вилояти бўйича бошқармасининг судлов «учлиги» 1938 йил 26 январда Давлатов Қурбонни отувга ҳукм қилади, ҳукм 31 январда ижро этилади.

У 1989 йил 27 июнда Москва вилояти прокуратураси томонидан реабилитация қилинади¹¹⁴.

Дўсматов Абдусамат, 1904 йили ЎзССРнинг Қоратепа қишлоғида туғилган, ўзбек, савдогар, партиясиз, саводсиз, аксилинқилобий босмачилар тўдасининг фаол қатнашчиси бўлган, оилавий аҳволи-якка ўзи. 1934 йил 10 йил қамок жазосига ҳукм этилган, ЎзССР ЖКнинг 78-моддаси 1-банди, РСФСР ЖКнинг 59-3-

¹¹³ Ўша манба, П-73743-иш, 12-20-бетлар.

¹¹⁴ Ўша манба, П-73265-иш, 11-21-бетлар.

моддаси билан айбланган. Қамоқ жазосини Дмитров лагерида ўтказиб, маҳбуслар орасида «фаол аксилинқилобий фаолият кўрсатган, партия ва совет ҳокимияти раҳбарларига қарши чиқишлар қилган». У 1938 йил 14 январда ҳибсга олинган. Москва вилояти Ички ишлар бошқармаси ҳузуридаги «учлик»нинг 1938 йил 26 январдаги қарори билан РСФСР ЖКнинг 58-10-моддаси билан олий жазо-отувга ҳукм қилинган, ҳукм 1938 йил 31 январда ижро этилган.

1989 йил 19 июнда Москва вилояти прокуратураси томонидан реабилитация этилган¹¹⁵.

Дониёров Маҳмуд, 1904 йили Денов тумани Ҳасанкапа қишлоғида туғилган, ўзбек, ўзига тўқ деҳқон оиласидан, партиясиз, саводсиз, «Дендар чура» колхозни аъзоси, туғилган жойида яшаган. Унинг онаси Майрамхон 65 ёшда, укалари-Раҳмат 26 ёшда, Мирзиёд 20 ёшда бўлган. 1934 йил 8 йилга меҳнат-тузатув лагерида ҳукм этилган, жазони Дмитлагда ўтаган, 1938 йил 9 апрелда ҳибсга олинган, маҳбуслар орасидаги аксилинқилобий тарғиботда айбланиб, отувга ҳукм қилинган, ҳукм 1938 йил 23 июнда ижро этилган.

Жумаев Ҳамдам, 1915 йил ЎзССР Косон тумани Майманак қишлоғида туғилган, ўзбек, ижтимоий келиб чиқиши - кулоқ, 1933 йили кулоққа тортилган, чаласавод, партиясиз, уйланмаган, 6 ёшли укаси Икром бўлган. 1934 йили ЎзССР ЖКнинг 109, 110-моддалари билан 8 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган. Жазони Дмитров лагерида ўтаган. Лагердаги «маҳбуслар орасида советларга қарши, аксилинқилобий тарғибот олиб бориб, совет ҳокимиятини обрўсизлантиришга ҳаракат қилганлик»да айбланиб, 1938 йил 17 мартда қамоққа олинади. Москва вилояти Ички ишлар бошқармаси «учлиги»нинг 1938 йил 20 майдаги қарори билан отувга ҳукм этилади, ҳукм 27 май куни ижро этилади.

1989 йил 16 июнда Москва вилояти прокуратураси томонидан реабилитация қилинган¹¹⁶.

Исаев Ражаб, 1900 йили Хоразм округи Саҳкиён қишлоғида деҳқон оиласида туғилган, ўзбек, партиясиз, маълумоти қуйи, колхозчи, ўша қишлоқда яшаган. 1936 йили 10 йилга меҳнат-тузатув лагерида ҳукм этилган, қамоқ жазосини Дмитлагда ўтаган, 1938 йил 1 февралда ҳибсга олинган, советларга қарши тарғибот олиб борганликда айбланиб, отувга ҳукм қилинган, ҳукм 1938 йил 17 февралда ижро этилган.

¹¹⁵ Ўша манба, П-73320-иш, 5-16-бетлар.

¹¹⁶ Ўша манба, П-73915-иш, 9-17-бетлар.

Исмамов Файзи, 1912 йили Бухоро тумани Харгўш қишлоғида деҳқон оиласида туғилган, ўзбек, кулоқ, кулоққа тортилган, партиясиз, маълумоти қуйи, Каримов номидаги колхозда ишлаган. Харгўш қишлоғида яшаган. 1934 йили 8 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган, қамоқ жазосини Дмитлагда ўтаган. Маҳбуслар орасида аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда айбланиб, отувга ҳукм этилган. 1938 йил 23 июнда ижро қилинган.

Эшбоев Маъмур, 1910 йили Булунғур тумани Қоракурсан қишлоғида туғилган, ўзбек, деҳқон оиласидан, партиясиз, маълумоти қуйи, ўз хўжалигида ишлаган. 1931 йили 10 йил муддатга қамоқ жазосига ҳукм этилган, жазони Дмитлагда ўтаган, 1938 йил 17 январда ҳибсга олинган. Аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда айбланиб, отувга ҳукм этилган, ҳукм 1938 йил 31 январда ижро этилган.

Каримов Қурёз, 1908 йили Янги Урганч шаҳри Хонқа туманида туғилган, ўзбек, кулоқлар оиласидан, партиясиз, чаласавод, колхоздаги умумий ишларда машғул бўлган. Хотини Қурбонова Ҳайит 26 ёшда бўлган. Хонқа тумани Қўниз қишлоқ советида яшаган. 1930 йили кулоққа тортилган ва сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилган. 1934 йили ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги доимий вакилиги «учлиги» томонидан босмачилар тўдасида иштирок этгани учун РСФСР ва ЎзССР ЖКларининг 58 ва 59-3-моддалари билан 5 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган. Жазони Дмитров лагерининг Волга участкасидаги умумий ишларда ўтказган. Аввалдан совет ҳокимиятига қарши кайфиятда бўлган Қ.Каримов «маҳбуслар орасида советларга қарши тарғибот олиб боргани учун» жиноий жавобгарликка тортилган, 1938 йил 10 февралда қамоққа олинган ва 1938 йил 18 февралда НКВДнинг Москва вилояти бўйича бошқармаси ҳузуридаги «учлик» қарори билан отувга ҳукм этилган, ҳукм 1938 йил 26 февралда ижро этилган. 1989 йил 16 июнда Москва вилояти прокуратураси томонидан реабилитация қилинган¹¹⁷.

Матёкубов Самандар, 1901 йили ЎзССР Хонқа тумани Қулон-Қорабоғ қишлоғида туғилган, ўзбек, кулоқ, сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинган, икки марта судланган, биринчи марта 1933 йили давлат топшириғини бажармагани учун 3 йилга, иккинчи марта 1934 йили колхозга қарашли ҳайвонни ўғирлагани учун 8 йилга қамоқ жазосига ҳукм этилган. Жазони Дмитров лагерида ўтаган Матёкубов Самандар «маҳбуслар орасида совет ҳокимиятига қарши аксилинқилобий тарғибот олиб борганлик»да айбланиб, 1938 йил 4 февралда қамоққа

¹¹⁷ Ыша манба, П-73612-иш, 2-20-бетлар.

олинади. У яна 1938 йил 11 февралда РСФСР ЖКнинг 58-10-моддаси 1-банди билан Москва вилояти Ички ишлар бошқармаси ҳузуридаги «учлик»нинг қарори билан отувга ҳукм этилган, ҳукм 1938 йил 17 февралда ижро этилган. Унинг жиноий ишлари материалларида оила аъзолари таркиби келтирилган: хотини Зиёда, 35 ёшда, қизлари Робия, 8 ёшда, Сона, 6 ёшда, ўғиллари Абдурахим, 13 ёшда, Курбонбой, 11 ёшда, Матёкубов Самандар ҳибсга олинган вақтда оиласи Хонқа тумани Қулон-Қорабоғ қишлоғида яшаган.

Москва вилояти прокуратураси 1989 йили 9 июнда Матёкубов Самандарни реабилитация қилган¹¹⁸.

Эргашев Ҳожибек, 1912 йили Зомин тумани Ўрол қишлоғида бой оиласида туғилган, ўзбек, партиясиз, чаласавод, ўз хўжалигида деҳқончилик қилган, туғилган жойида яшаган, 1934 йили 8 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган, жазони Дмитлагда ўтаган, 1938 йил 5 июнда ҳибсга олинган, аксилинқилобий тарғибот ва ташвиқот олиб борганликда айбланиб, 1938 йил 5 июнда отувга ҳукм этилган, ҳукм 1938 йил 23 июнда ижро этилган. Хотини Турсунова Бувайшанинг 19 ёшда, қизи Албушнинг 5 ёшда, ўғли Алимбекнинг 7 ёшда бўлгани қайд этилган.

Исомиддинов Бурҳон, 1910 йили Фарғона тумани Илма қишлоғида туғилган, кулоқ, ҳуқуқдан маҳрум қилинганнинг ўғли, тожик, партиясиз, саводсиз, машғулоти аниқ эмас, туғилган жойида яшаб турган. 1934 йили 8 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган, жазони Дмитлагда ўтаган. 1938 йил 9 апрелда ҳибсга олинган. Маҳбуслар орасида троцкийчилик-фашистлик руҳида тарғибот олиб борганликда айбланиб, отувга ҳукм этилган, ҳукм 1938 йил 23 июнда ижро этилган.

Исомов Оташ, 1908 йил Хўжаобод тумани Найман қишлоғида йирик кулоқ оиласида туғилган, ўзбек, партиясиз, саводсиз, ўз хўжалигида меҳнат қилган, туғилган жойида яшаган. Отаси 1929 йили сургун қилинган, қаердалигини билмайди. 1934 йили меҳнат-тузатув лагерига 8 йилга ҳукм этилган, маҳбусликни Дмитлагда ўтаган, 1938 йил 10 апрелда қамоққа олинган, троцкийчилар - Риков, Бухарин, Ягода, миллатчи Хўжаев ва бошқаларни ҳимоя қилганликда айбланиб, отувга ҳукм этилган, ҳукм 1938 йил 20 июнда ижро этилган.

Исмоилов Авазмат, 1894 йили Хонқа тумани Катта-жармиз қишлоғида ўртаҳол деҳқон оиласида туғилган, ўзбек, партиясиз, маълумоти қуйи, 1927 йили ўз қишлоғида имомлик қилган,

¹¹⁸ Ёша манба, П-73310-иш, 7-14-бетлар.

«қўпоровчилик мақсади»да колхозда ишлаган. 1935 йили 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган. Жазони Дмитлагда ўтаган. 1937 йил 7 октябрда ҳибсга олинган, маҳбуслар орасида аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда айбланиб, отувга ҳукм этилган, ҳукм 1937 йил 16 ноябрда ижро этилган. Унинг Бекахон исмли 30 ёшли хотини, Қурбонбой исмли 7 ёшли қизи ва 3 ёшли Машариф исмли ўғли бўлган.

Қобилов Турғунбой, 1885 йили Андижон вилояти Избоскан тумани Қўқон қишлоғида деҳқон оиласида туғилган, ўзбек, партиясиз, маълумоти ўрта (миллий маълумотли), мулла, туғилган жойида яшаган. 1934 йил 5 йил муддат билан меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган, жазони Дмитлагда ўтаган. 1938 йил 22 январда қамоққа олинган. Подшо давридаги ҳаётни мақтаб советларга қарши тарғибот олиб борганликда айбланиб, отувга ҳукм этилган, ҳукм 1938 йил 31 январда ижро этилган.

Қораев Саидали, 1912 йил Термиз тумани Мазуробод қишлоғида деҳқон, кулоқ оиласида туғилган, ўзбек, партиясиз, саводсиз, якка хўжа, туғилган жойида яшаган. 1931 йили кулоқ қилинган, Афғонистонга қочиб ўтиб кетган, у ерда қочиб кетган кулоқнинг қизига уйланган. 1935 йили яна СССРга қайтиб ўтганида ушланган. 1935 йили 5 йилга меҳнат- тузатув лагерига ҳукм этилган, жазони Дмитлагда ўтаган, 1938 йил 10 апрелда ҳибсга олинган. Мавжуд тузумга қарши тарғибот олиб борганликда, шунингдек, Афғонистондаги ҳаётни мақтаганликда айбланиб, отувга ҳукм этилган, ҳукм 1938 йил 23 июнда ижро этилган. Унинг оиласида 9 жон бўлган, отаси Қораев Бобоҳон, онаси Хадича, укалари Шукур, Хўжажаҳон, синглиси Шалола, 2 та хотини бўлган, бир ўғли, бир қизи бўлган.

Мавлонов Юнусхўжа, 1910 йили Тошкент шаҳрида туғилган, деҳқон оиласидан, ўзбек, партиясиз, чаласавод, машғулоти аниқ эмас, туғилган жойида яшаган. 1934 йили 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган. Жазони Дмитлагда ўтаган. 1937 йил 20 сентябрда ҳибсга олинган, аксилинқилобий кайфиятда ҳамда партия ва ҳукумат раҳбарларига нисбатан террорчилик ҳаракатлари ҳақида сўзлаганликда айбланиб, отувга ҳукм қилинган, ҳукм 1937 йил 16 ноябрда ижро қилинган. 60 ёшли отаси Турсунхўжа Тошкент шаҳри Қўрғон кўчасида яшаган.

Мадаминов Мавлон, 1911 йили Фарғона тумани Лаган қишлоғида туғилган, тожик, йирик бой кулоқнинг ўғли, партиясиз, маълумоти ўрта, Лаган қишлоқ советида ҳисобчи бўлган, туғилган жойида яшаган. 1933 йили кулоққа тортилиб, 10 йилга меҳнат-тузатув

лагерига ҳукм қилинган, жазони Дмитлагда ўтаган, 1938 йил 26 мартда қамоққа олинган, 1938 йил 5 июнда маҳбуслар орасида аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда айбланиб, отувга ҳукм этилган, ҳукм 1938 йил 27 июнда ижро этилган. Анкетада 49 ёшли онаси, 21 ёшли хотини борлиги қайд қилинган.

Маманазаров Уруф, 1898 йили Фориш тумани Устухон қишлоғида туғилган, ўзбек, кулоқ, кулоқ оиласидан, партиясиз, маълумоти қуйи, «Бедняк» колхозида қора ишчи бўлиб ишлаган. 1935 йили 5 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, жазони Дмитлагда ўтаган. 1937 йил 23 сентябрда қамоққа олинган. 1937 йил 23 сентябрда советларга қарши тарғибот (айниқса, миллатлар орасида) олиб борганлик ва баракда намоз ўқишни ташкил қилганликда айбланиб, отувга ҳукм қилинган, ҳукм 1937 йил 26 сентябрда ижро этилган.

Маматов Йўлдош, 1913 йил Бехбудий тумани Қамаш қишлоғида туғилган, ўзбек, деҳқон, кулоқ оиласидан, партиясиз, чаласавод, ўз хўжалигида банд бўлган, туғилган жойида яшаган. 1934 йили 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган, жазони Дмитлагда ўтаган, 1938 йил 21 февралда қамоққа олинган, партия сиёсатини обрўсизлантириш ва аксилинқилобий ташвиқот олиб боришда, ҳукумат аъзоларидан ўч олиш ҳақидаги зарарли гапларни айтишда айбланган. Терговда Йўлдош Маматов отасининг кулоқ бўлгани, йирик кулоқ хўжалигига эгалиги, 1931 йили кулоққа тортилгани, фуқаролик ҳукукидан маҳрум этилгани, ўзи эса босмачиликда бўлганини эътироф этган. Бироқ лагердалигида қўйилган айбни бўйнига олмаган. У отувга ҳукм қилинган, ҳукм 1938 йил 8 мартда ижро этилган. Унинг оиласида 72 ёшли онаси Йўлдошева Вилоят, 32 ёшли хотини Норманна, 10 ёшли ўғли Неъмат, 5 ёшли ўғли Марат бўлганлар.

Марасулев Абдурасул, 1902 йил Фарғона вилояти Молотов тумани Сарқўрғон қишлоғида туғилган, ўзбек, кулоқ оиласидан, саводсиз, партиясиз, ўз хўжалигида деҳқончилик қилган, туғилган жойида яшаган. 21 ёшли хотини Кунбиби колхозда ишлаган. 1932 йили 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган, жазони Дмитлагда ўтаган. 1938 йил 8 мартда Дмитлагда қамоққа олинган, аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда айбланиб, отувга ҳукм қилинган, ҳукм 1938 йил 8 декабрда ижро этилган.

Отажонов Собир, 1912 йили Гурлан тумани Ишимжиран (Ўзбекистон) қишлоғида туғилган, ўзбек, кулоқ, партиясиз, оилали, маълумоти қуйи. 1932 йил 7 августда 10 йил қамоқ жазоси берилган.

Жазосини Дмитлагда ўтаган, 1938 йил 16 мартда қамоққа олинган, 1938 йил 20 майда аксилинқилобий тарғиботда айбланиб, отувга ҳукм этилган, ҳукм 1938 йил 27 майда ижро этилган. Унинг Розия исмли 28 ёшли хотини ва Ойимча исмли 6 ёшли қизи бўлган.

Холматов Темирқул, 1907 йили Жулға (Афғонистон) қишлоғида туғилган, ўзбек, камбағал деҳқон оиласидан, саводсиз, партиясиз, қишлоқ хўжалигида, пахтачиликда ишлаган, 1933 йили 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган, жазони Дмитлагда ўтаган, 1938 йил 16 январда қамоққа олинган. Партия доҳийсига нисбатан душманлик фикрида бўлганликда, стахановчилик ҳаракатига бўҳтон қилганликда айбланиб, отувга ҳукм қилинган. Ҳукм 1938 йил 5 февралда ижро этилган. Унинг оиласи 80 ёшли отаси Худойназар, 18 ёшли укаси Рустам, 33 ёшли хотини Анорқуотдан иборат бўлган. Улар Афғонистонда яшашган.

Ниёзов Остон, 1891 йили Ўзбекистоннинг Қорақўл тумани Кул-Човдўр овулида деҳқон-қулоқ оиласида туғилган, ўзбек, партиясиз, маълумотсиз қулоққа тортилган. 1935 йили 5 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган, жазони Дмитлагда ўтаган, 1938 йил 27 мартда қамоққа олинган. 1938 йил 5 июнда аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда айбланиб, отувга ҳукм қилинган. Ҳукм 1938 йил 23 июнда ижро этилган. 37 ёшли хотини Очилова Д., 11 ёшли Ниёзов Д. ўғли, 4 ёшли қизи қолган.

Хўжақулов Араббой, 1899 йили Косон тумани Аюнжангил қишлоғида туғилган, ўзбек, қулоқ оиласидан, партиясиз, саводсиз, машғулот ва турар жойи ҳам аниқ эмас, 1932 йили қулоқ қилинган, сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинган. 1934 йили Афғонистон чегарасини бузиб, СССРга қайтиб ўтгани учун 9 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган. Жазони 1934 йил 19 сентябрдан Дмитлагда ўта бошлаган, 1938 йил 18 февралда қамоққа олинган, 25 февралда советларга қарши ташвиқотда, совет ҳукуматига тўхмат қилганликда айбланиб, отувга ҳукм қилинган. Ҳукм 1938 йил 28 февралда ижро этилган. Унинг 9 ёшли Эрнийёз ўғли етим бўлиб қолган.

Холбеков Саттор (Абдусаттор), 1897 йили ЎзССР Зеленский (ҳозирги Асака) тумани Қурама қишлоғида туғилган, ўзбек, қулоқ, ёлланма кучга эга бўлган, уйланган, чаласавод. 1933 йили ЎзССР ЖКнинг 111-моддаси билан 1 йилга қамоққа ҳукм этилган, 1934 йили эса ЎзССР ЖКнинг 140-моддаси билан босмачилар тўдасида фаол иштирок этгани учун 8 йил қамоқ жазоси берилган. Жазони Дмитров лагерида ўтаган. Унинг оиласида хотини Саломатхон Холбекова, 35 ёшда, қизи Ўлмасхон, 8 ёшда, ўғли Абдуғаффор, 6 ёшда, ўғли

Нишонбой, 1 ёшда бўлганлар. Уларнинг барчаси Зеленский тумани Қурама қишлоғида яшашган.

Холбеков Саттор «махбуслар орасида советларга қарши тарғибот олиб борган, совет ҳокимиятини дискредитация қилувчи, ифвогорона миш-мишлар тарқатган, совет тузумини қоралаб, халқ душманларини мақтаган», деган айб билан 1938 йил 12 мартда қамоққа олинган. Москва вилояти Ички ишлар бошқармаси ҳузуридаги «учлик»нинг 1938 йил 19 мартдаги қарори билан РСФСР ЖКнинг 58-10-моддаси асосида отувга ҳукм қилинган, ҳукм 25 март куни ижро этилган.

Холбеков Саттор (Абдусаттор) 1989 йил 19 июнда Москва вилояти прокуратураси томонидан реабилитация қилинган¹¹⁹.

Хўжанов Хушназар, 1891 йили Ўзбекистоннинг Оқдарё тумани Канэ-Қарақиз қишлоғида деҳқон-қулоқ оиласида туғилган, ўзбек, партиясиз, чаласавод, Комсомол номли колхозда кетмончи бўлиб ишлаган. 30 ёшли хотини Каник ва 5 фарзанди бўлган. Самарқанд шаҳрида яшаган. 1935 йили 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган. Жазони Дमितлагда ўтаган. 29 январда ҳибсга олинган. 1938 йил 2 февралда махбуслар орасида муттасил равишда аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда айбланиб, отувга ҳукм қилинган, ҳукм 1938 йил 5 февралда ижро этилган.

Мингбоев Тўқли, 1901 йили Митан тумани Қорақалпоқ қишлоғида туғилган, ўзбек, деҳқон-қулоқ оиласидан, партиясиз, маълумоти куйи. 1934 йили 5 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган. Жазони Дमितлагда ўтаган, 1937 йил 12 ноябрда ҳибсга олинган. 1937 йил 29 ноябрда муттасил равишда советларга қарши тарғибот олиб борганликда айбланиб, отувга ҳукм этилган. Ҳукм 1937 йил 2 декабрда ижро этилган. Унинг 30 ёшли хотини Қамбарнисо бева қолган, у заводда ишлаб, Горчаково темир йўл бекатида яшаган.

Султонов Тўрақул, 1899 йили Марғилон тумани Болтакўл қишлоғида туғилган, ўзбек, ишчи оиласидан, партиясиз, саводсиз, машғулоти аниқ эмас. 1936 йили 5 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган, жазони Дमितлагда ўтаган, 1937 йил 26 сентябрда ҳибсга олинган. 1937 йил 15 ноябрда совет жазо органларини дискредитация қилишга қаратилган аксилинқилобий ташвиқот олиб борганликда, лагерь раҳбариятига қарши террорчилик атини тарғибот қилганликда айбланиб, отувга ҳукм қилинган. Ҳукм 1937 йил 16 ноябрда ижро этилган.

¹¹⁹ Ёша манба, П-73649-иш, 9-16-бетлар.

Хайдаров Дўсмат, 1890 йил Ўзбекистоннинг Қарлик тумани Хўжа Қоровул қишлоғида туғилган, ўзбек, кулоқ ўғли, саводсиз, партиясиз. Унинг оиласида 47 ёшли хотини Малоҳат, 20 ёшли ўғли Худойкул, 15 ёшли ўғли Сувонкул, 10 ёшли ўғли Майрам, 13 ёшли ўғли Чори, 13 ёшли қизи Бека бўлганлар. 1933 йил 8 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган, жазони Дмитлагда ўтаган. 1938 йил 19 февралда аксилинқилобий ташвиқот олиб борганликда, халқ душманларини мақтаганликда, Сталин конституциясини аксилинқилобий руҳда шарҳлаганликда айбланиб, отувга ҳукм қилинган. Ҳукм 1938 йил 21 февралда ижро этилган.

Ҳакимов Абдулла, 1911 йил Чустда туғилган, ўзбек, деҳқон, партиясиз, саводсиз, машғулоти аниқ эмас. 1932 йили қатъий натура солиғини тўламагани учун 3 йил озодликдан маҳрум қилинган ва 5 йилга сургун қилинган, аммо қочиб, яшириниб юрган. 1934 йил 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган. Жазони Дмитлагда ўтаган, 1937 йил 17 сентябрда қамоққа олинган. Москва-Волга канали қурилишини барбод этишга қаратилган советларга қарши аксилинқилобий ташвиқот олиб борганликда, ҳукумат аъзолари ва партия раҳбарларини дискредитация қилганликда айбланиб, отувга ҳукм қилинган. Ҳукм 1937 йил 16 ноябрда ижро этилган. Анкетада қариндошим йўқ, деб ёзилган.

Ҳалимов Тожи, 1888 йили Паст-Дарғом тумани Жумабозор қишлоғида туғилган, ўзбек, деҳқон, савдогар, партиясиз, чаласавод, қишлоқ совети раиси. 1932 йили 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган. Жазони Дмитлагда ўтаган. 1937 йил 29 ноябрда қамоққа олинган. 1937 йил 3 декабрда аксилинқилобий ташвиқот олиб борганликда, Бухоро амирида пулемётчи бўлганликда ва Ёш бухороликлар отрядига ҳужум қилганликда айбланиб, отувга ҳукм қилинган. Ҳукм 1937 йил 8 декабрда ижро этилган. Унинг оиласида 34 ёшли хотини Саодат Алимова, 11 ёшли ўғли Азонкул, 7 ёшли қизи Хосият, 65 ёшли онаси Меҳри бўлганлар.

Тўраев Эргаштўра ўғли, 1900 йил Шеробод тумани Талли-Маржон (Ўзбекистон) қишлоғида туғилган, ўзбек, ўртаҳол деҳқон, партиясиз, саводсиз. 1936 йили 5 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган. Жазони Дмитлагда ўтаган. 1938 йил 22 февралда ҳибсга олинган. 1938 йил 13 мартда маҳбуслар орасида аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда айбланиб, отувга ҳукм қилинган. Ҳукм 1938 йил 16 мартда ижро этилган.

Ҳамроалиев Исмат, 1908 йили Олтиариқ тумани Водил қишлоғида туғилган, ўзбек, деҳқон-кулоқ оиласидан, партиясиз,

чаласавод. 1935 йили 6 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган. Жазони Дмитлагда ўтаган, 1938 йил 27 мартда ҳибсга олинган. Терговни Москалев олиб борган, маҳбус ўзига юклатилган айбларнинг биронтасини ҳам тан олмаган. Тергов баённомасида маҳбус имзо ўрнида бош бармоғини босган. 1938 йил 5 июнда муттасил аксилинқилобий ташвиқот ва советларга қарши бўҳтон ва тарғибот олиб борганликда, халқ душманларини мақтаганликда айбланиб, отувга ҳукм этилган. Ҳукм 1938 йил 23 июнда ижро этилган. 32 ёшли хотини, 1 ёшли ўғли қолган.

Чориев Янгибой, 1910 йили Қорақўл тумани Чечан қишлоғида туғилган, ўзбек, деҳқон оиласидан, партиясиз, маълумоти қуйи. 1933 йили 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм этилган. Жазони Дмитлагда ўтаган. 1938 йил 6 апрелда қамоққа олинган, 1938 йил 5 июнда совет ҳокимиятини дискредитация қилишга қаратилган советларга қарши, аксилинқилобий ташвиқот олиб борганликда, мамлакат раҳбарияти шаънига бўҳтон қилганликда айбланиб, отувга ҳукм қилинган. Ҳукм 1938 йил 27 июнда ижро этилган.

Шамсиев Миркомил, 1901 йили Хўжаобод тумани Карнайчи қишлоғида туғилган, ўзбек, деҳқон, кулоқ оиласидан, партиясиз, саводсиз, якка хўжалик бўлиб меҳнат қилган. 1934 йили 8 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган. Жазони Дмитлагда ўтаган. 1938 йил 28 мартда совет тузумини дискредитация қилишга қаратилган аксилинқилобий ташвиқот қилганликда, колхоздаги очарчилик ҳақида ёлғон гаплар тарқатганликда айбланиб, қамоққа олинган, 5 июнда олий жазо - отувга ҳукм қилинган. Ҳукм 1938 йил 23 июнда ижро этилган. Оиласи хотини (27 ёшда), ўғли Алиаҳмад (12 ёшда), ўғли Ҳошимжон (10 ёшда), қизи Ҳуринисо (6 ёшда) бўлган.

Биз юқорида фақат Дмитров лагерида маҳбуслик муддатини ўтказаётиб, такроран қатағон қилинган ва отилиб кетган 51 нафар юртдошларимиз ҳақида қисқача маълумотлар келтирдик, холос. Ваҳоланки, қайд қилинганидек, ўзбек сиёсий маҳбуслари собик иттифоқнинг барча қамоқхона ва лагерларида азоб-уқубатли ҳаёт кечирганлар. Ўша азобгоҳлардаги ватандошларимизнинг ҳам маълум қисми 1937-1938 йилларда яна такроран қатағон қилинган, отиб юборилган. Улар бирор айбсиз бегона юртларда тупроққа қоришиб ётибдилар.

Дмитров лагеридаги юрtdошлар

Қатағон даври тарихини ўргана бошлаган ва шу давр жабрдийдаларининг фoжеали тақдири билан яшаган кишиларда ғаройиб бир ҳолат бўлади. Улар бир мақола, ҳатто бир китобни ёзиш билангина кифояланиб қолмай, қатағон денгизига чўктириб юборилган ватандошларининг жилла бўлмаса номларини юзага чиқаришга астойдил бел боғлаб, архивма-архив, шаҳарма-шаҳар, мамлакатма-

мамлакат қидирув ишларини олиб борадилар. Улар бу ишнинг кўпчилик учун мутлақо керак эмаслигини яхши биладилар. Аммо совет мустамлакачилиги йилларида бегуноҳдан-бегуноҳ минг хил азоб-уқубатларга дучор қилинган ва итдек ўлдириб юборилган кишилар номини агар биз юзага чиқармасак, ким чиқаради? Авлодлар аجدодлар олдидаги фарзандлик бурчларини бажаришлари керак эмасми?..

Биз аждодлар олдидаги ана шу муқаддас бурчимизни ҳис этиб, имконимиз борица қидириш ишларини, нашр ишларини олиб бормоқдамиз.

2005 йил сентябрида Москвага қилган илмий сафаримизда Москва вилояти Ички ишлар бошқармаси архивида бўлдик. Архивнинг махсус фондлар бўлими бошлиғи Лариса Вениаминовна Усачёва бизга яқиндан кўмак кўрсатди, Москвада қатағон қилинган юртдошларимиздан бир қанчасининг шахсий ишларидаги кўплаб ҳужжатлардан нусха кўчиришга имкон яратди. Ана шу материаллар асосида биз қатағон тиғидан ҳалок бўлган юртдошларимизнинг яна айримлари ҳақида маълумот беришни лозим топдик:

Дилев Ҳазратқул, 1903 йил ЎзССР Беҳбудий тумани Файзиобод қишлоғида туғилган, ўзбек, саводсиз, партиясиз, ижтимоий келиб чиқиши кулоқ, 1919 йили хўжалиги кулоқ хўжалиги сифатида тугатилган, 1 уйи, 1 та моли, 1 та оти ва 1 та эшаги бўлган. Ҳазратқул отаси билан бирга газмол савдоси билан шуғулланган. 1934 йили мол-мулки мусодара этилиб, 10 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган, 22 ёшлик хотини, 5 ёшлик Тўхтаҳон исмли қизи бўлган. Қамоқ жазосини Дмитлагда «Техника» участкасида тракторчи бўлиб ишлаш билан ўтказган. 1938 йил 28 мартда ҳибсга олинган. Унга совет ҳокимиятига аввалидан душманлик кайфиятида бўлган, шу боис маҳбуслар орасида совет тузумини бадном қилувчи ифвогарона бўҳтонлар қилиб, советларга қарши тарғибот олиб борган, халқ душманлари Бухарин, Ягода ва бошқаларни мактаб, совет ҳокимиятини дискредитация қилган, деган айб қўйилган. Терговда гувоҳлик берган маҳбус Йўлдошев Асқар бундай кўрсатма берган: «Маҳбус Дилев тез-тез совет ҳокимиятига қарши фикр билдириб, маҳбусларни қайраш билан шуғулланган, март ойида иш вақтида Дилев бундай деган: «Совет ҳокимияти ҳеч кимга яшаш учун имкон бермаяпти, халқни хонавайрон қилмоқда, мен бой хўжаликка эга эдим, ҳаммасини тортиб олди, мана энди лагерда менинг устимдан зулм ўтказмоқда». 27 март куни ишлаб чиқаришда ўз атрофига маҳбусларни тўплаб олиб, Дилев бундай деди: «Аҳмоқликдан иборат стахановчилик ойлиги ниқоби ортида совет ҳокимияти одамларга азоб бермоқда». Шу йилнинг март ойи

бошларида, тахминан 3 мартда маҳбуслар барагида Дилев бундай деган: «Халққа азоб беришмоқда, одамлар қандай чидаяпти, ҳамма тўпланиб. ҳукуматни тарқатиб юбориши керак. Эшитяпсиз-ку, ҳозирда Бухарин ва бошқаларни суд қилишмоқда, вахоланки, улар яхши ҳаётни куришга ҳаракат қилаётган эдилар».

Ушбу айблов ҳулосасини оператив ишлар ходими Власов ва 3-бўлим бошлиғи Данильян «учлик»ка тақдим этган. «Учлик» эса 1938 йил 5 июнда Дилев Ҳазратқулни отувга ҳукм қилади, ҳукм 1938 йил 23 июнда ижро этилади, 1990 йил 5 февралда реабилитация қилинади.

Дўсанов Ғозибой, 1898 йили ЎзССР Ўрта Чирчиқ тумани Қумқишлоқда туғилган, ўзбек, ижтимоий келиб чиқиши кулоқ, партиясиз, саводсиз, ўз қишлоғида колхозчи, 1929 йилгача уйи, 1 та оти, 1 та моли бўлган, хўжалигида ёлланма меҳнатдан фойдаланган. 1932 йили кулоққа тортилган, 1933 или 10 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган. Оиласида 70 ёшли онаси Зайнаб Қаримқулова, 28 ёшли хотини Шодмон Ҳусанова бўлиб, улар колхозда ишлашган, 10 ёшли қизи Тошбиби ўқиётган эди. Қамоқ жазосини Дмитагда ўтаган. Маҳбус Дўсанов Ғозибой совет ҳокимиятига қарши душманлик кайфиятида бўлиб, маҳбуслар орасида совет ҳукуматини дискредитация қилишга қаратилган советларга қарши тарғиботни олиб борганликда, колхозлар қурилишини ёмонлаб, подшолик даврини мақтаганликда айбланиб, 1938 йил 7 мартда ҳибсга олинган.

3-бўлим «Техника» участкаси бўйича оператив вакил Власов 1938 йил 7 мартда Дўсанов Ғозибойни тергов қилади. Терговда у ўзига қўйилган айбларни рад этади, Дўсанов Ғозибойни айбдор қилиш учун маҳбуслардан Саидзода Саидоға ва Алиев Дадашлардан гувоҳ сифатида фойдаланилади.

Саидзода Саидоғанинг кўрсатмасида қайд этилишича, Дўсанов маҳбуслар орасида совет ҳукумати тадбирларига норозилик билдириб, бундай деган: «Совет ҳокимияти бизларга зулм бермоқда, зўравонлик билан меҳнат қилдирмоқда, озгина бўлса-да дам олишга имкон бермаяпти. Стахановчилик ойликлари ва декадалари билан бизларни азоблаяпти. Бизларнинггина эмас, озодликда юрган халқнинг ҳам тинч ҳаёт кечиришига имкон бермаяпти».

Маҳбус Алиев Дадаш кўрсатмасида 1938 йил 5 мартда маҳбус Дўсановнинг баракда мана бундай дегани қайд этилган: «Совет ҳокимияти одамларни колхозларга зўрлик билан ҳайдаб кетмоқда, эркин ҳаёт кечиришга имкон бермаяпти, шу ҳам ҳаётми, бизни талаб, бизнинг молу мулкимиз ҳисобидан ўз колхозларини қурмоқдалар, бунин мен ҳеч ҳам кечира олмайман, подшолик даврида кексалар суд

қилинармиди? Мана энди совет ҳокимияти 45 ёшга кирган мени ҳам суд қилмоқда».

Бу гувоҳларнинг фикрларини яна бир маҳбус-Назаров Нарзи ҳам тасдиқлайди. Натижада терговчи Власов айблов хулосасини тайёрлаб, «учлик»ка тақдим этади.

Москва вилояти Ички ишлар бошқармаси ҳузуридаги «учлик» 1938 йил 3 мартда Дўсанов Ғозибойни олий жазо-отувга ҳукм этади. Ҳукм 1938 йил 16 мартда ижро этилади. 1990 йил 23 мартда Дўсанов Ғозибой реабилитация қилинади.

Отажонов Бобо, 1907 йили Янги Урганчда туғилган, Туркменистон ССР Тошовуз шаҳри Болотная кўчаси, 22 уйда яшаган, ижтимоий келиб чиқиши кулоқ, миллати ўзбек, партиясиз, қуйи маълумотли, оилали, 1932 йил 23 июлда 7 йилга қамоқ жазосига ҳукм этилган. Унинг акаси Отажонов Мадрасул (34 ёшда), укаси Отажонов Эшнӣёз (28 ёшда) ҳам Ўрта Осиё лагерида қамоқда эдилар. Отасининг 1 та уйи, ёғ чиқарадиган жувози, 1 моли, 9 та хўкизи бўлгани учун кулоқ қилинган. Оила таркиби деган саволга маҳбус Отажонов Бобо «ёлғиз ўзим», деб жавоб қилган.

1937 йил 26 сентябрда уни Карпов тергов қилади:

САВОЛ: Сиз меҳнат қилаётган участкадаги маҳбуслардан Нурматов, Исроилов, Кошқумбаев, Нурмонов ва Қаҳҳоровларни биласизми, қачондан бери уларни биласиз ва сизнинг улар билан муносабатингиз қандай?

ЖАВОБ: Мен бирга бўлган бу шахсларни 1937 йилдан бери биладман. Бирга битта бригадада ишлаганмиз, орамизда ҳеч қандай жанжал бўлмаган, Нурмонов билан норма бажарилиши бўйича тортишувлар бўлиб ўтган.

САВОЛ: Ота-оналарингиз инқилобга қадар нима билан шуғулланган, қандай хўжаликка эга бўлган, қандай ёлланма меҳнатдан фойдаланган?

ЖАВОБ: 1922 йилгача отамнинг ёғ ишлаб чиқарадиган ва пахта заводи бўлган, бироқ қанча ишлаганини эслай олмайман, қанча ҳайвони бўлганини ҳам билмайман. Бу вақтда мен отамнинг қарамоғида бўлганман. 1923 йилда отам вафот этгандан сўнг мен катта акам билан мерос қолган хўжаликни юритиб турганмиз. Акам 1927 йилгача чайқовчилик қилган, мен унга ёрдам бериб турганман. 1930 йили иковимиз бирга кулоққа тортилдик, сайлов ҳуқуқидан, овоз бериш ҳуқуқидан маҳрум этилдик. 1930 йилдан 1933 йилгача мен Туркменистон ССР ҳудудида яшириниб юрдим, бу ерда ҳам акам билан чайқовчилик қилдик ва 1933 йили қамоққа олиндим. Жазони

Дмитлагда ўтаб, лагернинг Химки тумани Сходная участкасида ишлаганман.

САВОЛ: Гувоҳлардан Исроилов, Нурмонов, Кошқумбаев, Ўрмонов, Қаҳҳоровларнинг кўрсатмаларида сиз 1937 йил 16 сентябрда идорадаги буюмларни олиб келиш вақтида Ворошиловнинг портретини атайин тушириб қолдириб, уни йиртиб, ёқиб юборганлигинингизни тасдиқлайсизми?

ЖАВОБ: Буюмларни мен олиб келганман, аммо Ворошилов портретини йиртиб, ёқиб юбормаганман.

САВОЛ: Сиз маҳбуслар орасида советларга қарши, аксилинқилобий тарғибот олиб бориб, уларни сизлар жиннисизлар, бу ерда ишляпсизлар, туну кун ишлаганингиз билан ҳукумат сиздан миннатдор бўлмайди, деб айтганмисиз?

ЖАВОБ: Мен бундай гапларни ҳеч қачон ва ҳеч қаерда айтган эмасман.

САВОЛ: 1937 йил 18 сентябрда сиз тўрт ойлик тойчоқни уриб, калтаклаб, уни ўлимга маҳкум этиб, совет ҳокимиятига отлар керак эмас, яқин орада совет ҳукумати қулайди, деб айтгансиз. Бундан ташқари, мен совет ҳокимияти ва Сталинни ёмон кўраман, улар ҳокимиятни қўлга олиб, одамларни қийнашмоқда, озодликка чиққач, имкон бор жойда коммунист ва комсомолларни ўлдираман, дегансиз. Сиз ўзингизни айбдор, деб ҳисоблайсизми, сизга 58-10 модданинг 1-банди билан айб қўйилганини биласизми?

ЖАВОБ: Бундай гапларни мен айтган эмасман ва тойчоқни калтакламаганман, менга қўйилаётган айбларни тан олмайман. Бошқа бирор бир нарсга қўшимча қила олмайман.

Тергов таржимон маҳбус Султонов иштирокида олиб борилган.

Ана шу тергов асосида айблов хулосаси тайёрланади. Унда Отажонов Бобонинг таржимаи холи, ўтмиши қисқача қайд қилинади, Дмитров лагерининг Химки туманида қамоқ муддатини ўтаётган эди. Совет ҳокимиятига қарши аввалдан душман кайфиятда бўлгани учун у лагердаги маҳбуслар орасида совет ҳокимиятининг меҳнат-тузатув сиёсатини дискредитация қилишга қаратилган советларга қарши, аксилинқилобий тарғибот олиб борганликда айбланади.

Москва вилояти Ички ишлар бошқармаси ҳузуридаги «учлик»нинг 1937 йил 15 ноябрдаги қарори билан отувга ҳукм этилган. Ҳукм 1937 йил 16 ноябрда ижро этилган. 1990 йили 26 январда реабилитация қилинган.

Раҳматов Қилич, 1907 йили Бухоро шаҳрида туғилган, саводли, миллати ўзбек, ижтимоий келиб чиқиши деҳқон, 1936 йили 13 майда

бандитликда айбланиб, 5 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган. Жазони Дмитлагда ўтаган. 1937 йил 18 сентябрда қамоққа олинган. У Химки туманидаги лагерда бўлган вақтида совет ҳокимиятига, ҳукумат аъзоларига қарши тарғибот олиб борганликда, «халқ душмани» Тухачевскийни мақтаганликда айбланган. «Чеснок» лақабли айғоқчининг 1937 йил 16 сентябрда берган хуфяномасида маҳбус Раҳматов Қиличнинг лагердагилар орасида «каналда ишлашдан бош тортиш керак, бизга канал керак эмас, канал кимга керак бўлса, ўзи қазиб олсин», деб айтгани, бундан ташқари, у «мана, Сталин сиёсати бутун деҳқонларни қашшоқликка олиб келди, ҳаммани зўрлик билан колхозга ҳайдаб киритди, колхоздагилар эса очликдан ўлмоқда», деб айтгани қайд этилган.

Хуфя берган маълумотда Қилич Раҳматовнинг «Совет ҳокимияти кўплаб таниқли ходимларни, Тухачевскийдек халққа яхшилик келтираётганларни отиб юборди, агарда буларнинг сиёсати амалга оширилганда, халқ учун яхши бўларди», деб айтгани ҳам қайд қилинган. Ана шу кўрсатмалар асосида Раҳматов Қилич ҳақида 3-бўлим вакили Кох айблов хулосасини тайёрлайди, уни Дмитров лагери Химки тумани 3-бўлим бошлиғи Данильян тасдиқлайди. 1937 йил 21 сентябрда бу айблов хулоса Москва вилояти Ички ишлар бошқармаси ҳузуридаги «учлик»ка тақдим қилинади. «Учлик» 1937 йил 14 ноябрда совет ҳокимияти олиб бораётган сиёсий-иқтисодий тадбирларига қарши қаратилган советларга қарши, аксилинқилобий тарғибот олиб борганлиги ва Тухачевскийни мақтагани учун отувга ҳукм қилади. Ҳукм 1937 йил 16 ноябрда ижро этилади, 1990 йил 26 январда реабилитация қилинади.

Саидов Жўра, 1899 йили Самарқанд вилояти Норпай тумани Қарноқ қишлоғида туғилган, миллати ўзбек, ижтимоий келиб чиқиши кулоқ, савдогар, партиясиз, қуйи маълумотли, оилали, хотини Бари 30 ёшда, колхозда ишлайди, қизи Бибиҳон 7 ёшда, ўғли Фахриддин 7 ёшда, ўғли Насриддин 6 ёшда.

Саидов Жўра 1 от, 1 мол, 1 қўй, 1 гектар мевазор боғ, гурунч сотиладиган дўконига эга бўлган. Икки марта судланган, биринчи бор 1927 йили 3 йил қамоққа ҳукм қилинган, қамоқдан қочган, иккинчи марта ЎзССР ЖКнинг 109-моддаси билан айбланиб, 1934 йили отувга ҳукм қилинган, кейин Бутуниттифоқ Марказий Ижроия Қўмитасининг қарори билан ўлим жазоси 10 йил қамоқ жазосига ўзгартирилган. Жазони Дмитлагда ўтаган. Маҳбус Саидов Жўра 1938 йил 22 февралда лагерда қамоққа олинади. Бунга сабаб қилиб унинг маҳбуслар орасида мунтазам равишда партия раҳбарлари, ҳукумат аъзоларига бўҳтон

қилувчи, халқ душманларини мадҳ этувчи аксилинқилобий тарғибот олиб бориши кўрсатилган. Масалан, унинг маҳбуслар орасида: «Мен барча коммунистларни осиб ўлдирардим, чунки улар еримизни, барча мол-мулкларимизни тортиб олишди, эндиликда эса бизларни кун кўриб яшашимизга мутлақо имкон беришмаяпти, эркинликда ҳам, лагерда ҳам бизларга зуғум ўтказишмоқда. Коммунистларнинг ўзлари эса аввалги помещиклардек яшашмоқдалар. Ҳозирги вақтда колхозларда яшаш жуда ҳам оғир, кўп меҳнат қилинади, оз таъминланади. Чунки колхозчилар маҳсулотни биринчи навбатда давлатга топширишади, ўзлари эса ҳеч вақога эга бўлмай, оч ҳолда кун ўтказишмоқда. Колхозчилар тўқ яшашмоқда, деган сўз қоғоздагина, холос, амалда улар ниҳоятда оғир ҳаёт кечиришмоқда», деб айтгани айблов хулосада терговчи Москалёв томонидан келтирилган. Шу айблов хулосада унинг мана бу айтганлари ҳам қайд этилган: «Сессия депутатлари Сталин ва Ежов шаънига қарсак чалишади. Ваҳоланки, улар мамлакатда террор олиб боришмоқда, яхши одамларни Тухачевский каби қизил армия раҳбарларини ва бошқаларни отиб юбормоқдалар. Ахир бу инсонларнинг ишчилар синфи олдидаги хизматлари катта эди, улар ҳеч қачон халқ душманлари бўлишмаган, улар мамлакатда тинчлик ўрнатмоқчи бўлган эдилар. Шу боис улардан кўрқиб отиб юбордилар».

Саидов Жўра Совет ҳокимиятига қарши мағлубиятчилик кайфиятини ифодалаб, «Тез орада уруш бўлади, уруш бу ҳукуматни қулатмаслиги мумкин, аммо барибир бу ҳукумат охир-оқибатда ҳалокатга учраб, тугайди, бундай бўлмас экан, яшаб ҳам бўлмайди» дегани ҳам айблов хулосасида кўрсатилган.

Маҳбус Саидов Жўранинг иши Москва вилояти Ички ишлар бошқармаси ҳузуридаги «учлик»ка кўриб чиқиш учун топширилади. «Учлик» 1938 йил 2 мартда системали равишда аксилинқилобий тарғибот олиб бориб, «халқ душман»ларини мақтагани, партия ва ҳукумат раҳбарларига бўҳтон қилгани, Олий Советга бўлган сайловларни аксилинқилобий руҳда талқин қилгани учун отувга ҳукм этади, ҳукм 8 мартда ижро этилади, 1990 йил 10 февралда реабилитация қилинади.

Каримов Ўринбой, 1903 йили Самарқанд вилояти Юқори Дарғам тумани Робот қишлоғида туғилган, ўзбек, партиясиз, деҳқон. 1933 йили СССР ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги доимий вакиллигидаги «учлик» томонидан Самарқанддаги босмачилик ҳаракатида иштирок этгани учун 8 йил меҳнат-тузатув лагерида ҳукм қилинган. Қамок жазосини Дмитров лагерида ўтаган. 1937 йил 7 июнда Каримов Ўринбой қамокқа олинган. У Дмитров лагеридаги аксилинқилобий,

террорчи, қуролли ташкилотга аъзо бўлганликда айбланган. СССР Ички ишлар халқ комиссарлиги, СССР прокурори ва СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси комиссияси томонидан Дмитров лагеридаги аксилинқилобий, террорчи ташкилотда иштирок этганликда айбланиб, 1937 йил 16 июнда отувга ҳукм қилинади. 1957 йил 6 мартда реабилитация қилинади.

Қодиров Иброҳим, 1913 йил Фарғона вилояти Ёрмозор кишлоқ советида туғилган, миллати ўзбек, ижтимоий келиб чиқиши деҳқон, колхозчи, онаси Тўтиниса Ортиқбоева Сталин номли колхозда колхозчи, тоғаси Аҳмаджон Ҳамдамов Фарғона шаҳридаги ипак фабрикасида ошпаз бўлиб ишлайди, холаси Робияхон Ёрмазорда яшайди. Иброҳим Қодиров 1931 йилга қадар Фарғона шаҳридаги мактаб-интернатда, 1932-34 йилларда педтехникумда ўқиган. Техникумни битиргач, машина трактор станциясида ва айни вақтда Фарғона милициясида ишлаган. 1935 йили 5 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган ва жазони Шоҳимардондаги меҳнат-тузатув лагерида ўтаган. Бу лагерда 1936 йилгача ишлаган, кейин лагердан қочиб, Тошкентга келган. Тошкентдан Москва шаҳрига борган, у ердан Раменское шаҳрига бориб, ўзбеклардан таниши билан Текстиль комбинатида 1 ой ишлайди, 1936 йилнинг август ойида Чеботарова Антонина Васильевнага уйланади ва Москвадаги Ярославский бозорида хужжатсиз рўмол сотаётганида қўлга олинади. Таганка турмасида 2 ҳафта ҳибсда бўлади, шундан кейин Москвадан чиқиб кетиш таклиф қилинади. 1937 йил 21 октябрдан Таганка турмасида бўлади. 1938 йил 26 февралда «учлик» томонидан отувга ҳукм этилади.

Тўйев Ваҳоб, 1902 йил ЎзССР Кармана тумани Ойранжи кишлоғида туғилган, 1933 йилда қулоққа тортилган, чаласавод, сўккабош, 2 марта судланган, биринчи марта 1933 йилда натура топшириқни бажармагани учун 3 йил қамоққа ва 5 йил сургунга ҳукм қилинган, жазо муддатини ўтамай, яшириниб юрган, ундан сўнг Кармана туманига келиб, Сталин номли колхозга омборчи бўлиб жойлашиб, колхоздаги хизмати даврида зараркунандалик ишларини олиб борган, колхозга тегишли 2 566 сўм пулни ўзлаштиргани учун 1935 йил 22 мартда халқ суди томонидан 5 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган.

1936-1937 йилларда Тўйев В. Дмитров лагерининг Сходненск участкасидалигида лагердаги маҳбуслар орасида ва ишлаб чиқаришда советларга қарши, аксилинқилобий тарғибот олиб борган, канал қурилиши ишларини барбод қилишга, партия раҳбарлари ва ҳукумат аъзоларини обрўсизлантиришга қаратилган ташвиқот олиб борган.

«Узов» номли агентнинг 1937 йил 16 сентябридаги хуфяномасида бундай сўзлар ёзилган: «Тўйев Ваҳоб ижтимоий келиб чиқиши кулоқ, лагерь маҳбуслари орасида советларга қарши, аксилинқилобий ташвиқот олиб борган. Тўйев Ваҳоб 1937 йил 7 сентябрда: «Совет ҳокимияти одамларни таламоқда, канал қурилишида ишламаслик керак, чунки канал қурилиши тугагач, бизларни бошқа жойга юборишади. Совет ҳокимияти фақат ёлғонга асосланиб ҳаёт кечирмоқда», деб айтган. Мазкур тарғиботни унинг маслакдоши Абдулла Ҳакимов қувватлаб, совет ҳокимияти барча колхозчиларни сиқиб бормоқда, улар колхозларда ҳалок бўлишмоқда, деган».

В.Тўйевнинг маҳбуслик анкетасида кулоққа тортилишидан олдин 2 та уйи, 14 десятина ери, ёғ чиқарадиган корхонаси, ёлланма меҳнат қилувчиси, 29 та моли, 24 та хўқизи, оти, 1 десятина мевазор боғи борлиги кўрсатилган. Оила таркиби графасига «қариндошлари йўқ», деб ёзилган.

Тўйев Ваҳоб 1937 йил 18 сентябрда қамоққа олинган. Унга қўйилган айб жазо муддатини ўтаётиб аввалдан совет ҳокимиятига қарши душман кайфиятида бўлган собиқ бандит Абдулла Ҳакимов билан алоқада бўлиб, совет ҳокимиятининг сиёсий-иқтисодий тадбирларини кўпоришга, ҳукумат аъзолари, партия раҳбарларини дискредитация қилишга қаратилган советларга қарши, аксилинқилобий тарғибот олиб борганлигидир. Тўйев Ваҳоб ўзига қўйилган барча айбларни тан олмаган. Терговда маҳбус Султонов тилмочлик қилган.

«Учлик» РСФСР ЖКнинг 58-10 моддасига асосланган ҳолда уни отувга ҳукм этади, ҳукм ижро этилади. 1989 йил 29 июнда реабилитация қилинади.

Аҳмедов Мирза, 1909 йили Сирдарё вилояти Олмос қишлоғида туғилган, миллати ўзбек, ижтимоий келиб чиқиши деҳқон, партиясиз, чаласавод, Дмитров меҳнат-тузатув лагерида ер қазиларда қамок жазосини ўтаган. 1937 йили 16 июнда Аҳмедов Мирза лагерда ҳибсга олинади. 1937 йили 7 июлда СССР НКВД, СССР прокурори ва СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси комиссияси Аҳмедов Мирзани лагерда аксилинқилобий ташкилотда иштирок этганликда айблаб, отувга ҳукм қилади. 1937 йили 7 июлда ҳукм ижро этилади. 1957 йили 6 мартда СССР Олий суди томонидан реабилитация қилинади.

Дмитров лагеридаги ўзбек маҳбусларидан бир қанчасининг хоки Москвадаги Донской қабристонини (Донской крематорий) дадир.

2003 йили Москвада нашр этилган «Расстрельные списки» («Отделенлар рўйхати») китобида 1935-1953 йилларда Москва бўйича 5 065 гуноҳсиз, айбсиз отелганлар рўйхати ва улар ҳақидаги қисқача

маълумотлар келтирилган. Улар орасида қуйидаги ўзбеклар ҳам бўлган:

Ҳасанбоев Аваз, 1905 йили Ўш уезди Окқўрғон қишлоғида туғилган, миллати турк, деҳқон оиласидан, партиясиз, чаласавод, ОГПУнинг Озарбайжон ССР бўйича Доимий вакиллиги ҳузуридаги «учлик»нинг 1933 йил майдаги қарори билан босмачиликни қўллаб-қувватлаганликда айбланиб, меҳнат-тузатув лагерида 10 йил қамок жазосини ўташга ҳукм қилинган. Жазони НКВДнинг Дмитров лагерида ўтаган. 1937 йил 16 июнда лагерда Ҳасанбоев Аваз қамокқа олинади ва СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси комиссияси томонидан лагерда аксилинқилобий террорчилик ташкилотида иштирок этганликда айбланиб, отувга ҳукм қилинади. Ҳукм 1937 йили 17 июнда ижро этилади. Ҳасанбоев Аваз 1957 йили 6 мартда реабилитация қилинади.

Қодирқул ўғли Оқназар, 1913 йили Закаспий вилояти Янгиарик қишлоғида туғилган, миллати ўзбек, деҳқон оиласидан, партиясиз, чаласавод, Корлуқ тумани Уруғ хўжалик таъминотида агент бўлиб ишлаган, қамокқа олинб, Дмитров лагерида ер қазувчилар бригадири бўлиб ишлаган. У 1937 йили 15 июнда лагерда қамокқа олинган. У ҳам юқоридаги комиссия томонидан 7 июлда отувга ҳукм қилинган. 1937 йили 7 июлда ҳукм ижро этилган. 1957 йили 6 мартда реабилитация қилинган.

Муродов Матлаб, 1904 йили Тошкент шаҳрида туғилган, ўзбек, ўзига тўқ деҳқон оиласидан, 1937 йили ВКП(б) аъзолигидан чиқарилган, маълумоти бошланғич, СССР Ўрмончилик саноати халқ комиссарлигида таъминот бўлими бошлиғи бўлиб хизмат қилган, Москвада яшаган, 2-Извозная кўчаси, 30-уй, 9-корпус, 16-хонада яшаган. 1937 йили 12 августда қамокқа олинган. СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси 1937 йили 25 ноябрда уни япон разведкасига дахлдорликда ва кўпоровчиликда айблаб, отувга ҳукм қилган. 1937 йили 26 ноябрда ҳукм ижро этилган. СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси 1957 йили 23 мартда уни оқлаган.

Шераҳмедов Исмоил, 1905 йили Тошкентда туғилган, ўзбек, қулоқ, партиясиз, маълумоти бошланғич. 1929 йили аксилинқилобий жиноятни тайёрлашда айбланиб, 10 йил қамок жазосига ҳукм этилган. Жазони НКВДнинг Беломор-Болтиқ меҳнат-тузатув лагерида ўтаган. 1933 йили муддатидан олдин озод қилинган. Дмитров лагерида миллатлар иши бўйича инструктор бўлиб ишлаган, Дмитровка посёлкаси 6-корпус, 27-хонадонда яшаган. 1937 йили 18 майда такроран қамокқа олинган. Юқорида қайд этилган комиссия томонидан лагердаги аксилинқилобий террорчилик ташкилотида иштирок

этганликда айбланиб, 1937 йили 5 июнда отувга ҳукм этилган. Ҳукм 1937 йил 6 июнда ижро этилган. СССР Олий суди 1957 йили 6 мартда уни реабилитация қилган.

Қизил салтанатнинг турли комиссиялари ва «учликлар»и томонидан ноҳақ айбланиб, жисмонан йўқ қилинган бу каби миллатдошларимиз хоки собиқ Иттифоқнинг барча махфий, киши билмас қабристонларида, абадий сукут қўйнида ётибди.

Жабр-зулм ва мислсиз адолатсизлик қурбонлари бўлган бу ва бошқа юртдошларимизнинг охиратлари обод бўлсин.

МУНДАРИЖА

<i>Муқаддима ўрнида</i>	<i>3</i>
-------------------------------	----------

ЖАДИДЧИЛИК

Тарихни англаш (<i>Р.Шамсутдинов, Ў.Убайдуллаев</i>).....	5
Жадидчилик: ҳақиқат ва ўйдирма (<i>Р.Шамсутдинов</i>).	11
Андижон тараққийпарварлари (<i>Р.Шамсутдинов</i>)	30
«Ёш ўзбеклар», «Ғайрат» ва «Гап» жамиятлари	30
Маърифат учун кураш	36
Маърифатпарварликдан сиёсий курашга	42
1916 йил кўзғолони ва тараққийпарварлар	45

ҚАРШИЛИК КЎРСАТИШ ҲАРАКАТИ

Эрка чорлаган эрксизлик (<i>Р.Шамсутдинов</i>)	50
«Босмачилик»ми ёки қаршилик кўрсатиш? (<i>Р.Шамсутдинов</i>)	63
«Босмачилар» ким бўлган? (<i>Р.Шамсутдинов</i>)	72
Қаршилик кўрсатиш раҳбарлари	77
Парпибек ва Охунжон қўрбошилар (<i>Р.Шамсутдинов, А.Қодиров</i>).....	77
Фарғона қўрбошилари (<i>Р.Шамсутдинов</i>).....	82
Шермуҳаммадбек ким ва қандай инсон бўлган? (<i>Р.Шамсутдинов, А.Қодиров</i>).....	89

ҚУЛОҚЛАШТИРИШ КАМПАНИЯСИ

Шимолий Кавказга сургун қилинган юртдошлар (<i>Р.Шамсутдинов, А.Мажонов</i>)	101
Шимолий Қозоғистонга сургун қилинган юртдошлар (<i>Р.Шамсутдинов, М.Акбарова</i>)	105
Қатағон қилинган мулкдорлар (<i>Р.Шамсутдинов, Б.Расулов, Ф.Холназарова</i>).....	117
Қулоқларнинг такроран қатағон қилиниши (<i>Р.Шамсутдинов, Б.Расулов</i>)	128
Муҳожирликдаги юртдошлар (<i>Р.Шамсутдинов, Ф.Холназарова, М.Ғаниева</i>).....	132

СИЁСИЙ ҚАТАҒОН ҚУРБОНЛАРИ

Улар хотираси абадийдир (<i>Р.Шамсутдинов</i>)	140
Чустлик арбоб фожеаси	-
Избосканлик қурбонлар ва уларнинг бошқа жойлардаги тақдирдошлари	143
Маҳбус юртдошлар қисмати	148
Қатағон даври даҳшатлари (<i>Р.Шамсутдинов</i>)	153
Қатағон қиличи	-
Бир шахснинг қисмати	156

Бадарға қилинган юртдошлар (<i>Р.Шамсутдинов, А.Мамажонов</i>)	167
Бутовода дафн этилган юртдошлар (<i>Р.Шамсутдинов</i>)	181
Дмитров лагеридаги юртдошлар (<i>Р.Шамсутдинов, Б.Расулов, Ф.Холназарова</i>)	197